

האוניברסיטה העברית בירושלים
הפקולטה למדעי הרוח
החוג לספרות עברית, יידיש ופולקלור

פיוטי כלף בר סעיד

מהדורה מוערת ומבוא

עבודה סמינריונית בעלת אופי מחקרי עבור קבלת תואר מוסמך

מגיש: אמת הראש

ירושלים, אדר ב תשע"ד

עבודה זו נכתבה בהנחיית פרופ' שולמית אליצור

רבים הם אלה שסייעו לי בדרכים רבות במהלך הכתיבה של עבודה זו ותודתי נתונה להם: עובדי המכון לתצלומי כתבי יד בספריה הלאומית בירושלים שנענו בסבלנות ובאדיבות לכל בקשותי, ד"ר שרה כהן מהמפעל לחקר השירה והפיוט ע"ש פרופ' עזרא פליישר שסייעה לי רבות באיתור כתבי היד ובפענוחם, וכדרכה תמיד, בסבלנות ובמאור פנים. ידידי יצחק גילה סייע לי בבירורים הנוגעים לשפה הערבית. מר ירון לישע מהאקדמיה ללשון העברית, וידידי מר עימנאל מסטיי סייעו לי רבות בניקוד הפיוטים. ידידי מר יקר פז קרא את טיוטת העבודה במלואה והעירני הערות חשובות. ד"ר מתי הוס מהחוג לספרות עברית עימו התייעצתי במהלך הכתיבה של הפרק אודות החרוזה, ד"ר תמר הס וד"ר יהושע גרנט מהחוג לספרות עברית תמכו ועודדו במשך שנות הכתיבה, ד"ר יהושע גרנט הואיל תמיד להשיב לי על שאלותי במהלך הכתיבה של הפירוש לפיוטים. ד"ר עמוס גאולה סייע בידי בניסיונות החיפוש אחרי דרשות חדשות בפיוטים ומר יהודה שרבי הואיל לקרוא את החלק הלועזי ולתקן את מה שהיה טעון תיקון. לכולם תודה.

במשך כל שנות לימודי באוניברסיטה וכן במהלך הכתיבה של עבודה זו תמכו בי רבות הורי, מאירה ויוסף הראש. אבי ואמי הנחילו לי את אהבת הספרים והמילים ובשניהם נסתייעתי רבות באיתור ספרים ומאמרים. אמי אף הגיחה את טיוטת העבודה ומנעה ממני טעויות מביכות.

את ההחלטה להמשיך ולחקור את שירת הקודש העברית בימי הביניים קיבלתי בעידודה של בת זוגי אפרת אורנבון הראש. עבודה זו לא הייתה מגיעה לידי גמר ללא עזרתה ותמיכתה.

פרופ' שולמית אליצור הדריכה אותי בכל שנות כתיבת העבודה. הערותיה הרבות והמעמיקות משוקעות בעבודה זו. במאור פנים ובסבלנות רבה, הדריכה אותי פרופ' אליצור בנבכי מחקר השירה העברית בימי הביניים. זו לי זכות גדולה להשלים מחקר זה בהדרכתה.

תוכן העניינים

7.....	מצב המחקר.....
11.....	זמנו ומקומו של כלף בר סעיד.....
12.....	היקף החומר ששרד, סוגי הפיוטים ובעיות ייחוס.....
17.....	מבנה הפיוטים.....
31.....	היקף היצירה של כלף בר סעיד.....
32.....	סדרי תפילה, הלכה ומנהג העולים מן הפיוטים.....
35.....	דרשות חדשות בפיוטים.....
37.....	ענייני לשון.....
42.....	כלף בר סעיד והזיקה ליצירתו של רב סעדיה גאון.....
46.....	קישוטי תבנית.....
48.....	חריזה.....
50.....	לשון ציורית.....
56.....	תכנים בפיוטים.....
65.....	עיבוד המקורות.....
68.....	תפוצה והתקבלות.....
72.....	אתגרי התקופה: עצמאות נוכח השפעה.....
75.....	סיכום.....
79.....	מהדורת הפיוטים.....
165.....	לוח הכינויים בפיוטי כלף בר סעיד.....
168.....	רשימת כתבי היד.....
169.....	ביבליוגרפיה.....
i-vi.....	סיכום לוועזי.....

מצב המחקר

פיוטים שיצאו מתחת ידיו של המחבר כלף בר סעיד מוכרים לחוקרים כבר כמה עשרות שנים. מנחם זולאי היה הראשון שפרסם את השרידים מתוך הזולת לפרשת ויגש, כאחד מכמה פיוטי זולת המחקרים את התבנית הייחודית של הזולת של ר' פינחס הכהן לפרשה זו. את כלף בר סעיד ואת יצירתו תיאר זולאי כך: 'מכלל כל סגנונו עולה קרבת רוח לרב סעדיה גאון, מכל מקום הוא שייך לבית מדרשו'.¹ דבריו של זולאי הם חלק מדיון בתופעה שכיחה בעולם הפיוט, שבה רעיונות, תכנים ומבנים שמקורם ביצירה של פייטנים קדומים, מאומצים על ידי פייטנים מאוחרים יותר ומשובצים בפיוטיהם. פיוט הזולת של כלף בר סעיד מוצג כדוגמא לאימוץ מאוחר של רעיון, מבנה וסגנון. ההמחזה של מפגש האחים עם יוסף והשימוש ברפרייזים 'אמר להם יוסף' ו'אמר לו יהודה' כבר מצויים בפיוט של פנחס הכהן ובפיוט של שלמה סולימן אלסנג'ארי.² מלבד השיוך של כלף בר סעיד ל'אסכולה הסעדיאנית', מציג זולאי את הפייטן כמי שמכיר מסורות יצירה של פייטנים אחרים ומאמץ אותן לתוך יצירתו שלו תוך כדי כך שהוא שומר על גוון וסגנון משלו.

על דברי זולאי הגיב שאול חנא קוק במאמר קצר, בו מגיה קוק את ההערכה של זולאי ומציע פענוח משלו במספר מקומות.³

עזרא פליישר התייחס לכלף בר סעיד וליצירתו בשני מחקרים שונים ולכאורה נראה כי האופן שבו מוצג כלף בר סעיד בכל אחד ממחקרים אלה, אף הוא שונה. במאמר שדן במספר תופעות מעניינות בשירה העברית בימי הביניים,⁴ בפרק שנושא את הכותרת 'שעשועי אותיות במאה ה'א' מביא פליישר את אחד משני פיוטי ה'רהט' של כלף בר סעיד. ב'רהט' זה מצוי שימוש מעניין באותיות הבודדות: שמות האותיות מהווים תיבות בטורי השיר. השימוש בשם האות הבודדת כמילה אינו פרי המצאתו של כלף בר סעיד ופליישר מראה כי הוא מצוי בפיוטי סהלאן בן

¹ זולאי, א"י, עמ' 306 – 323.

² ההמחזה של המפגש של יוסף עם האחים מתקיימת במספר פיוטים מדורות שונים, שלושה מהם מובאים אצל זולאי, שם. יהלום עורך השוואה בנוגע להמהלך הדרמטי המתקיים בשניים מפיוטים אלה, ראה: יהלום, דרמה, עמ' 65 – 78.

³ ראה: קוק, עיונים, עמ' 208 – 209, חלק מהגותיו נמצאו תואמות להערכות של המהדורה שלפנינו. כך למשל בטור 6: 'כן קוצץ' ולא 'בן קוצץ'. הצעתו לתחילת הסטרופה השניה: 'השלכתוהו' אכן מתאימה לתוכן הסטרופה, אך שרידי החתימה מאפשרים לשחזר 'זרקתוהו'.

⁴ ראה: פליישר, פיוט ושירה, עמ' 194 – 199.

אברהם,⁵ פייטן שעשוי להיות אחד ממקורות ההשפעה של כלף בר סעיד. על פי דברי פליישר אפשר להעלות על הדעת כתיבה כזו רק 'בתקופה של שפל גדול לשירה, מסוג התקופות שבהן מנסים חרזנים לעורר התעניינות אצל קוראיהם בסלסולים פורמאליסטיים מדהימים'.⁶ להבנתי, אין בדברים אלה של פליישר הערכה או ביקורת על יצירתו של כלף בר סעיד. פליישר מציג את כלף בר סעיד כמי שעומד על כרחו בסיומו של פרק בשירה העברית בימי הביניים ומנסה להתמודד עם אתגר זה. דברים אלה של פליישר ממקמים את כלף בר סעיד במרחב האומנותי המעניין שמצוי בין שקיעתם האיטית של מרכזי השירה במזרח לבין עלייתו של מרכז השירה בספרד. במידה מסוימת ממשיכות מסקנותיו של פליישר במאמר זה את הקו שהתווה זולאי: כלף בר סעיד הוא פייטן שבקיא במסורות יצירה שונות ומנסה בהן את כוחו. באותו האופן שבו יודע הוא לאמץ מסורות עתיקות כדוגמת ההמחזה של המפגש בין יוסף והאחים, כך יודע כלף בר סעיד לאמץ גם צורות שהתחדשו בימיו.

במחקרו המקיף על היוצרות כותב פליישר על כלף בר סעיד כך: 'כלף בר סעיד היה משורר מצוין; יצירתו טבועה בחותם השפעתו של רב סעדיה גאון והיא נושאת אופי ניו-קלסיציסטי מובהק'.⁷ במחקר זה מביא פליישר בשלמותם את ה'מצדר' ואת ה'סילוק' מתוך מערכת היוצר לפרשת ויחי. ה'מצדר' של כלף בר סעיד מהווה דוגמא לפיתוח משמעותי וחריג בהיקפו של מרכיב 'חדש' מתוך מערכת היוצר. הסילוק המגובש והמעוצב של כלף בר סעיד, מהווה ראיה להתפתחויות בתוך מערכת היוצר בתקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת. כלף בר סעיד מצטייר מתוך דברי פליישר כפייטן שמרבית יצירתו מוקדשת ליוצר, הסוג המרכזי של תקופתו, ובכך מבטא הוא את רוח התקופה, אולם בתוך הסוג, פועל הפייטן לפתח באופן ניכר מרכיבים צדדיים של מערכת היוצר (המצדר) ומוצא לנכון, כיאה ל'ניאו - קלסיציסט' להשיב לתוך מערכת היוצר באופן שלם ומגובש, מרכיב שנדחק לשוליים בתקופה המשמעותית של חיבור מערכות יוצר (הסילוק).

⁵ סהלאן בן אברהם, מנהיג וסופר, ראש עדת הבבליים בפוסטאט. בימיו פעל גם כלף בר סעיד, בהמשך החיבור יוזכרו ממצאים שעשויים לקשור גם את כלף בר סעיד לקהילה זו. על יצירתו הפייטנית של סהלאן ראה: ברקת, סהלאן, עמ' 36 – 37 ובהערות שם, כמו כן, ראה גם סקירתו הקצרה והממצה של פליישר: פליישר, פיוט ושירה, עמ' 196 הערה 38. סהלאן יוזכר גם בהמשך העבודה בדיון משווה בנוגע להתמודדות עם אתגרי התקופה של כלף בר סעיד ופייטנים אחרים, ראה להלן עמ' 72. שירו של סהלאן העושה שימוש בשמות האותיות נדפס על ידי זולאי בעיתון 'הארץ' ליום כ' בכסלו תש"ז (13/12/1946), ראה: זולאי, מפי פייטנים, עמ' קעב – קעד.

⁶ פליישר, שם, עמ' 197.

⁷ פליישר, היוצרות, עמ' 247.

הן זולאי והן פליישר, מתייחסים לכלף בר סעיד ויצירתו במסגרת דיונים שכוללים מבט-על, ומנסים לאפיין תהליכים נרחבים בתולדות היצירה הפייטנית. בשל אופי המחקרים שלהם, לא הובאו במחקריהם ניתוחי עומק של הפיוטים. במאמר שעניינו החידתיות בפיוטים, דנה שולמית אליצור בטורים הראשונים מתוך גוף היוצר לפרשת ויחי.⁸ במאמר זה סוקרת אליצור את מקומה של החידתיות בפייטנות מראשיתה ועד לשירת הקודש שבספרד. אליצור מראה כי מקומו ומעמדו של ההיבט החידתי בפיוט משתנה בתקופות היצירה השונות. אליצור אף מציעה הסברים לשינויים אלה. כלף בר סעיד מוצג במאמר זה כמי שנותן מקום חשוב ללשון החידתית בפיוטיו ועושה שימוש נועז ומפתיע בכינויים כחלק מהמהלך החידתי. בכך, ממשיך הוא את דרכו של רב סעדיה גאון, אם כי בדרך מעט שונה. במאמר מציגה אליצור את התפיסה לפיה החזרת היסוד החידתי לפיוטים בימי רס"ג ובקרב המושפעים ממנו קשורה למוטיבציה להשיב לבמת הפיוט יסודות מהתקופה הקלאסית ולרצון לחדש את החיוניות של הפיוט בעיני שומעיו. אליצור מצביעה על כך שהשימוש במדרשים והשימוש בלשון חידתית, שזורים זה בזה לעיתים קרובות. פייטנים שוחרי חידות, התאמצו להסוות את המדרשים שבפיוטיהם בשפה חידתית ומאתגרת.⁹ במקום אחר, מראה שולמית אליצור כי בפיוטים אחדים של כלף בר סעיד יש רמיזות לדרשות ולמסורות דרשניות שידועות רק ממקורות המאוחרים יותר לזמנו של הפייטן. לפחות במקרה אחד מדובר על דרשה שאינה מצויה בקבצי המדרשים הידועים לנו.¹⁰

עזרא פליישר ושולמית אליצור התייחסו גם לשאלה האם חיבר כלף בר סעיד מחזור יוצרות לשבתות השנה.¹¹ לפי דברי שניהם אין דרך לשלול או לאשר עניין זה לאור הממצאים הידועים.

מתוך המחקרים שנסקרו לעיל מתקבלת תמונה מגוונת למדי בנוגע לכלף בר סעיד ופעילותו הספרותית. מדובר בפייטן שבהתאם לזמנו חיבר מערכות יוצר לשבתות ואין לשלול את האפשרות שחיבר מערכות יוצר לכל שבתות השנה. ביצירתו קיימת השפעה של מגמות שמצויות בפיוטי רב סעדיה גאון, כמו גם אצל שמואל השלישי. כלף בר סעיד עושה בפיוטיו שימוש במסורות דרשניות קדומות. נדבך חשוב בפיוטיו הוא הלשון החידתית, שבה לעיתים משולבים מדרשים כלשונם

⁸ ראה: אליצור, החידתיות, עמ' 28 – 31.

⁹ אצל שמואל השלישי, שלמעשה ממשיך מגמות שקיבלו מקום אצל רס"ג ניתן לראות דווקא תופעה אחרת: הפייטן עושה שימוש בלשון המקורית של המדרשים.

¹⁰ אליצור, פרשה, עמ' 89 – 94.

¹¹ פליישר, היוצרות, עמ' 247, אליצור, שארית, עמ' 17 הערה 20.

ולעיתים עוברים הם 'עֵיבוֹד' לרובד חידתי יותר. כלף בר סעיד מכיר היטב מסורות יצירה קדומות מעולם הפיוט ואף קושר את יצירתו למסורות אלה הן בשימוש בצורות קדומות והן בשימוש בתכנים ייחודיים שמקורם במסורת מסוימת. בנוסף, פועל כלף בר סעיד באופן המודע לאתגרי התקופה בה הוא חי ומגיב על כך בהתאמת הסגנון שלו לצרכים המשתנים.

המחקרים שנסקרו לעיל מהווים נדבך ראשון לחיבור הנוכחי. במידה מסוימת כבר מופתה יצירתו של כלף בר סעיד על ידי החוקרים שנזכרו קודם והם אף אלה שהציבו את הסוגיות החשובות לדיון. לאור דברי החוקרים, מחוייבת עבודה זו מלבד כינוס כל הפיוטים למהדורה מדעית לעסוק גם בתחומים הבאים:

א. לאפיין את יצירתו של הפייטן לאור הסוגים שקיימים בפיוטיו, המבנים בהם הם ערוכים והתכנים הנידונים בהם.

ב. לברר את בחירותיו האומנותיות של הפייטן, את דרכו בצירי הלשון ואת האופן שבו הוא מעצב את התכנים בפיוטים.

ג. לנסח באופן ברור את זיקתו של כלף בר סעיד לדרכו של רס"ג בפיוטים. להבין אלו מגמות סעדיאניות הוא מאמץ ועל אלו מגמות הוא מוותר. מתוך כך לנסות ולתרום מעט לדיון הישן בדבר קיומה של 'אסכולה פייטנית סעדיאנית'.

ד. לבחון אלו תהליכים שמוכרים מתקופת פעילותו של כלף בר סעיד אכן משתקפים בפיוטיו ולהשוות את פעילותו לפייטנים בולטים בני תקופתו. מתוך כך לנסח כיצד מתמודד הפייטן עם אתגרי תקופתו. דיון נוסף בעניין זה יצביע על מרכיבים חדשניים ושמרניים ביצירתו.

ה. לבדוק את זיקתו של כלף בר סעיד למגמות של שירת חסידות והלך רוח חסידי שתופסים מקום בימיו.

עבודה זו בנויה באופן הדומה למחקרים אחרים בהם כונסו כל היצירות הידועות של פייטן אחד. מלבד נסיון לעמוד על הזמן והמקום של פעילותו של כלף בר סעיד, תבוצע בפרקים הראשונים סקירה של החומר ששרד, בחינה של הראיות לייחוס הפיוטים לכלף בר סעיד והבהרה של ייעודם.

בפרקים שלאחר מכן יידונו סדרי התפילה והמנהגים העולים מן הפיוטים, הצבעה על דרשות לא מוכרות שאולי מצויות בפיוטים וסקירה של עניינים לשוניים. דיון במידת הקירבה של פיוטי כלף בר סעיד לסגנון של רס"ג תתקיים בפרק נפרד. הפרקים שיבואו לאחר מכן יעסקו בדרכי השירה בפיוטים: קישוטי התבנית, החריזה, הלשון הציורית, עיצוב התכנים ואופן השימוש במקורות. בפרקים המסיימים את העבודה אנסה להציע הסבר לממצאים הקשורים לתפוצה ולהתקבלות של פיוטי כלף בר סעיד ולאופן בו מתמודד הפייטן עם אתגרי התקופה. סיכום העבודה יכלול גם נושאים לדיון עתידי שעולים ממחקר זה. הסבר על מהדורת הפיוטים מצוי בסמוך לה.

זמנו ומקומו של כלף בר סעיד

מחבר הפיוטים בהם עוסק חיבור זה חותם את שמו בכמה אופנים. החתימות הקצרות והנפוצות יותר: 'כלף', 'כלף חזק', והחתימות הארוכות: 'כלף חזק החזן יזכה כלף חזק', 'כלף בר סעיד החזן יזכה ויגדל בתורה חזק'. השם הפרטי 'כלף' קיים במסמכים שנתגלו בגניזת קהיר והיה שם נפוץ למדי בחברה היהודית שמשתקפת ממסמכי הגניזה. גויטיין מסביר שהשם כלף היה שם מקובל לבנים שנולדו לאחר מותו של בן משפחה ולמעשה משמעות השם היא 'המחליף'.¹² הכינוי 'החזן' מעיד על כך שהיה מנושאי התפקידים באחד מבתי הכנסת וככל הנראה היה ממקבלי השכר מקופת הקהל.¹³ במסגרת תפקידו כחזן מסתבר שהוטל עליו לחבר שירי קודש לצורכי בית הכנסת והציבור, אך ייתכן שחיבר שירים גם ללא צורך ברור או דרישה של הקהל.

בתעודה שמביא מאן במחקריו על יהודי מצרים מובא שטר בית דין המתוארך לשנת 1049 ועליו מספר חתימות.¹⁴ אחת מהחתימות היא של אדם בשם 'כלף בן סעדיה'. חילוף השמות סעדיה וסעיד הוא דבר מוכר ושכיח במסמכי הגניזה. כפי שיתברר בהמשך החיבור, כלף בר סעיד מכיר את

¹² גויטיין, חברה, כרך 5 עמ' 520, הערה 36.

¹³ על תפקידי החזן ראה: ברקת, שפיר, עמ' 46 – 48 ובהערות שם. ברקת מציינת תעודה אחת משנת 1039 בה מוזכר 'כלף החזן' (קמברידג', ספריית האוניברסיטה Or 1080 J290), אולם עיון בתעודה זו מראה כי מדובר בחזן בשם כלף בן אברהם.

¹⁴ השטר מופיע בתעודה שמקורה בכ"י קמברידג' T – S 20.7, ראה: Jacob Mann, The Jews in Egypt and in Palestine Under the Fatimid Caliphs, Vol.II. p.245

הסגנון הפייטני של רב סעדיה גאון ומאמץ חלק מסממני הסגנון הזה.¹⁵ כמו כן, לפחות במקרה אחד קיימת השפעה ברורה של פיוט של שמואל השלישי על יצירתו של כלף בר סעיד.¹⁶ לפיכך, ברור שכלף בר סעיד פעל לאחר שיצירתו של שמואל השלישי נפוצה בציבור. מתוך כך לא מן הנמנע שכלף בן סעדיה החתום על השטר, הוא כלף בר סעיד מחבר הפיוטים שמובאים בחיבור זה, ואם כן נראה שכלף בר סעיד פעל סביב מחצית המאה ה-11.¹⁷ העובדה שבין פיוטיו מצוי פיוט שניתן לקשור גם למגמות של שירת חסידות שמתהווה בתקופה זו, ורהט שכלולים בו שעשועי לשון בהשפעת סהלאן בן אברהם, מאששת אף היא את קביעת זמנו של כלף בר סעיד לאמצע המאה ה-11.

השטר הנזכר נכתב בבית הדין של עדת הבבלים שבפוסטאט ומסייע לקביעת זמן פעולתו של כלף בר סעיד. עם זאת, אין אפשרות לקשור את כלף בר סעיד עם עדת הבבלים, מאחר שסוגי הפיוטים שחיבר מתייחסים למסורת הארצישראלית דווקא. אם אכן החותם בשטר הוא פייטננו, סביר יותר שפעל בבית הכנסת של הירושלמים ('כנסת אלשאמיין'), והופעתו כעד בבית הכנסת הבבלי הייתה מכוח נסיבות המקרה שנידון בבית הדין. לא ניתן לקבוע אם פעל גם בקרב ריכוזים אחרים של יהודים במזרח התיכון.

היקף החומר ששרד, סוגי הפיוטים ובעיות ייחוס

במהדורה המוצעת בחיבור זה מצויים עשרים ושמונה פיוטים מסוגים שונים ובמצבי השתמרות שונים, שניתן לקשרם לכלף בר סעיד. כל הפיוטים ושרידי הפיוטים מועתקים מכתבי יד שנתגלו בגניזת קהיר ושמורים בספריות שונות בעולם. למעלה ממחצית מהפיוטים הם מרכיבים של מערכות יוצר, אך ישנם גם פיוטים מסוגים עצמאיים ובודדים. זיהוי הסוג התבצע לרוב על סמך הכותרת בכתבי היד, אך לעתים בוצע הזיהוי על פי מאפיינים סגנוניים. להלן פירוט הפיוטים ומרכיביהם:

¹⁵ על כך ראה להלן עמ' 36 – 39.

¹⁶ הפיוט 'אדם במידה שהוא מודד' מהדהד באופן ברור בגוף היוצר לויחי 'איתן כמל מופתים', ראה: ולנשטיין, פיוטים, עמ' 29. ראה גם דיונה של אליצור בעניין: אליצור, החידתיות עמ' 30. מגמות של השפעה נידונות גם בחיבורנו, ראה להלן עמ' 40 – 41, וכן בעמ' 68 – 70.

¹⁷ יש מקום לתהות, מדוע לא מצויין תפקידו 'החזן' בסמוך לחתימה על השטר. אפשר להשיב על כך שמרבית החותמים על השטר לא ציינו את תפקידם או עיסוקם. לכל היותר נזכר התפקיד של אבותיהם.

- א. מערכת יוצר לויחי: מצדר, גוף היוצר, סילוק, מאורה, אהבה וזולת (סה"כ שישה פיוטים).
- ב. שרידים ממערכת יוצר לפרשת שמות: גוף היוצר, סילוק, מאורה וזולת (סה"כ ארבעה פיוטים).
- ג. שרידים ממערכת יוצר לפרשת וארא: סילוק, מאורה, אהבה וזולת (סה"כ ארבעה פיוטים).
- ד. שרידים ממערכות יוצר נוספות: זולת לפרשת ויגש, סילוק לפרשת שמיני (סה"כ שני פיוטים).
- ה. שרידים מקרובה לטל: רשות, סדר עולם, סדר פסוקים ורהיט (סה"כ ארבעה פיוטים).
- ו. מעריב לפרשת תזריע (פיוט אחד).
- ז. סליחה לג' בתשרי (פיוט אחד).
- ח. פיוטים מסוג ה'שבח' (שני פיוטים)
- ט. פיוטים מסוג ה'רהט' (שני פיוטים)
- י. שרידים מסילוק ומפיוט מעריב לפרשת מצורע (סה"כ שני פיוטים).

כפי שהוזכר כבר קודם הפיוטים מצויים במצבי השתמרות שונים. בטבלה הבאה מפורטים כל הפיוטים, על פי מצבי ההשתמרות שלהם. החלוקה בטבלה היא לפיוטים שלמים או חסרים מעט, פיוטים קטועים וחסרים אך באופן שניתן לשחזר את המבנה שלהם ולעמוד על היקפם, ופיוטים במצב של שרידים, דהיינו טורים בודדים וחסרים באופן שלא מאפשר את שחזור המבנה של הפיוט ושל היקפו.

מצב ההשתמרות	שלם או חסר אך מעט	קטוע או חסר אך באופן שמאפשר שחזור המבנה ועמידה על היקפו.	שרידים
סוגי הפיוטים	א. מערכת היוצר לפרשת ויחי. ב. מעריב לפרשת תזריע ג. סדר עולם לטל ד. שבח 'אדרי יחדתי' ה. רהט 'כלתה לשמחת עמי' ו. סליחה לג' בתשרי	א. זולת לפרשת ויגש ב. מערכת יוצר לפרשת שמות ג. מערכת יוצר לפרשת וארא ד. סילוק לפרשת שמיני ה. רשות לטל ו. סדר פסוקים לטל ז. שבח 'א[...]' שבחך'	א. שריד מרהיט לטל ב. שריד מסילוק לפרשת מצורע ג. שריד ממעריב לפרשת מצורע

שני פיוטי הרהט מכונים כך גם בכתבי היד. סדר הפסוקים לטל מופיע בכתב היד תחת הכותרת 'סדר'. הכותרת שבראש המצדר לפרשת ויחי היא 'רשות ויחי יעקב', בראש גוף היוצר לפרשת ויחי מופיעה הכותרת 'יוצר ויחי יעקב'.¹⁸ הסילוק לפרשת ויחי מסומן בכותרת 'סלוק', המאורה לפרשת ויחי מסומנת בכותרת 'מאורות' וכך גם המאורה לפרשת שמות. בראש הזולת לפרשת וארא מופיעה הכותרת 'זולת וארא' ובראש פיוט המעריב לפרשת תזריע מצויה הכותרת '[מ]עריב א[ש]ה'. המילה 'מעריב' מסמנת גם את השריד מפיוט המעריב לפרשת מצורע. פיוט השבח אדרי יחדית' מופיע בשתי העתקות תחת הכותרת 'שבחות'. הפיוט 'א[...]' שבחך' מופיע ללא כותרת וסווג כשבח במפעל לחקר השירה והפיוט ע"ש עזרא פליישר. ליתר הפיוטים אין כותרת בכתבי היד או שמקום הכותרת נקרע, נמחק או נקטע. זיהוי הסוג במקרים אלה בוצע על פי מאפיינים תבניתיים ותוכניים המבדילים בין הסוגים.

ייחוס הפיוטים לכלף בר סעיד מתאפשר על פי רוב בשל הימצאותן של חתימות שמו בפיוטים, אולם גם עניין החתימה דורש בירור. רק שניים מהפיוטים חתומים בשמו המלא: 'כלף בר סעיד החזן יזכה ו[יג]ל בתורה חזק' (מצדר לויחי) ו'כלף [ב]ר סעיד חזק' (רהט: 'כבד ועצם'). רוב הפיוטים חתומים במטבעות חתימה קצרים 'כלף' או 'כלף חזק'.¹⁹ בפיוטים אחדים מצוי מטבע חתימה ארוך אך ללא השם המלא: 'כלף (חזק) החזן יזכה חזק כלף חזק' (גוף היוצר לויחי, סילוק לויחי, סילוק לוארא וסילוק לשמיני). הימצאותה של מערכת יוצר שלמה לפרשת ויחי מאפשרת לזהות את תבניות הפיוטים ואת מקומות החתימה ולפיכך מרכיבים ממערכות יוצר אחרות, הבנויים במתכונת הפיוטים המקבילים במערכת היוצר לויחי וכוללים חתימה קצרה, ניתן ליחס אותם באופן ודאי לכלף בר סעיד. יוצא מכך שניתן לקבוע לגבי כל השרידים ממערכות היוצר לפרשות שמות, וארא ושמיני שיצאו מתחת ידי כלף בר סעיד.

השריד מתוך הזולת לפרשת ויגש קטוע, וחלקי החתימה שנשמרו בו הם '[ח]זן [יז]כה חזק [כ]לף ח[זק]'. זולת זה אינו דומה בתבניתו לזולת לפרשת ויחי ולשרידים מפיוטי הזולת לפרשות שמות ווארא, אין בו שמו המלא של המחבר ואף השם הקצר 'כלף' קטוע בו. הפיוט שמועתק בכתב היד מיד אחרי פיוט זה הוא המצדר לפרשת ויחי ולאחריו שאר חלקי מערכת היוצר לויחי שכאמור לעיל ייחוסה לכלף בר סעיד אינו מוטל בספק. מאחר שמטבע החתימה מתוך הזולת לויגש מוכר

¹⁸ לפני הכותרת מופיעה האות ק' שכנראה נשתרבה לכותרת על ידי מעתיק שכפל בטעות את הק' המציינת את המילה 'קדוש' בסוף המצדר.

¹⁹ הרשות לטל היא היחידה החתומה בחתימה 'כלף החזן חזק'.

ממקומות אחרים אצל כלף בר סעיד, ומאחר שהזולת לויגש מופיע בסמוך למערכת היוצר לויחי ניתן לקבוע בוודאות שלמרות השוני בתבניתו ובמטבע החתימה שלו לעומת יתר פיוטי הזולת שלפנינו, גם זולת זה משל כלף בר סעיד הוא.

באופן דומה ניתן לבחון את ייחוסו של פיוט המעריב לפרשת תזריע. פיוט זה אף הוא חתום בחתימה הקצרה 'כלף חזק'. הוא מועתק בכתב היד בסמוך לשריד מהסילוק לפרשת שמיני. סילוק זה כולל את כל מאפייני התבנית של הסילוקים של כלף בר סעיד וחתום במטבע החתימה בו משתמש כלף בר סעיד בסילוקים. הסמיכות של פיוט המעריב לפרשת תזריע לסילוק לפרשת שמיני מסייעת לקביעה שגם פיוט המעריב יצא מתחת ידי כלף בר סעיד.

פיוטי הטל, שללא ספק הם שרידים מקרובה לטל, חתומים בחתימות 'כלף חזק' ו'כלף החזן חזק'. השריד מסדר הפסוקים אינו חתום. פיוטי הטל שונים מאוד ממרכיבי היוצרות ולכן קשה להצביע על סממני סגנון משותפים שיכולים לסייע בקשירת פיוטי הטל לכלף בר סעיד. עם זאת, שימוש בפועל הנדיר 'דִּי־צִתָּה', וכן כינויים לאבות האומה כמו 'יושב במשמנים' (יעקב), ו'טורד רוע יצר' (יוסף) מתאימים לסגנונו של כלף בר סעיד. לכל אלה מתווסף התואר 'החזן' המצוי בחתימה. אין כאן ראיות וודאיות ולפיכך עדיין יש להתייחס לפיוטי הטל כמיוחסים לכלף בר סעיד מספק.

מתוך קרובה זו נשתמר גם שריד מפיוט דמוי רהיט, אחד מהפיוטים שבאים לאחר סדר הפסוקים. פיוט זה חתום 'כלף חזק' וכתב היד שבו הוא מועתק הינו חלק מהטומס בו מופיעים יתר הפיוטים מתוך שבעת הטל המיוחסת לכלף בר סעיד. החתימה בראשי תיבות ולא בראשי טורים אמנם לא מצויה ביתר פיוטי כלף בר סעיד ששרדו אולם היא דבר נפוץ ומקובל בקרב פייטנים. בנוסף, בפיוט זה נעשה שימוש בצירוף 'כל צדיק', שמופיע גם בסדר העולם לטל. לאור כל זאת ניתן לקשור את כלף בר סעיד במידה מסוימת של ספק גם לשריד זה.

גם מפיוט השבח 'אדרי יחדתי', נעדרים סממני סגנון שמצויים במערכות היוצר. הוא חתום במטבע החתימה הקצר 'כלף חזק' והסטרופה האחרונה שלו קשורה לפניה במילת שרשור באופן שמתקיים בפיוטי הזולת של כלף בר סעיד אך גם בפיוטים של פייטנים רבים אחרים. גם פיוט זה מיוחס לכלף בר סעיד מספק. כגורמים שמחזקים את הייחוס לכלף בר סעיד, אציין את השימוש

במילה הסעדיאנית 'מהלומים' שקיימת בפיוט אחר של כלף בר סעיד,²⁰ ואת החריזה הפנימית שמתקיימת לקראת סופי הסטרופות בדומה לפיוטי המאורה והאהבה של כלף בר סעיד.

פיוט השבח 'א[...]' שבחך' אף הוא מיוחס לכלף בר סעיד מספק בלבד. מלבד החתימה מעטים בו המאפיינים המוכרים מהפיוטים שייחוסם ודאי. פיוט נוסף שמיוחס לכלף בר סעיד מספק הוא הרהט הפותח במילים 'כלתה לשמחת עמי'. החתימה 'כלף' קצרה ואין בה כדי להעיד על זהות המחבר. הפיוט קצר ואין בו כמעט מאפיינים המתקיימים בפיוטי כלף בר סעיד. השרידים מפיוטי המעריב והסילוק לפרשת מצורע דלים מאוד. הצעת השחזור המוצגת במהדורה אמנם מדגימה דמיון חיצוני למבנים המוכרים מפיוטי כלף בר סעיד אך לא נשמר בהם מספיק מידע כדי לאשש זאת בוודאות.²¹

קושי גדול יותר מתעורר כאשר באים לבדוק את ייחוס הסליחה לג' בתשרי. אין בידינו פיוטים אחרים של כלף בר סעיד שערוכים בסדר תשרי"ק, והחתימה 'כלף חזן' לא מצויה בפיוטים האחרים שבידינו. התואר והתפקיד 'חזן' מופיע תמיד ביידוע וכחלק ממטבע חתימה ארוך יותר. בדומה למצוי בשריד מתוך הרהיט לטל, גם בפיוט זה מצויה החתימה בראשי התיבות ולא בראשי הטורים, המקום בו מצויה חתימת המחבר ביתר הפיוטים שבידינו. אולם, כל אלה אינם ראיות ברורות לפקפק בייחוס הפיוט. הקושי המהותי יותר לזיהוי כלף בר סעיד כמחבר הפיוט מצוי בפשטות לשונה ובסגנונה הדל שלא קיים ביתר הפיוטים שבידינו. מסיבה זו ייחוס סליחה זו לכלף בר סעיד בעייתי מאוד.

כפי שניתן לראות, ניתן לקשור את הרוב המוחלט של החומר לכלף בר סעיד ברמות שונות של מובהקות. מאחר שמרבית הפיוטים הינם מרכיבים ממערכות יוצר, הרי שהקפדתו של כלף בר סעיד על כך שלכל אחד ממרכיבי מערכת היוצר יהיה מבנה ברור, מאפשרת זיהוי של הטקסט, השערה בנוגע להיקף הפיוט וקביעת הייחוס. יסוד אחר שמקשה מעט על קשירת כל הפיוטים לכלף בר סעיד הוא חוסר האחידות מהבחינה הסגנונית. אופי הסגנון של הפיוטים אינו אחיד וכך ללא החתימה קשה לזהות שגוף היוצר לויחי ופיוטי הטל יצאו מתחת ידיו של מחבר אחד. אין זו תופעה נדירה בפיוט וכבר מוכרים לנו פייטנים ששינו את סגנונם במהלך שנות יצירתם או

²⁰ בפיוט המעריב לפרשת תזריע, טור 27: 'וְתִזְכֶּה לְהַמְלִיט מִמֶּהֱלֹמִי'.

²¹ אם כי בשריד מפיוט המעריב מופיעה המילה 'אורייה' בדומה לסילוק לפרשת שמיני.

שהתאימו סגנון כתיבה שונה לסוגים השונים בהם יצרו.²² ענייני הסגנון והלשון יתבררו יותר בפרקים הנוגעים בדבר בהמשך העבודה.

מבנה הפיוטים

כפי שעלה ממחקרים בעבר, כלף בר סעיד הוא פייטן שבקיא במסורות פייטניות קדומות, והוא אף עושה שימוש בידע זה ביצירתו כאשר הוא משיב לעשייה הפייטנית פיוטים שנדחקו מעט לשוליים. בנוסף, נראה שכלף בר סעיד מודע לשינויי טעם וסגנון המתרחשים בימיו ואינו מותיר את עצמו מחוץ לתהליכים אלה. בפרק זה תערך סקירה של מבנה הפיוטים. באמצעות סקירה זו יתאפשר אפיון ברור יותר של פועלו של כלף בר סעיד. בפרק זה ראוי לתת את הדעת לשאלות כמו אילו מגמות פייטניות הוא משמר באופן קשיח ואילו מגמות קיימות בפיוטיו באופן רופף יותר? האם הציר העיקרי של יצירתו הוא הציר המשמר או אף משחזר מבנים ורעיונות מהתקופה הקלאסית או שמא בולטות דווקא מגמות שבימיו של הפייטן נחשבות ל'חדשניות'? ובין כל אלה האם קיימים מאפיינים ייחודיים או מקוריים ביצירתו? כזכור, זהו עדיין שלב טכני שמתייחס אך ורק למבנה הפיוטים ולא לתכנים, לרעיונות ולאמצעים אומנותיים.

א. מערכת היוצר

מן הממצאים עולה באופן ברור שכלף בר סעיד רואה את הפיוטים שמשובצים בברכות קריאת שמע כמערכת של פיוטים.²³ הוא חותם את שמו בכל מרכיבי המערכת וקושר את גוף היוצר ואת הסילוק במילת שרשור. במערכת היוצר של כלף בר סעיד מצויים המרכיבים הבאים: מצדר, גוף היוצר, סילוק, מאורה, אהבה וזולת. לגבי המצדר יש להעיר שבידינו רק מצדר אחד שנכתב לפרשת ויחי. זהו מצדר גדול וחרוג בהיקפו והוא נושא אופי חגיגי. לפיכך יש לתהות האם ראה כלף בר סעיד את המצדר כחלק בלתי נפרד ממערכת היוצר, או שמא רק בשל נסיבות מיוחדות שיובהרו בהמשך, חיבר לשבת זו מצדר? אין בידינו מספיק ממצאים כדי להשיב על שאלה זו, אולם, לאור העובדה שכלף בר סעיד נמנע מלחבר פיוטי אופן ופיוטים שלאחר הזולת אף

²² פייטן בן זמנו של כלף בר סעיד הידוע בריבוי סגנונותיו הוא סהלאן בן אברהם שייתכן שכלף בר סעיד הושפע ממנו בכמה עניינים.

²³ על אף העובדה שנמצאה עד כה רק מערכת יוצר אחת שלמה, ניתן לקבוע בוודאות לאור השרידים הנוספים ממערכות היוצר, שכלף בר סעיד לא חיבר מרכיבים בודדים אלא ראה במערכת היוצר קומפוזיציה אחת שלמה. כמו כן לא נמצאו אצלו פיוטים בתבנית ה'מחרוזת ופזמון'.

שמחברים אחרים בימיו עושים זאת, נראה שלגבי המרכיבים שכן הותר במערכות היוצר שלו התייחס כלף בר סעיד כמרכיבים מחייבים, וכן הוא לגבי המצדר.

היעדרותם של פיוטים אלה ממערכות היוצר מוכרת גם מיצירתם של פייטנים אחרים כדוגמת יוסף אבן אביתור ואלעזר בירבי קילר. להיעדרותו של האופן מוצע ההסבר שפסוקי הקדושה ונוסחי הקבע שבין הפסוקים זכו למעמד מקודש והדבר בא לידי ביטוי בהימנעות מלקבוע דברי פיוט בין הפסוקים.²⁴ קשה יותר להמציא הסבר המניח את הדעת להיעדרם של הפיוטים שלאחר הזולת. ייתכן שבקרב קהילות מסוימות לא מצאו לנכון להערים קטעי שירה נוספים על פסוקי הגאולה ונוסחי הקבע שביניהם שהם ממילא בעלי אופי שירי. מכל מקום, היעדר מרכיבים אלה מפיוטי כלף בר סעיד נקשר למעמד של חלקים מנוסח הקבע, עניין שיידון בנפרד.

1. המצדר

המצדר הנידון כאן הוא בן שלושים ושניים טורים וחתום 'כלף בר סעיד החזן יזכה ו[ג]דל בתורה חזק' בראשי הטורים. מן החסר שבחתימה נראה שבהעתקה שמצויה לפנינו חסרים שני טורים. הפיוט בעל חרוז אחיד ומסתיים במילים מן פסוק הראשון של הפרשה: 'ויחי יעקב בארץ מצרים' (בראשית מז, כח).²⁵ מסיומת מקראית זו נגזרת למעשה החרוזה של כל הפיוט: 'אֵלִים'. בהעתקה שלפנינו מופיעה לאחר הסיומת המקראית האות ק', כסימן למילה 'קדוש' המצויה בסיומות של פיוטי מצדר. בראש המצדר מופיעות המילים 'ויהי הכל במאמר', באופן הדומה לפיוטים אחרים מסוג זה ובהתאם למסורת הסוג לפתוח במילה 'ויהי'.²⁶

פליישר כבר הציע שהמצדר הוא ככל הנראה התפתחות שמקורה בתוספת של סטרופת קדוש שהוצבה בראש גוף היוצר, כמעין 'מדריך' לפזמונים וכמקום נוסף בו יכולה המקהלה להפגין

²⁴ דברים אלה מבוססים על הסברו של פליישר, ראה: פליישר, היוצרות, עמ' 464 – 466. על פי ההסבר המוצע על ידו, התקדשות נוסח הקבע בין פסוקי הקדושה השפיעה על ה'עריכה' של פיוטים קיימים באופן שבא לידי ביטוי בהעתקת מקומו של האופן וכן על הפייטנות ה'יוצרת' בדמותן של מערכות יוצר בהן האופן מוביל לפסוק הראשון או שכאמור, נעדר מהן. לגבי היעדרם של הפיוטים שלאחר הזולת מציע פליישר הסבר שקשור להבדלים בין קהילות שונות בניהול התפילה, ראה: פליישר, היוצרות, עמ' 308 – 309, לעומת פליישר, מבהירה שולמית אליצור שאין לעת עתה הסבר להיעדרם של הפיוטים שלאחר הזולת, ראה: אליצור, קילר, עמ' 30.

²⁵ הכותרת שניתנה למצדר זה בכתב היד היא 'רשות ויחי יעקב'.

²⁶ על המצדר, תפקידו והתפתחותו ראה: פליישר שירת הקודש, עמ' 306 – 309, וכן הנ"ל, היוצרות, עמ' 369 – 382.

את כוחה.²⁷ ברור שהמצדר של כלף בר סעיד הוא כבר פיתוח מופרז של סוג זה ובהיקפו הוא חריג ביחס לתבנית המקורית של סוג זה, עם זאת נראה שכלף בר סעיד עדיין שומר על מסגרת החרוז האחיד ועל כך שמדובר ביחידה מוגדרת אחת ואין הוא מפצל אותה לסטרופות או מוסיף רפרין ועניות של הציבור. בכל זאת, יש לתהות בעיקר נוכח אורכו של מצדר זה אם אכן עדיין משמר הוא את היסוד המקהלתי או שמא דווקא יוצר כאן מרחב נוסף לחזן היחיד להפגין את כוחו.²⁸

2. גוף היוצר

בידינו גוף יוצר שלם לפרשת ויחי וסטרופת הסיום של גוף היוצר לפרשת שמות. השוואה בין הסיומות של שני גופי היוצר מסייעת להבנה שכלף בר סעיד חיבר גופי יוצר במבנה ברור וקבוע:

סיום גוף היוצר לפרשת שמות	סיום גוף היוצר לפרשת ויחי
<p>וַיִּמְרְרוּ אֶת חַיֵּיהֶם >בַּעֲבֹדָה קָשָׁה בְּחֹמֶר וּבִלְבָּנִים< וּבִלְבָּנִים פְּלָצוּם לָכֵן לָקוּ בְּעֶפֶר וְדָם וַיִּצְרְדֻעַ וְהוֹכָה וַיֵּאָוֶר מִפְּעָלֵיהֶם חֲבָלָם עָרֹב וְדָבָר וְשָׁחִין כְּזָרַע וְשִׁמְשׁוֹ מְרַחֲצִיּוֹת הָיִית חֲבֹלֵיהֶם זוֹעָכּוּ בָּאֵשׁ וּבָרֶד וְאַרְבֶּה וְחֹשֶׁךְ >עֲבֹדַת אֶרֶץ וְאֵילָן וְנָדָדוּ שׁוֹתֵיהֶם [ו]גְמָלֵיהֶם קָלַע בְּכֹרֶתָם בְּ[ה]מְרִירוֹ כָּל [ג]בִּיר כָּל שָׁלֹם כָּקָנָא לְקַהֲלֵיהֶם כִּי גָדוֹל יְיָ מִכָּל הָאֱלֹהִים >כִּי בִדְבַר אֲשֶׁר זָדוּ עָלֵיהֶם<</p>	<p>הַמִּלְאָךְ הַגָּאֵל אוֹתִי >מִכָּל רָע יִבְרַךְ אֶת הַנְּעָרִים< הַנְּעָרִים פָּרַח גָּדוֹל יִגְדַּל וְהִקְטֹן יִהְיֶה רֹאשׁ מַעֲמָד חֶרֶס יִנְאוּם לוֹ אֵיךְ תִּדְמִים שֶׁקִּדְמָךְ וְאַתָּה בָּשָׁשׁ נִצְמָד זַעַק כְּסִיגְרָתָה לְהוֹרִי בַּחֲלוּם וְקוֹיָם הַדָּבָר וְלֹא נִשְׁמַד קִשְׁבָּה אֲנִי מִתְקַנֶּנֶת וְאַתָּה שָׁלִיחַ אֵיךְ תִּשְׁנֶנָּה הַשִּׁיבָה כְּמִשָּׁה לִי כְּאֶהְרֹן לְמִלְאָךְ וְכַמְדָּה הוֹמָד קִשְׁבָּה לְבִיִּישׁ עוֹבֵדךְ כְּחֻזְתָּם שְׁעָלֶיךָ רְשׁוֹת בְּסִיחַ מְלֻמָּד וַיִּדָּם הַשָּׁמֶשׁ >וַיִּרַח עָמָד< בְּעוֹז קְדוּשָׁה</p>

אמנם סטרופת הסיום של גוף היוצר לפרשת ויחי ארוכה בטור אחד אך המבנה הכללי נשמר בשני הפיוטים. גוף היוצר לויחי בנוי בתבנית הקיקלר: שלוש סטרופות בנות שלושה טורים כל אחת ולאחריהן מחרוזת קדוש. הפיוט חתום 'כלף חזק החזן יזכה כלף חזק', וכדרכם של פייטנים בגוף היוצר, מצויה החתימה בטורי סטרופות הקדוש. שאר טורי הפיוט מסודרים על פי אקרוסטיכון אלפביתי. בכל סטרופה מהווים שני הטורים הראשונים חלק מהאקרוסטיכון ואילו הטור השלישי

²⁷ הרחבת התפקיד של המקהלה בפיוטים הוא אחד מסימני התקופה, ראה על כך: פליישר, שירת הקודש, עמ' 281.

²⁸ קיימת הנחה לפיה התרחבות קטעים בעלי אופי 'מקהלתי' מעידה על הרחבת תפקידה של המקהלה. לדעתי, הדבר מסתבר עד גבול מסוים. התרחבות של קטע פייטני באופן מופרז עשויה להיות מעבר לכוחותיה של המקהלה ולכן יש לשער שאולי זהו עוד מקום המאפשר לחזנים להפגין את יכולותיהם.

הוא סיומת מקראית שמקורה בפסוקים הראשונים של הפרשה, ומשחררת מהאקרוסטיכון. מחרוזות הקדוש מסתיימות במובאה מן המקורות: מחרוזת הקדוש הראשונה מסתיימת בסיומת מקראית מתהילים, השניה מסתיימת בציטוט מן המשנה במסכת אבות, השלישית מתוך ספר ירמיה והאחרונה מספר יהושע. החריזה לכל אורך הפיוט היא חריזה סטרופית בהתאם להברה המסיימת את הסיומת המקראית. כל הסטרופות בפיוט בין אם הן סטרופות רגילות ובין אם הן סטרופות קדוש קשורות ביניהן במילת שרשור. כך המילה האחרונה של כל סיומת מקראית היא גם המילה הפותחת את הסטרופה הבאה. מילות השרשור אינן חלק מן האקרוסטיכון או החתימה. שרשור מתקיים גם בין גוף היוצר לבין הסילוק.

תבנית הקיקלר היא התבנית הקבועה של גוף היוצר מימי התקופה הקלסית, ובשימוש בתבנית זו פועל כלף בר סעיד כמשמר של מסורת עתיקה.²⁹ עם זאת קיימות בגוף היוצר של כלף בר סעיד מספר חריגות מהתבנית המסורתית: טורי השיר ארוכים יותר מהמקובל ואינם משמרים מקצב או משקל ברורים, מחרוזות הקדוש ארוכות יותר ומונחות חמישה או שישה טורים ולא שלושה כפי שמקובל. מחרוזת הקדוש השניה מסתיימת במובאה מן המשנה ולא מן המקרא ומילות שרשור מחברות בין כל מחרוזות הפיוט, ולא רק קושרות את מחרוזות הקדוש למה שלפניהן.

כל החריגות האלה מהתבנית המקורית אינן חידוש של כלף בר סעיד וכבר קיימות אצל פייטנים אחרים. את רחבות הטורים ניתן לייחס להשפעתו של רב סעדיה גאון ובעיקר של תלמידו שמואל השלישי. ההבאות הצפופות של המדרשים אינן מאפשרות צמצום למספר תיבות בודדות ומחייבות הרחבה של היחידה הבסיסית – הטור השירי. מתוך כך מתקיים ויתור על משקל או מקצב ברור. התווספות הטורים בסטרופות הקדוש מרחיבה את תפקידה של המקהלה בבית הכנסת להנאת ציבור המתפללים. סטרופות קדוש בעלות יותר משלושה טורים כבר מצויות בפיוטיו של יוסף אבן אביתור. אמנם פייטנים רבים בחרו לשבץ פסוק בסיום מחרוזות הקדוש, אך אין מדובר בעניין מחייב, לפיכך הימצאות של סיומת שמקורה במשנה באחת ממחרוזות הקדוש איננה חריגה גדולה, והיא מבטאת פתיחות של המחבר למקורות נוספים. השרשור הקישוטי בין מחרוזות היוצר קיים גם הוא אצל עוד פייטנים והוא קבוע למשל, במחזור היוצרות של אלעזר בירבי קילר. כך, משקף גוף היוצר של כלף בר סעיד חיבור עמוק ליצירה הפייטנית הקלאסית בזמן שהוא מדגים השפעה ברורה של רוח התקופה בה הוא פועל.

²⁹ תבנית זו הובאה למערכת היוצר מפיוטי הקדושתא, ראה: פליישר, שירת הקודש, עמ' 222.

3. הסילוק

הסילוק הוא הפיוט שבא לאחר גוף היוצר במערכות היוצר של כלף בר סעיד והוא הפיוט המוביל לפסוקי הקדושה. בידינו סילוק אחד שלם לפרשת ויחי ושלושה שרידים של פיוטי סילוק לפרשות שמות, וארא ושמני. הסילוק קשור לגוף היוצר במילת שרשור, היא המילה האחרונה מהסיומת המקראית של גוף היוצר.³⁰ הסילוק השלם לפרשת ויחי כולל אקרוסטיכון אלפביתי שלם ואת החתימה 'כלף החזן יזכה חזק כלף חזק'. מן השרידים לפיוטי סילוק נוספים שהגיעו לידינו נראה שבמתכונת דומה נכתבו כל פיוטי הסילוק של כלף בר סעיד, אך ייתכן שמספר הטורים של כל פיוט לא היה קבוע מאחר שישנם טורים בודדים שאינם מהווים חלק מהאקרוסטיכון או מן החתימה. הסילוק בנוי ממספר קטן של חטיבות שאינן שוות באורכן. כל חטיבה כזו מסתיימת בסיומת מקראית שמקורה בפסוקים שלא נעשה בהם שימוש בגוף היוצר,³¹ ברוב המקרים מדובר בפסוקים שמצויים בסיום של קטעים בפרשה. החריזה בכל חטיבה כזו מותאמת למילה האחרונה של הסיומת המקראית. החטיבות ששרדו מתוך הסילוק לפרשת שמני קשורות ביניהן כולן במילת שרשור. התופעה לא נשנית בסילוק השלם וביתר השרידים שבידינו. החטיבה המסיימת את הסילוק אורכה קבוע, היא מקושרת לחטיבה שלפניה במילת שרשור ובה מצויה החתימה 'כלף חזק'. החטיבה המסיימת כוללת לקראת סופה (בטור הפותח באות ז') הכרזה על שם הפרשה:³² 'זוכרי בזו שבת ויחי יעקב בארץ מצרים' או 'זוכרי בזו שבת ויחי ב'יום' <ה'שמני' >קרא]. בטור שלאחר מכן מוזכרת אמירת הקדושה והטור האחרון מוביל לאמירת פסוקי הקדושה.

שילוב של סילוק בתוך מערכת היוצר אינו חידוש של כלף בר סעיד והוא מוכר כבר ממערכות יוצר קדומות, כמו גם ממערכות יוצר של תקופתו, אך בהחלט אין מדובר בתופעה שכיחה.³³ הקישור

³⁰ כפי שיתברר להלן, מן הממצאים עולה, כי הפסוק המסיים את גוף היוצר טעון ברעיון עומק השזור בגוף היוצר. מילת השרשור כמילה האחרונה מפסוק זה וראשונה בסילוק מחייבת התאמה של משמעותה לנושא הסילוק.

³¹ עד כה נראה שחוץ מאשר בסילוק לפרשת שמות, כל הסיומות המקראיות בסילוקים מקורן בפסוקים מהמשך הפרשה, בשונה מגוף היוצר שעושה שימוש בפסוקים שמקורם מתחילת הפרשה. הסיומות המקראיות המובאות בסילוק לפרשת שמות מקורן בפסוקים מן ההפטרות וייתכן שגם כאן מדובר בהשפעה ממערכת היוצר לשמות של שמואל השלישי, ראה: קצומטה, הסגנון, עמ' 321.

³² גם תופעה זו ניתן לקשור לכך שמקור הסילוק הוא מהקדושתא. מבית מדרשו של אלעזר בירבי קליר ראינו שהסילוק היה פיוט נרחב שבו עסק בענייני השבת. זכר לכך ניתן למצוא בסילוקים של כלף בר סעיד שמכריז על סדר הקריאה בסילוקיו.

³³ מערכות יוצר קדומות שכוללות סילוק נכתבו על ידי אלעזר בירבי קליר. לפיוטיו הייתה השפעה רבה על מחברים שפעלו באיטליה כמו חדותא, ושלמה הבבלי, ראה: זולאי, א"י, עמ' 136; פליישר, חדותא, עמ' יג.

שבין גוף היוצר לבין הסילוק בעזרת מילת שרשור, מעיד על כך שמבחינת כלף בר סעיד אין לנתק בין שני המרכיבים: הסילוק הוא המשכו הישיר של גוף היוצר. הסיומת של הסילוק מעידה על כך שהסילוק מוביל ישירות לפסוקי הקדושה ואין כל מרכיב אחר שאמור לחצוץ בין הסילוק ובין פסוקי הקדושה. פליישר מסביר את התפתחותם של סילוקים במערכת היוצר כצורך של הפייטנים להרחיב את היריעה במצבים מסוימים (בעיקר בחגים).³⁴ הפיתרון של מיקום ההרחבה ממש לפני הקדושה מקורו בקדושתא. לדעת פליישר פייטנים מאוחרים שהיכרותם עם מערכות יוצר הייתה בעיקר עם מערכות יוצר מורחבות כאלה היו עשויים לאמץ את הדבר כנורמה מחייבת.

מכתבתו, ניכר כלף בר סעיד כפייטן בעל השכלה רחבה שהכיר מסורות פייטניות קדומות יותר, והכיר גם מערכות יוצר שאין בהן סילוקים והבין שמדובר במרכיב שאיננו מחויב במערכת היוצר. לדעתי ההבנה בדבר מקומו ותפקידו של הסילוק במערכת היוצר של כלף בר סעיד קשורה דווקא להיעדרותו של ה'אופן' ממערכות היוצר שלו.

ה'אופן', אותה חטיבה פיוטית שנועדה להעביר מהפסוק הראשון של קדושת היוצר לפסוק השני, הוא מרכיב קדום ומקורי במערכת היוצר. קצת לפני זמנו של כלף בר סעיד ניתן לראות שהאופנים הועתקו ממקומם והועברו בסמוך לגוף היוצר, כהקדמה לפסוקי הקדושה.³⁵ ייתכן שכלף בר סעיד הבין ששימוש כזה באופן, גם אם הוא מתקיים אצל פייטנים אחרים, הרי שהוא שימוש 'שגוי' במרכיב מן המערכת. אם יש צורך בחטיבה שמעבירה לפסוקי הקדושה הרי שהפייטנים הקדומים כבר יצרו מרכיב זה – הסילוק! ואם כן, כלף בר סעיד, שמפנים את התהליכים של דורו בתחום הפיוט, מנסה לפתור את הבעיה בעזרת שימוש במרכיב שמקורו בתקופה הקלאסית ושכבר שימש בעבר למטרה דומה. השימוש במילת שרשור המקשרת את הסילוק לגוף היוצר שקודם לו מהווה מבחינת המחבר דרך לקבע את מקומה של חטיבה מחודשת זו מבלי שמעתיקים או חזנים אחרים

יודגש כאן שמערכות היוצר הקליריות ומערכותיו של חדותא נכתבו למועדים מיוחדים כמו פסח וראש השנה, ראה: פליישר, שירת הקודש עמ' 222. הסילוק של שלמה הבבלי אינו מוביל לפסוקי הקדושה אלא ל'המאיר לארץ', ראה: פליישר, שלמה הבבלי, עמ' 210. בעת הדיון אודות היוצרות של שלמה הבבלי מזכיר פליישר מחברי סילוקים נוספים, רובם מאיטליה, ראה: פליישר, שם, עמ' 51, הערה 94. מקרב פייטנים שפעלו במזרח בקירוב לזמנו של כלף בר סעיד ידועים לנו אברהם בן יצחק, ראה: פליישר, האן גאון, עמ' קצג – קצה, ודוסא, ראה: פליישר, היוצרות, עמ' 246 – 247 וכן בעמ' 735. הסילוקים הנזכרים שונים מאוד בתבניתם ובאופיים וניכר שהסילוק של כלף בר סעיד מעובד ומהוקצע הרבה יותר.

³⁴ ראה: פליישר, שם.

³⁵ התופעה שוחזרה על ידי פליישר ביוצרותיו של שמואל השלישי, ראה: פליישר, שירת הקודש, עמ' 314, הנ"ל, היוצרות, עמ' 463. גם לתהליך העתקת מקומו של האופן מוצא פליישר מקור בתהליכים שאירעו בקדושתא, ראה שם בהמשך הדברים.

יוכלו לשנות את מקומה.³⁶ מאחר שניתן מקום לפיוט מעין זה בתוך המערכת, ראוי לנצל את המקום להוספת מדרשים ולשיבוץ של פסוקים נוספים שלא ניתן להם מקום בגוף היוצר.³⁷

4. מאורה

המאורה היא אחד משני המרכיבים ה'קצרים' שבמערכת היוצר. בידינו מאורה לויחי שחסר בה טור אחד, מאורה כמעט שלמה לשמות ומאורה חסרה ומקוטעת לוארא. המבנה הבסיסי של המאורה הוא של ארבעה טורים שבסופם שרשרת פסוקים קצרה המעבירה לחתימה בברכת יוצר המאורות, כלף בר סעיד לא חורג ממבנה זה. הוא חותם את שמו 'כלף' בראש שלושת הטורים הראשונים וכך נותר הטור הרביעי שמשוחרר מכבלי אקרוסטיכון או חתימה אך כלף בר סעיד בחר לפתוח טור זה במילה 'והאר', ובכך רומז לברכת המאורות כנהוג. בנוסף, עוסקת הסטרופה הרביעית בעניין שיופיע בפסוק שיובא לאחריה (לרוב מדובר בפסוק הראשון מן הפרשה).³⁸ בטור הרביעי מצויה גם חריזה פנימית: 'וְהָאֵר לְמִסְבְּרֵי תְחִיָּה / כָּאֵב בְּמוֹף שְׁבַע עֲשָׂרָה חִיָּה' (מאורה לויחי, ובדומה גם במאורות האחרות).³⁹

5. אהבה

האהבה היא המרכיב השני הקצר במערכת היוצר. בידינו פיוט אהבה שלם לויחי ופיוט אהבה קטוע וחסר לוארא. מבנה האהבה זהה למבנה המאורה, דהיינו סטרופה בת ארבעה טורים שבסופה שרשרת פסוקים קצרה המובילה לחתימה בברכת האהבה. גם כאן חותם כלף בר סעיד

³⁶ בהמשך העבודה נידון גם קשר תמטי בין גוף היוצר והסילוק דבר שמחזק את הצורך לקשרם יחד. ראה להלן עמ' 51.

³⁷ פליישר מעלה את ההשערה שהסילוק צורך למערכת היוצר בשל רצון של פייטנים לעסוק בתכנים מסדר הקריאה שלא הצליחו להכניס לגוף היוצר, ראה: פליישר, היוצרות, עמ' 247. נוכח מערכות היוצר של כלף בר סעיד אפשר לתהות על השערה זו מאחר שנראה שלפחות במקרה שלנו אפשר לשער מגמה שונה: הפייטן חיפש מרכיב שיאפשר העברה לפסוקי הקדושה ומשזה נמצא לו, המשיך לפתח תכנים מסדר הקריאה.

³⁸ אצל פייטנים מאוחרים אחרים מקובל יותר שבטור הרביעי מובא הפסוק הראשון משרשרת הפסוקים והוא מהווה סיומת מקראית. כלף בר סעיד הלך בדרכם של שמואל השלישי ואחרים ובפיוטי המאורה שלו הטור הרביעי מעביר לשרשרת הפסוקים אך אין הוא פסוק. בדומה לשלמה סולימן אלסנג'ארי, משלב כלף בר סעיד את עניין האור ועניין פרשת השבוע בסיום המאורה, אולם, בשונה ממנו, כלף בר סעיד מקפיד שהפסוק הראשון לאחר הסטרופה יהיה מפרשת השבוע. ראה: אליצור, מערכת היוצר, עמ' 4.

³⁹ ציפוף החריזה לקראת סופי יחידות מצוי אצל כלף בר סעיד במספר מקומות, ראה על כך להלן עמ' 42. ייתכן שחריזה פנימית זו היא שריד או עיבוד לתופעה שמתקיימת בפיוטי המאורה של שמואל השלישי. חתימת שמו חייבה חיבור של פיוטי מאורה עם חמישה טורים, אלא ששני הטורים האחרונים הם קצרים מאוד, ראה על כך: קצומטה הסגנון העברי, עמ' 298.

את שמו בראש שלושת הטורים הראשונים ובטור הרביעי מתייחס לפסוק שיובא לאחריו (הפסוק השני מפרשת השבוע), ומארגן אותו בחריזה פנימית. מלבד ההתייחסות לפסוק, מביא הפייטן בטור הרביעי לשון קירוב ואהבה.

6. הזולת

בידינו זולת אחד שלם לפרשת ויחי ושלושה פיוטי זולת חסרים וקטועים. מן הזולת לפרשת שמות שרדו שלוש הסטרופות הראשונות והטור הראשון של הסטרופה הרביעית (א' – י' באקרוסטיכון) חלק מהטורים ששרדו מקוטעים. הזולת לוארא כולל את חמש הסטרופות הראשונות (א' – ס' באקרוסטיכון) ואת סטרופת המעבר שבסופו. חסרות בו למעשה שלוש סטרופות (ע – ת' באקרוסטיכון ואותיות כ' ול' מהחתימה). מן הזולת לויגש בידינו רק חמש הסטרופות האחרונות. לזולת מבנה פשוט למדי: סטרופות בנות ארבעה טורים, כאשר הטור האחרון הוא סיומת מקראית שמקורה בהפטרה. החריזה מתחלפת בין הסטרופות ומשתנה על פי הסיומת המקראית. הזולת כולל אקרוסטיכון אלפביתי שלם ולאחריו החתימה 'כלף חזק'. הסטרופה האחרונה בזולת איננה מסתיימת בסיומת מקראית אלא היא סטרופת מעבר לתחנה הליטורגית הבאה. סטרופה זו מקושרת לזו שלפניה במילת שרשור.⁴⁰

שונה מהתיאור שניתן כאן הוא הזולת לפרשת ויגש. בזולת זה סטרופות בנות שלושה טורים המלוות בשני הרפרינים 'אמר להם יוסף' ו'אמר לו יהודה' המתחלפים לסירוגין. תבנית זו נקשרת למסורת יצירה בה מומחז המפגש בין יוסף והאחים ומתקיים דו שיח בין יוסף ובין יהודה. מסורת זו ראשיתה בזולת של ר' פינחס הכהן ועניינים הנוגעים לה יידונו בהמשך החיבור. הרפרינים המתחלפים מארגנים את דברי השניים באופן של עימות גלוי ומעצימים בכך את היסוד הדרמטי. בזולת זה נשתמרו שרידי החתימה '[הח]זן [יז]כה [כלף חזק]'. אין לי יכולת לקבוע אם כללה חתימה זו את שמו המלא של המחבר ואם לפני החתימה כלל הפיוט אקרוסטיכון אלפביתי. הסימטריה שבה בכל סטרופה מובאים דברים מפיו של דובר אחד מופסקת בסיום הפיוט, כאשר דברי יוסף מובאים ברצף, בשתי הסטרופות האחרונות. הסימטריה מופסקת גם בכך שהטור האחרון בפיוט איננו רפרין.

הזולת, כמרכיב האחרון במערכת היוצר, מוביל את המתפלל חזרה אל נוסח הקבע. על פי הסיומות של הזולת לפרשת ויחי ושל הזולת לפרשת וארא, נראה שהחריזה מובילה לחלק מתוך

⁴⁰ שרשור לסטרופות מעבר הינו דבר שקיים אצל פייטנים אחרים. בשל שונותה של סטרופת המעבר מיתר הסטרופות בפיוט שמפייטות את פסוקי ההפטרה, קשרו פייטנים את סטרופות המעבר במילת שרשור.

אמת ויציב הפותח במילים 'עזרת אבותינו אתה הוא מעולם'. אולם המעתיקים הן של הזולת לפרשת ויגש והן של הזולת לפרשת ויחי הוסיפו הערות המובילות לחלק מאוחר יותר ('ועל זאת', או 'ונשיר לך'). העברה כזו של הזולת ל'עזרת אבותינו' מוכרת גם מפיוטי יוסף אבן אביתור. לא מצאתי בפיוטי כלף בר סעיד ובשרידים מפיוטי הזולת זכר למבנה שבימיו תפס מקום בזולתות, הלא הוא המסדס.⁴¹ הדבר ניכר כבחירה מודעת של הפייטן, שהרי את הזולת לויגש היה יכול לעצב בתבנית המסדס מאחר ששני מחברים שקדמו לו (פינחס הכהן ויוסף אלברדאני)⁴² עשו זאת בדיוק בפיוט זה. אם כי לא ברור אם הכיר את הפיוטים האלה. נראה שהמחבר העדיף במקרה של הדרמה של יוסף והאחים לחקות את התבנית שעיצב לפיוט שלמה סולימן אלסנג'ארי, פייטן שהיה אחד מגורמי ההשפעה על יצירתו של כלף בר סעיד.

ב. המעריב

בידינו פיוט מעריב אחד שלם ותיבות בודדות מפיוט מעריב למצורע שייחוסו לכלף בר סעיד מסופק. פיוט המעריב של כלף בר סעיד עשוי במתכונת הידועה והמוכרת של הסוג. לכל תחנה ליטורגית מוקדשת יחידה פיוטית אחת. המבנה הבסיסי של כל יחידה הוא של סטרופה בעלת ארבעה טורים. כמקובל בפיוטי מעריב, היחידה השלישית (הזולת) ארוכה יותר, והיא עומדת על עשרה טורים ומחולקת לשתי יחידות שאינן שוות באורכן. בראשי הסטרופות בא הפסוק הראשון בפרשה כפסוק מסגרת. בפיוט אקרוסטיכון אלפביתי, ואחריו החתימה 'כלף חזק'. החריזה מוחלפת בין הסטרופות, אך שתי היחידות המרכיבות את הזולת מחורזות באותו חרוז; הן מובחנות זו מזו באמצעות מילים מפסוק המסגרת הבאות בראש היחידה השנייה. מבנה המעריב משקף אימוץ מלא מצד כלף בר סעיד של כל כללי הסוג, כולל הרחבת הזולת.⁴³

⁴¹ על התפתחות המסדס ראה: פליישר, שירת הקודש, עמ' 229, וכן הנ"ל, היוצרות, עמ' 145.

⁴² את פיוטו של אלברדאני מביא זולאי בצד הפיוטים של פנחס הכהן, שלמה סולימן אלסנג'ארי וכלף בר סעיד, ראה: זולאי, א"י, עמ' 309 – 311, וראה גם: יהלום, דרמה, עמ' 65 ואילך. דיונים נוספים על הזולת של פנחס ועל תבנית המסדס שלו ראה: פליישר, היוצרות, עמ' 139 – 144. אליצור, פרשה, עמ' 84 – 88, וכן, אליצור, פינחס, עמ' 163. לדיון בפיוט של אלברדאני ובבחירה בתבנית המסדס ראה: בארי, ברדאני, עמ' 83 – 85, 88 – 90.

⁴³ על פיוטי המעריב, ראה: פליישר, שירת הקודש, עמ' 244 – 245.

ארבעה פיוטים משל כלף בר סעיד שרדו כנראה משבעת טל שלו, והם כוללים כמקובל בפייטנות לדורותיה את המרכיבים המוכרים בהרחבות לשבעות טל.⁴⁴ מדובר על פיוט מסוג הרשות, סדר עולם, סדר פסוקים ושריד מפיוט דמוי רהיט, פיוטים שנכתבו לסופי ההרחבות בשבעות טל וגשם. מלבד סדר העולם שנותר שלם שאר הפיוטים קטועים וחסרים.

1. רשות לטל

מהרשות לטל עומדות לפנינו רק שלוש הסטרופות האחרונות ועוד שני טורים מהסטרופה שלפניהם. על פי חישוב הטורים החסרים (אותיות א – ל) ברור שבפיוט היו חמש סטרופות, והוא החזיק אקרוסטיכון אלפביתי שלם ולאחריו החתימה 'כלף חזק'. בכל סטרופה שמונה טורים. ששת הטורים הראשונים ערוכים על פי האקרוסטיכון, שני הטורים הנוספים משוחררים מאקרוסטיכון: הטור השביעי מכין לקראת עניה או אמירה של המקלה או הציבור ופותח במילת הקבע 'ענה' או 'ענינה', והטור השמיני נפתח במילה 'בטללי'. יוצאת מן הכלל הסטרופה האחרונה שבה גם הטור השביעי הוא חלק מהחתימה (האות ק' של המילה חזק), והטור האחרון פותח במילה 'וענה' במקום 'בטללי'. כדרכם של פיוטי רשות מובאים אחרי הפיוט הפסוקים 'ואני תפילתי' (תהלים סט, יד) ו'היו לרצון' (תהלים יט, טו). הפסוק עם ברכת 'למדני חוקיך' המובא אף הוא לעתים בסופי פיוטי רשות חסר כאן. טורי הפיוט קצרים, בני שתי הטעמות בלבד.

יש לתת את הדעת לכך שבסטרופות ששרדו מהרשות לטל, אין זכר לתוכן המקורי של הרשות, הלא היא בקשת הרשות של שליח הציבור, וטורי הפיוט עוסקים כולם בבקשה לטל מבורך.⁴⁵ היסט כזה כבר מצוי בפיוט הקלסי ברשות לגשם של פינחס הכהן.⁴⁶

⁴⁴ לתיאור שבעות הטל, ראה: פליישר, שירת הקודש, עמ' 196 – 198.

⁴⁵ על הייעוד של פיוטי הרשות, ראה: פליישר, רשות, עמ' 359 – 361.

⁴⁶ הרשות לגשם של פינחס הכהן נפתחת בלשון יחיד וכוללת בתחילתה רמיזה להזדמנות הביצוע של הפיוט אולם בהמשך הופכים הדברים לבקשה על הגשם והפיוט אף מסתיים בלשון רבים, ראה: אליצור, פינחס, עמ' 106, וכן עמ' 494 – 496. מאחר שתחילת הרשות לטל של כלף בר סעיד חסרה, לא ניתן לדעת אם נהג הפייטן כפינחס הכהן ונתן בדבריו רמז לבקשת הרשות. עם זאת, יש לשים לב שהדובר בפיוט מתייחס לכנסת ישראל בגוף שלישי ומייצגה בתפילה.

2. סדר עולם לטל

הפיוט בנוי במתכונת הקלסית של סדרי עולם. הוא כולל עשרים ושמונה טורים המהווים יחידה אחת ללא חלוקה לסטרופות או ליחידות אחרות וערוכים באקרוסטיכון אלפביתי שלם שלאחריו החתימה 'כלף חזק'. החרוז אחיד לכל אורך הפיוט וכולל צירופים רבים עם המילה טל ומילים המתחרזות איתה. למעשה לעיתים רבות זו פשוט המילה טל, דבר שמטשטש מעט את הגבולות שבין חרוז לבין מילת קבע בסופי הטורים. לאחר הפיוט מובאים שלושה פסוקים.

3. סדר פסוקים לטל

בידינו רק ארבעה עשר טורים ראשונים מפיוט שככל הנראה החזיק למעלה משמונים טורים. מבנה הפיוט הוא של סטרופות מרובעות. לאחר כל זוג סטרופות מובא פסוק שעניינו טל. בפיוט אקרוסטיכון אלפביתי מרובע, הבא בראשי כל הטורים תוך שינוי האות מסטרופה לחברתה. לא ניתן לדעת באיזה מטבע חתימה השתמש הפייטן וכיצד שולב במבנה הפיוט. המבנה של זוג סטרופות ופסוק לאחריהן הוא היחידה הבסיסית של הפיוט. בכל יחידה כזו מצויות גם מילות קבע: המילה 'טל' מצויה בראש כל טור שלישי של כל סטרופה. הטור השני של כל סטרופה שניה נפתח במילה 'בצדק' או 'בצדקת'. שתי הסטרופות בכל זוג קשורות זו לזו בשרשור. הסטרופה הראשונה בכל צמד נחתמת בשם אחד משבטי ישראל, ושם זה הופך למילת השרשור ופותח את הסטרופה השנייה. מיד לאחר מילת השרשור באה באותו טור הזכרת אבן החושן המזוהה עם אותו שבט. בטור השלישי בסטרופה השניה נזכר אחד מחודשי השנה והמזל המתאים לו. על פי השרידים שבידינו, חריזת הפיוט אינה חופשית: בסטרופה הראשונה בכל צמד היא נקבעת על פי שם השבט ובשנייה על פי המזל. מבנה זה אמנם מורכב ומשוכלל, אך גם כאן מדובר בתופעה מוכרת מפייטנים שקדמו לכלף בר סעיד. כבר מתקופות קדומות ראו את עצמם המחברים של סדרי פסוקים מחוייבים לשבץ בסדרים שלהם גם את חודשי השנה, המזלות, השבטים, אבני החושן ולעתים עוד נושאים.⁴⁷ כל זה כמובן בצירוף חריזה, אקרוסטיכון, שרשור ומילות קבע. אמנם ההצבה של שם השבט כמילת שרשור היא עוד סד שמשפיע כאמור על החריזה, אך מהווה פיתרון מסוים למיקום שם השבט מחוץ

⁴⁷ ככל הנראה לאור היכרות עם דוגמאות משל אלעזר בירבי קיליר, ראה על כך: פליישר, שירת הקודש, עמ'

110 וכן בעמ' 197.

לאקרוסטיכון. גם המילה טל, שמשמשת כמילת קבע, מהווה מגבלה נוספת לפייטן, אך דווקא הוצאתה ממסגרת הסטרופה, מאפשרת חיבור של מטאפורות וצירופים מעניינים ('טל אומץ', 'טל גילה').

4. רהיט

מן הרהיט לטל שרדו ארבעת הטורים האחרונים של הפיוט הכוללים אות אחרונה מאקרוסטיכון אלפביתי וחתומה. אין לדעת אם הוא היה בנוי כיחידה אחת או בסטרופות, ואין לדעת אם היה חד חרוזי או בחריזה מתחלפת. זהו אחד המקומות הבודדים בהם החתימה אינה מופיעה בראשי טורים אלא בראשי תיבות בתוך אותו טור. מאחר שהרהיט צריך להיות פיוט פשוט יחסית ולא ארוך במיוחד, זו אולי דרכו של כלף בר סעיד לפשט את הדברים ולקצר את הפיוט.

ד. הסליחה

רק סליחה אחת השתמרה בין הפיוטים שלפנינו. מדובר בפיוט שנכתב לצום ג' בתשרי. בפיוט סטרופות מרובעות, המסתיימות בסיומת מקראית הנפתחת בשם ה'. בכל טור שלישי מילות הקבע 'בשלושה בתשרי'. פיוט זה הוא היחיד מפיוטי כלף בר סעיד שבנוי באקרוסטיכון הפוך: תשר"ק, האות א' חסרה ואולי נחשבת הא' מהסיומת המקראית שלפני האחרונה 'יי ארך אפיים'. בפיוט זה חתימה לא שגרתית: 'כלף חזן' (ללא יידוע). החתימה אינה מצויה בראשי טורים אלא בראשי תיבות מתוך אותו טור. הוער כבר קודם שקיים קושי לייחס פיוט זה בוודאות לכלף בר סעיד.

ה. פיוטי השבח

כמו מערכות היוצר, השבח הוא סוג אופייני לתקופה בה פעל כלף בר סעיד ואפשר לומר שנתחדש סמוך לימיו.⁴⁸ הייעוד של פיוטי השבח אינו ברור ונראה שנכתבו פיוטי שבח לנסיבות מגוונות שזיקתן למעמדים הליטורגיים משתנה. שני פיוטי השבח של כלף בר סעיד שונים זה מזה ונראה שגם ייעודם שונה.

⁴⁸ על פיוטי הרהיט והשבח ראה: פליישר, שירת הקודש, עמ' 299 – 301.

1. השבח 'א[...]' שבחך, בנוי מסטרופות דו-טוריות. בין הסטרופות מובא הפזמון 'המהולל בפי כל נשמה'.⁴⁹ הפיוט כולל אקרוסטיכון אלפביתי כאשר כל טור להוציא הפזמון נפתח ומסתיים במילה שבראשה האות הרלוונטית מהאקרוסטיכון, כמו למשל באות ג': גָאָה עֲמֶלֶק וְנַחֲשָׁלִים גִּימָה'. לאחר האקרוסטיכון מסודרים טורי הפיוט על פי החתימה, הנכפלת גם היא בראשי הטורים ובסופיהם. הסטרופות הקצרות והעניות התכופות מהוות ראייה לכך שמדובר בפיוט שנועד לביצוע ברבים, כפתיחה למעמד ליטורגי מסוים או אולי בסעודת מצווה.

2. השבח 'אדרי יחדתי קונך' מיוסד על מזמור קג בתהלים ופסוקיו משמשים כסיומות מקראיות בסופי הסטרופות. בכל סטרופה ארבעה טורים, החריזה מוחלפת בין הסטרופות ונקבעת על פי הסיומת המקראית.⁵⁰ בשלוש הסטרופות הראשונות קיימת חריזה פנימית בטור השלישי. הפיוט מסודר על פי אקרוסטיכון אלפביתי שלם ולאחריו החתימה 'כלף חזק'. שתי הסטרופות האחרונות קשורות בשרשור לסטרופות שלפניהן. בסיום הפיוט מובא פסוק ממזמור התהלים המתפייט ולאחריו הפסוק 'ברוך יי לעולם אמן ואמן' (תהלים פט, נג) שמסמן סיום של ספר מספרי תהלים. מלבד הסיומות המקראיות ישנם טורים רבים בהם למעשה משבץ הפייטן מילים או לשונות הקרובות ללשונם של פסוקים נוספים מתוך המזמור המתפייט. הקירבה לסיום הפיוט מסומנת בשרשור הסטרופות המסיימות, אולם קיומן של שתי סטרופות משורשרות בסוף הפיוט מעורר תמיהה. נראה שסיום הפיוט התהווה בשני שלבים. בשלב הראשון, יועדה הסטרופה שלפני האחרונה להיות המחרוזת המסיימת: היא מסתיימת בפסוק מסוף המזמור ומצויה בה החתימה 'כלף' (בהוספת המילה 'פציחת'). בשלב השני הוסיף המחבר מחרוזת נוספת שמסתיימת דווקא בפסוק הראשון במזמור, פסוק שנעדר מהסטרופה הראשונה. כך הושלמה החתימה בטור הראשון ויתר הטורים ערוכים על פי המילה 'חזק'. מתוך כך נותר הפיוט עם שתי מחרוזות מסיימות. תהלים קג, הפרק המתפייט בפיוט זה היה המזמור שנהגו לומר ביום

⁴⁹ בכתב היד לא מובא אף פעם הפזמון בשלמותו אלא רק המילה 'המהולל'. מאחר שאין דוגמה לפזמון המלא יש להניח שמדובר במשפט ידוע ומוכר כמו 'המהולל בפי כל נשמה' המתאים גם לחריזה.

⁵⁰ בכך, חורג פיוט שבח זה מהקו המרכזי של פיוטי השבח שהם בעלי חרוז אחיד, אם כי 'חוקי הז'אנר' של פיוטי הרהט והשבח רופפים יותר. בהמשך העבודה ייבחנו מגמות שונות שעולות מתוך פיוט השבח 'אדרי יחדתי'.

הכיפורים על פי המנהג הארצישראלי. נראה שפיוט זה נועד להיאמר בתפילת יום הכיפורים. עניין זה יידון גם בהמשך החיבור.

1. פיוטי הרהט

סוג זה קרוב הוא לשבח ופיוטים רבים מסוג זה מצויים בגניזה ואף הוא אחד מהסוגים שנתחדשו בפייטנות המזרחית המאוחרת. בדומה לפיוטי השבח, גם פיוטי הרהט קשורים באופן רופף למדי למעמדות ליטורגיים מוגדרים וייתכן שנכתבו לשולי מעמדות ליטורגיים או לאירועים אחרים כמו סעודות מצווה והתכנסויות. במידה מסוימת ניתן לראות בפיוטי הרהט מעין סוג ממצע בין שירי הקודש ובין שירי החול שכתבתם כבר החלה בקרב משורריה העבריים של ספרד המוסלמית בתקופתו של כלף בר סעיד.

שני הפיוטים שנושאים את הכותרת 'רהט' שונים מאוד זה מזה וקשה לקבוע מה היו הזדמנויות הביצוע שלהם. השוני ביניהם מלמד על ההגדרות הרופפות של הסוג עצמו.

1. הרהט 'כבד' ועצם, בנוי מארבע סטרופות מרובעות שטוריהן מסודרים על פי החתימה

'כלף בר סעיד חזק'. פיוט זה מועתק באופן משובש. עיקר עניינו הוא השימוש בשמות

האותיות כמילים בטורי הפיוט באופן שמזכיר פיוט של סהלאן בן אברהם.⁵¹

2. הרהט 'כלתה לשמחת עמי נפשי' הוא פיוט קצר מאוד.⁵² הפיוט בנוי משישה טורים בחרוז

אחיד וחתום 'כלף' בראשי הטורים הבלתי זוגיים. פיוט זה מיוחס לכלף בר סעיד מספק.

בסיכום פרק זה, ניתן לראות כי כלף בר סעיד עושה בפיוטיו שימוש במבנים מוכרים וידועים ללא חריגות משמעותיות מ'חוקי הז'אנר' ובאופן שמאמץ או מחקה דברים שעשו פייטנים שקדמו לו. אמנם כלף בר סעיד מחבר פיוטים שנחשבו בתקופתו ל'חדשים' יחסית (פיוטי שבח ופיוטי רהט), אך נראה שאת עיקר כוחו היצירתי הוא מקדיש לפיוטים 'מסורתיים' (מערכות יוצר, פיוטי מעריב וקרובה לטל). כל פיוטי כלף בר סעיד מחורזים וסדורים על פי אקרוסטיכון אלפביתי או חתימה. הוא אינו קוטע אקרוסטיכון ואין הוא מחלק אותו בין פיוטים שונים. כלף בר סעיד משתמש גם בשרשור קישוטי (למשל בגוף היוצר) וגם בשרשור מקשר הבא לחבר חטיבות פייטניות זו לזו.

⁵¹ פיוטו של סהלאן נזכר כבר קודם, ראה: זולאי, מפי פייטנים, עמ' קעב.

⁵² ייתכן שמדובר בפיוט ארוך יותר ולידינו הגיעו רק טורים אלה. שלוש ההעתיקות של הפיוט מתייחסות לכל היותר לשלושת הטורים המצויים בידינו.

במספר מקומות בפיוטיו קיימת חריזה פנימית, בעיקר לקראת סופי יחידות. במספר מקומות בפיוטיו הועיד כלף בר סעיד טורים מסוימים לביצועה של מקהלה, אך אין אצלו הרחבה ממשית של השימוש בה. בצד שימוש ברור בסוגים ובצורות שהיו מקובלים בימיו מבצע כלף בר סעיד בחירות משמעותיות משלו כמו הוספה של הסילוק המקיף אחרי היוצר והשמטה של הפיוטים שלאחר הזולת. במקרה של הזולת לפרשת ויגש, מניח כלף בר סעיד את המבנה הרגיל ומאמץ מבנה אחר שקיים אצל פייטנים שקדמו לו וקושר בכך את יצירתו ליצירתם.

היקף היצירה של כלף בר סעיד

השאלה האם חיבר כלף בר סעיד מערכות יוצר לכל שבתות השנה נשאלת כבר מראשית גילויים של פיוטיו. עד כה, גם בעת כתיבת המחקר הנוכחי לא נתגלו העתקות נוספות של פיוטיו ולמעשה הניסיון להשיב על שאלה זו נסמך על אותם ממצאים שעמדו לפני כל החוקרים שנדרשו לפיוטיו. מן הממצאים עולה בבירור שכל השרידים של פיוטי יוצר שנתגלו הם חלקים מתוך מערכות שלמות. לפיכך אפשר לומר שבידינו סיום של מערכת יוצר לפרשת ויגש, מערכת יוצר שלמה לפרשת ויחי, שרידים ממערכות יוצר לפרשות שמות ווארא ושרידים ממערכת יוצר לפרשת שמיני ולפרשת מצורע. מדובר בשרידים ממערכות יוצר לפרשות עוקבות שכוללות גם החלפה של החומש. הרצף מתקיים גם בתוך כתב היד עצמו: מיד עם סיום הזולת לויגש מתחיל המצדר לויחי. לדעתי, רצף כזה מחזק את הסבירות לכך שכלף בר סעיד חיבר כנראה מערכות יוצר לכל שבתות השנה. אמת, לגבי השרידים ממערכות היוצר לפרשות של חומש ויקרא אין רצף ברור, אולם במקרה זה משולבים ברצף פיוטי מעריב של כלף בר סעיד ואם כן, יש אפשרות לשער שמלבד חיבור של מערכות יוצר לשבתות השנה חיבר כלף בר סעיד גם פיוטי מעריב לפחות למספר פרשות עוקבות בחומש ויקרא.

הבחינה של מקורות ההשפעה של כלף בר סעיד: הפיוט הקלסי, שלמה סולימן אלסנג'ארי, רס"ג ושמואל השלישי מחזקת אף היא את ההשערה שבדומה לפייטנים אלה, פעל כלף בר סעיד לחבר מערכות יוצר לכל שבתות השנה.

חיזוק אחרון לקביעתנו, עולה מתוך הבחינה של דרכו היצירתית של כלף בר סעיד. למערכות היוצר שלו מבנה ברור וניכרת מתוכן מוטיבציה להנחה מובנית של תימות שמפותחות בחלקים

שונים של המערכת. אין זה סביר שמוטיבציה כזו תשקף רק מאמץ קצר וחד פעמי. פיוטיו משקפים ראייה רחבה בדבר מקומו של הפיוט ואם כן, מן הסתם שאף מחבר הפיוטים לתת במה לשאיפותיו לא רק בשבתות ספורות ולכן נראה שפעל לחבר מערכות יוצר לכל שבתות השנה. לגבי סוגים נוספים כמו סליחות או קרובות, אין מספיק ממצאים כדי לקבוע מהו היקף היצירה המשוער.

סדרי תפילה, הלכה ומנהג העולים מן הפיוטים

א. הקריאה בתורה - מערכות היוצר של כלף בר סעיד מכוונות ללא ספק לקריאה בתורה על פי המחזור החד שנתי ואין ביצירתו כל התייחסות למחזור התלת שנתי.⁵³ ניתן להבין את הדבר מן הפסוקים המהווים את הסיומות המקראיות בגוף היוצר ובסילוק. בגוף היוצר מובאים פסוקים שמקורם בתחילת הפרשה (גם כשפרשה זו אינה ראש סדר תלת שנתי) ואילו בסילוק מובאים פסוקים מהמשך הפרשה, פסוקים שלמעשה שייכים לסדר הבא על פי מחזור הקריאה התלת שנתי. לא ידוע לשימושה של איזו קהילה חיבר כלף בר סעיד את פיוטיו, מכל מקום ברור שמדובר בקהילה שקריאת התורה שלה הייתה נהוגה על פי המחזור החד שנתי. קריאה על פי מנהג זה התקיימה בימיו של הפייטן גם בבתי כנסת ארץ ישראלים.⁵⁴

ב. ההפטרות - פסוקי ההפטרות מובאים כסיומות מקראיות במרבית פיוטי הזולת. ההפטרות לפרשת שמות נרמזת גם בסילוק לפרשה זו. ההפטרות לפרשת ויחי מקורה במל"א ב, א – יב. ההפטרות לפרשת שמות מקורה ביחזקאל טז מתחילתו. מן הפיוטים לא ניתן לדעת מהו הפסוק המסיים הפטרות זו. ההפטרות לפרשת וארא מתחילה ביחזקאל כח, כד ומסתיימת בסוף פרק כט. הפסוק האחרון המופיע בזולת הוא יחזקאל כט, יט. הפטרות ויחי והפטרות וארא זהות למנהגים שקיימים גם כיום ברוב קהילות ישראל. הפטרות שמות נשמרה במנהגי התימנים ויש לה זכר אצל הרמב"ם

⁵³ בשל מיעוט הממצאים, קשה לדעת אם כדרכם של פייטנים אחרים, הציב כלף בר סעיד זכר לסדרי הקריאה הארצישראלים על ידי שימוש בפסוקים מראשי סדרים המצויים בפרשה. אמנם בגוף היוצר לפרשת ויחי אחת הסטרופות מסתיימת בפסוק הראשון של הסדר 'הנה אביך חולה' (בראשית מח, א), אולם הדבר נראה מקרי, מאחר שהפסוק מובא במקומו, על פי הרצף וללא דילוג. בנוסף, מובא פסוק זה בסיום סטרופה שניה מתוך שלוש ואין הוא פותח יחידה בגוף היוצר. ה'ציפייה' לרמיזות לראשי סדרים אצל כלף בר סעיד אינה דבר מופרך מאחר שתופעה זו מתקיימת גם אצל שלושה מ'רבותיו', שלמה סולמן אלסנג'ארי, רס"ג ושמואל השלישי, ראה: אליצור, רמיזות, עמ' 220 – 222.

⁵⁴ ראה על כך: פליישר, תפילה, עמ' 301 – 316.

ובנוסחים של קהילות מצפון אפריקה,⁵⁵ והיא מתועדת אצל פייטנים נוספים כמו ר' יהודה בירבי בנימן ושמואל השלישי.

ג. מעמדו של נוסח הקבע – מהעיון במבנה הפיוטים עולה שמערכות היוצר של כלף בר סעיד נועדו להחליף חלקים נרחבים מנוסח הקבע. בכל זאת יש לתהות אילו חלקים מנוסח הקבע לא הוחלפו. נראה שהמצדר, גוף היוצר והסילוק, באו במקום הקטע שמתחיל ב'המאיר לארץ' ומסתיים בפסוק הראשון של קדושת היוצר. המילה 'ויהי' הבאה בראש המצדר מעידה על כך שהמצדר השתרשר אל ברכת 'יוצר אור'. מיד לאחריו וללא כל חציצה הובא גוף היוצר שממנו השתרשר הסילוק. פיוט זה האחרון, הוביל לפסוק הראשון של קדושת היוצר. נוסח הקבע שמעביר בין פסוקי הקדושה נותר ולא הוחלף באופן. לאחר פסוקי הקדושה נאמרו פיוטי המאורה והאהבה.

מה היה מעמדו של הקטע 'אמת ויציב' במערכות היוצר של כלף בר סעיד לא נדע. אמנם פיוטי הזולת של כלף בר סעיד העבירו ל'עזרת אבותינו', אך כלל לא ברור אם יתר הקטעים עד ל'עזרת אבותינו' נשמטו אצל כלף בר סעיד או שמא הובאו במלואם ואזי לא החליף הזולת דבר מנוסח הקבע. בכל אופן, ניתן לראות שכלף בר סעיד ייעד את מערכות היוצר שלו שתאמרנה במקום חלקים נרחבים מנוסח הקבע. פיוט המעריב החליף אף הוא את נוסח הקבע באופן מלא. בשל מיעוט הממצאים לא ניתן לקבוע שהפיוטים לטל היוו חלק משבעת חג שלמה שהחליפה את נוסח הקבע באופן מלא, אך סביר מאוד שכך היה.

ד. מנהג א"י בתפילת יום הכיפורים – בין הפיוטים שבמהדורה מצוי פיוט השבח הנפתח במילים 'אדרי יחדתי קונך'. פיוט זה מושתת על תהלים קג ופסוקים מפרק זה מהווים את הסיומות המקראיות בסופי הסטרופות, חלקי פסוקים נוספים נרמזים ביתר טורי הסטרופות. פרק קג מתהלים שימש כמזמור שנאמר ביום הכיפורים במנהג ארץ ישראל. המזמור נזכר במסכת סופרים⁵⁶ והוא מופיע גם ברשימות מזמורים מן הגניזה.⁵⁷ פליישר מציע שמזמור זה התווסף

⁵⁵ ראה: אנציקלופדיה תלמודית, כרך י, עמ' תש"ג.

⁵⁶ מסכת סופרים יח, יא (עמ' 313), שם נזכרים שני מזמורים אפשריים: ברכי נפשי (תהלים קג) וממעמקים קראתיך (תהלים קל).

⁵⁷ כך למשל בכתב יד אדלר 2140 דף 7 שבו מסוכמים מזמורי החג של בני ארץ ישראל ('אלשמיין'): 'מזמור אלכפור לדוד ברכי נפשי את יי וכל קרבי הסולח לעונכי וג', כתב יד זה מובא ומפורש אצל פליישר, ראה: פליישר תפילה, עמ' 165.

למזמור תהלים קל, כנראה בעקבות דרישה של הציבור למזמור ארוך יותר ביום קדוש זה.⁵⁸ המזמור כולל ביטויים שעניינם סליחה וכפרה ('הסלח לכל עונכי' [ג], 'רחום וחנן יי ארך אפים ורב חסד' [ח]) ובשל כך נבחר לשמש כמזמור ליום הכיפורים. לאור העובדה שכלף בר סעיד מחבר פיוט מרהיב ומורכב המבוסס על מזמור זה, ניתן לשער שבמקומו של כלף בר סעיד עדיין נהגו לומר מזמור זה. העובדה שפיוט זה המועתק ביותר מכל פיוטיו של כלף בר סעיד שהגיעו לידינו ממחשה את הנוכחות של מנהג ארץ ישראל בימיו של כלף בר סעיד וכנראה גם בדור שלאחריו. בהמשך העבודה יוצע הסבר נוסף לתפוצתו של פיוט זה.

ה. סימני טהרה בדגים - ההלכות בנוגע לאכילת דגים כפי שמצויות בסילוק לפרשת שמיני מצריכות עיון. את ההלכות בנוגע לאכילת דגים ולסימני הטהרה בדגים מסכם הפייטן בשני הטורים הבאים: 'זֶה תֹאכְלוּ מִן הַיָּם אִם יֵשׁ סִנְפִּיר אֶחָד וְשְׁנֵי קִשְׁקָשִׁים נְהִיָּה / נֶצַח תִּשְׁקְצוּ שְׁאִין לוֹ כִּי וְהוּא אֲסוּר בִּהְנִיָּה' (5 – 6). התמיהה שמעוררים טורים אלה כפולה: האמנם הדרישה שדגים כשרים יכללו 'קשקשת' משמעה קיומם של שני קשקשים לפחות?⁵⁹ בנוסף, היכן מצינו שדגים שאינם כשרים אסורים בהנאה?

לעניין הקשקשים, הרי הדברים מפורשים במשנה. שיטת חכמים היא שקשקשת משמעה קשקש אחד ואילו רבי יהודה חולק ומחייב שני קשקשים: 'ובדגים כל שיש לו סנפיר וקשקשת, רבי יהודה אומר שני קשקשין' (משנה, חולין ג, ז). כלף בר סעיד בוחר להציג בפיוט את דעת המיעוט ולא את דעת חכמים. יש להעיר שמספר מקורות הלכתיים נותנים מקום לשיטת רבי יהודה וייתכן שכלף בר סעיד התבסס עליהם.⁶⁰

הפייטן מתייחס בפיוט לדגים טמאים כאסורים בהנאה ('הנייה'). בספרות חז"ל ובספרות ההלכתית אין התייחסות לכך שדגים טמאים אסורים בהנאה, רק אכילת בשרם אסורה. לכאורה נראה שהפייטן התכוון לאיסור אכילה וכתב 'אסורים בהנייה' בלחץ החרוז. בנוגע לדגים טמאים נכתב 'ואת נבלתם תשקצו' (ויקרא יא, יא). רס"ג בפירושו לפסוק זה מביא את דברי חז"ל, שלא יעשה

⁵⁸ פליישר, שם עמ' 171.

⁵⁹ סימני הטהרה בדגים נזכרים בפיוטיהם של אחדים מפייטני איטליה הראשונים אך ללא הדרישה לשני קשקשים. בגוף היוצר של אמת: 'צפים התיר בשנים בקשקשת וסנפירים' (קלאר, אחימעץ, עמ' 68) ובגוף היוצר של זבדיה: 'ושחים בסנפיר וקשקשת מותרים' (דוד, זבדיה, עמ' 56).

⁶⁰ שיטת רבי יהודה אמנם לא נפסקה להלכה אך פוסקים מצאו בה הגיון בעיקר בגלל הלשון 'קשקשת' שרומזת על יותר מקשקש אחד, וראה את הבירור של מנחם כשר, תורה שלמה, ויקרא יא, י, סעיף מו.

בהם סחורה. דרשה זו מופיעה בספרא אבל לא לגבי פסוק זה אלא לגבי הפסוק הבא. מכל מקום כלף בר סעיד מתגלה כאן כתלמיד רס"ג גם בענייני הלכה. גם אם יש ביסוס להרחבת האיסור בדגים טמאים באופן שמונע סחר בהם, הרי שעדיין אין מדובר כאן על איסור הנאה גורף מהם. הדברים מתבהרים יותר כאשר מעיינים בתרגום המיוחס ליונתן על אתר. בתרגום זה, הפסוק 'ואת נבלתם תשקצו' מתפרש כך: 'וית נבלתהון תשקצון ומן הנייתהון תתרחקון'. התרגום מוסיף על לשון הפסוק גם ציווי להתרחק מההנאה מהדגים או מנבלתם. עד כה זהו המקור שלשונו היא הקרובה ביותר ללשון הפיוט שלנו, ונראה שדברים מעין אלה היו לפני מחבר הפיוט.

דרשות חדשות בפיוטים

מחקר הפיוט הראה עד כה שפיוטים רבים אוגדים בקרבם מסורות דרשניות שלא מצויות בקבצי המדרשים שהגיעו לידינו. שולמית אליצור כבר הצביעה על כך שהסילוק לפרשת ויחי של כלף בר סעיד הוא מקור למספר דרשות לא מוכרות ומסייע להקדים את זמנן של מסורות שנחשבו למאוחרות. הממצאים של שולמית אליצור עוררו תקווה מסוימת שאם דיון במספר מצומצם של טורים חשף מספר דרשות חדשות, קיים סיכוי שעיון בכלל יצירתו של כלף בר סעיד יניב שלל פורה ומעניין. לצערי לא כך הדבר, הסילוק לויחי הוא עדיין המקור הפורה ביותר לדרשות 'חדשות'. מתוך כלל יצירתו של כלף בר סעיד עלתה דרשה נוספת ועוד מספר בודד של עניינים שעשויים לרמוז על דרשות לא מוכרות.

אסקור תחילה את הגילויים של שולמית אליצור מתוך הסילוק לפרשת ויחי.⁶¹

א. רצף דרשות בעקבות ברכת יעקב לשמעון ולוי. הדרשה כוללת פירוש מעניין למילה 'מכרתיהם', בדומה לדרשה מוכרת ממדרש הגדול ויצירת יחס של מידה כנגד מידה בין מה שעוללו שמעון ולוי ליוסף ובין מה שנגזר עליהם בברכה.

ב. רצף דרשות שעוסקות ביהודה ובברכה שניתנה לו. הדרשה כוללת תיאור של עניית 'אמן' ליהודה, דרשת גימטריה בין 'משה' ו'שילה' המוכרת מספר הזוהר, ודרשה שדורשת את

⁶¹ ראה: אליצור, פרשה, עמ' 89 – 92. גילויה של שולמית אליצור מובילים להשערה שאולי התקיימה דרשה קדומה שעוסקת בברכת יעקב לבניו וכללה פיתוחים דרשניים קצרים של תוכן הברכות. עד כה אין בידי ממצאים נוספים שמאששים השערה זו.

הדברים 'אוסרי לגפן ערה ולשורקה בני אתנו' על דוד ושלמה, דרשה שיש לה גירסה במדרש בראשית רבתי.

כאמור, מספר בודד של מקומות בפיוטים נוספים של כלף בר סעיד עשויים לרמוז לדרשות נוספות:

א. מצדר לפרשת ויחי, טור 28 : 'קִשְׁבָּם תּוֹכַחַת לְחֻלְצָם מִגְזִירַת שְׁמִים'. סביר להניח ש'קשבם תוכחת' מבוסס על 'וידבר איתם קשות' שמופיע בבראשית מב ז. לא מצאתי עד כה דרשה שמפרשת את ההתנכרות של יוסף לאחיו כצעד שנועד למנוע או למתן עונש בידי שמיים על מכירת יוסף. שולמית אליצור כבר הצביעה על המהלך הדרשני שחדר לפיוטים ושרואה בסיפור יוסף חלק ממהלך אלוהי כולל להגשמת ברית בין הבתרים. אולם לא ניתן לקשור את הטור הנ"ל אל אחד מן המקורות שמזכירים מהלך זה.⁶²

ב. גוף היוצר לפרשת ויחי, טור 4 : 'שִׁבְעַ עֶשְׂרֵה גִמְלָה לְהוֹרוֹ כִּי בֶן כֶּף שְׁנַיִם יָצָא מֵאֲתוֹ וְעָרְעוּ [מות]'. ניכרת כאן דרשה שיוצרת זיקה בין שבע עשרה השנים הטובות של יעקב במצרים ובין שבע עשרה השנים שחי יוסף במחיצת אביו עד שנמכר. הדברים מצויים במדרש הגדול לפרשת ויחי, אולם עד כה לא מצאתי מקור קדום יותר. בזוהר ויחי רטז ע"ב נמצאת דרשה שמקשרת בין שתי התקופות בנות שבע עשרה השנים, אך הדברים לא מופיעים בחדות ובדיוק כפי שמובא בפיוט. שולמית אליצור במאמרה על החידתיות בפיוט המזרחי מציינת מקבילה נוספת לדרשה מתוך מדרש אגדה לראש פרשת ויחי. דרשה זו מופיעה בראש גוף היוצר לפרשת ויחי שחיבר שמואל השלישי, שממנו הושפע כלף בר סעיד בחיבור ביוצר לויחי. ההיכרות של שני הפייטנים עם דרשה זו מעידה על מסורת קדומה יותר.

ג. גוף היוצר לפרשת ויחי, טור 7 : 'עַד פָּקַד רְחוּמוֹ עֲבוּרָךְ יִרְדְּתִי הָעֲלִינִי לְמִנוּחוֹת הוֹרִי וְלִהְדָּרְתִּים'. בטור זה מתוארת תביעתו של יעקב שיוסף יעלה את עצמותיו לארץ כנען כהשבת גמול על כך שהוא יעקב ירד למצרים עבור יוסף. עד כה לא מצאתי מסורת דרשנית שמעמידה כך את הדברים.

ד. זולת לפרשת ויחי, טור 21 : 'עֲנֵה אֵיךְ תִּחְלוֹץ גִּידִי מִתּוֹמָהּ וּמִפְרָהּ הִיא מִלּוּלִי'. השאלה 'במה גידמת היאך חולצת?' מופיעה במספר מקומות בש"ס כשאלה קנטרנית או כשאלה

⁶² ראה: אליצור, עלילה, עמ' 405 – 419, ועיין גם בביאור לסיום הזולת לויגש במהדורה.

שנועדה לבדוק את בקיאותו של חכם כזה או אחר.⁶³ לא מצאתי במדרשים אודות הריגת אבנר בן נר איזכור של שאלה זו. הדברים מצויים ברש"י על סנהדרין מט ע"א ד"ה 'על עסקי שלו' וברד"ק על שמ"ב ג כז ועל מל"א ב ה. כמו כן, הדבר מופיע במדרש הגדול לפרשת שמות.⁶⁴ הופעתם בפיוט מעידה על מסורת קדומה יותר.

ה. שבח, 'אנעם שבחך', טור 14: 'יוקש הוא וְחִבְרוּ לְהַפְקִיד דָּרוֹם עִם יָמָה'. בטור זה מצוי עונשם של בלעם ובלק. לא מצאתי מדרשים שמתייחסים לכך.

ענייני לשון

כל עיון בקובץ פיוטים של מחבר מיומן עשוי להניב תגליות קטנות של שימושי לשון מיוחדים. כמו תחומי אומנות אחרים, גם כתיבת פיוטים מחייבת חתיירה לחדשנות ולרענון ובשל כך מובילה לכמיהה אחר מבע לשוני ייחודי. פיוטי כלף בר סעיד כוללים כמה וכמה שימושי לשון מיוחדים ותופעות לשוניות הראויות לציון. עם זאת, קשה לומר שכלף בר סעיד ייסד בפיוטיו מערכת לשונית מלאה שייחודית רק לו. ניתן להצביע בפיוטיו על תופעות מיוחדות אך לא על שיטה גורפת וברורה. חלק מן התופעות הלשוניות הוא למעשה אימוץ של תופעות לשוניות של פייטנים קלאסיים. חלק אחר, דומיננטי יותר הוא אימוץ של תופעות שמוכרות מדרכו של רב סעדיה גאון בלשון הפיוט שלו. שימושי לשון נדירים ואולי חדשניים מצויים באופן נדיר בפיוטים ולפיכך לא ניתן להסיק מהם על דרך ייחודית לכלף בר סעיד בשימושי הלשון.

א. שימושים בלשון זרה והשפעות משפות אחרות

1. ארמית

במספר מקומות בפיוטים ניתן למצוא מילים מן השפה הארמית: 'ארתכי' (מאורה לשמות) ו'דמוכי' (מצדר לויחי), וכן 'רמש' (מן המילה רמשא, ערב), 'לט' (קללה) ו'מטל' (מצל) בסדר העולם לטל. בזולת לויחי מופיע הפועל 'תבהו' שמשמעו נבהלו ואף הוא מן הארמית. אין מדובר במגמה נרחבת בפיוטי כלף בר סעיד ובהשוואה לנעשה בפייטנות לא מדובר במעשה חריג. שולמית אליצור כבר

⁶³ ראה למשל: בר"ר פא, ב (עמ' 969 – 967).

⁶⁴ אגדה זו מופיעה גם בספרים המלקטים ומעבדים אגדות, אך סביר שהמלקט לקח את הדברים מרש"י או רד"ק, ראה: כל אגדות ישראל, ב עמ' 255.

הראתה שהיחס של פייטנים לארמית הוא מורכב ויש רבדים של הארמית שפייטנים לא היססו לכלול בפיוטיהם ויש רבדים שלא נעשה בהם שימוש בפיוטים. הארמית המקראית הייתה הרובד הראשון שאותו הסכימו פייטנים לשלב בפיוטים כבר מתקופות קדומות. בתקופות מאוחרות יותר הוכנסו לפיוטים מרכיבים ארמיים נוספים כתוצאה מהתרחבות המקורות שזכו ליחס מקודש.⁶⁵ כמעט כל המילים הארמיות הבודדות שמצויות בפיוטי כלף בר סעיד מופיעות בפיוטים של מחברים שקדמו לו, ביניהם אלעזר ברבי קליר, שלמה סולימן אלסנג'ארי ושמואל השלישי, פייטנים שכלף בר סעיד הושפע מהם בתחומים נוספים.

המילה הארמית 'אורייה' מופיעה בסילוק לפרשת תזריע במשמעות של להורות דבר מן התורה, משמעות שקיימת אף בתלמוד הירושלמי. מילה זו מופיעה אף בשריד מהמערב לפרשת תזריע שמיוחס לכלף בר סעיד מספק. זהו שימוש שלא מוכר בפיוטים למילה זו.

המילים 'אתה' (רהט), 'תא' (מערב לתזריע) ו'אתי' (זולת לויחי), שמשמעותן הגעה או ביאה אמנם דומות ל'אתא' הארמי, אך מקורן בשורש שמצוי מספר פעמים במקרא ושכיח בפיוטים מכל הדורות.

המילה 'מעבד', המופיעה בזולת לפרשת ויחי פירושה מעשה. מדובר אמנם בשורש ארמי ('עבד' – עשה) במשקל מקור (מְקַטֵּל), אולם, שורש זה כבר נקלט בעברית ולכן אולי לא נתפסה מילה זו אצל המחבר וקהלו כמילה זרה, מכל מקום מופיעה היא בפיוטים רבים שקדמו לפיוטי כלף בר סעיד.

2. ערבית

א. בזולת לויגש מופיע בדברי יהודה הטור הבא: 'קֶץ דְּלִיתוֹ הָלֹא הָיָה יִנְתֵּן לוֹ תַּכְלָה' (11). פירוש הדברים שהעלאתו של יוסף מן הבור ומכירתו היא זו שהצילה את חייו. הצירוף 'היה ינתן' הוא ככל הנראה צורה שמקורה בערבית וכוללת שימוש פועל העזר 'פִּאֵן'. הצורה במקורה יכולה לבטא מצב של הרגל, או מצב היפותטי.⁶⁶

⁶⁵ ראה: אליצור, יסודות ארמיים, עמ' 333 – 334, וכן עמ' 348.

⁶⁶ ראה על כך: בלאו, דקדוק, עמ' 184 – 185, סעיפים 281 – 283.

ב. בפיוט הרהט 'כבד ועצם', שבו מופיעות אותיות בשמן כמילים בטור, האות ס' – סמ"ך, נקראת בשמה הערבי סי"ן: 'זכות תעורר לדחקי מסין / קומה לקומם ה' ר' ו' ס' (11 – 12). אמנם האותיות מועתקות בכתב היד לא בשמן, אך החריזה מעידה על האופן שבו צריך לקרוא את שם האות. הדבר מצוי גם מספר טורים קודם לכן כאשר האות צד"י נדרשת להקרא בשם הערבי צא"ד.⁶⁷

3. שימור ההגייה בכתב

הפניה 'דרול שוכין שמים', המצויה בסליחה לג' בתשרי מתעדת למעשה את האופן בו נהגתה המילה 'דגול', כאשר הגימ"ל הרפה נהגית באופן חוכך. למרות ההגייה, המילה צריכה להיכתב 'דגול'. מסתבר שמדובר בכתובה משובשת של המעתיק, והכתיב מלמד על הגייתו שלו ולא על המחבר.

ב. צורות בלחץ החרוז

במספר מקומות בפיוטיו משנה כלף בר סעיד צורות דקדוקיות באופן שיתאים לחרוז. המצדד מתוך מערכת היוצר לפרשת ויחי מסתיים בפסוק 'ויחי יעקב בארץ מצרים'. לפיכך, כל הטורים בפיוט זה צריכים להסתיים באופן המתחרז עם 'מצרים'. מתוך כך משתמש כלף בר סעיד לא פעם בצורת הזוגי גם בשמות שאינם זוג: 'תהומים',⁶⁸ 'תוכחתים', 'כמאורים', 'דירים' 'הדומים', 'דותותים', 'קרביים' ו'זרועותים'. בחלק מן המקרים ניתן להסביר את ההגיון שבשימוש בצורת הזוגי: 'כמאורים', דהיינו שני המאורות הגדולים, השמש והירח. 'דותותים' שהוא ככל הנראה שיבוש של 'דתותים' יכול להתפרש כשתי תורות: תורה שבכתב ותורה שבעל פה.⁶⁹ במקרים אחרים צורת הזוגי מבטאת ריבוי כמו תוכחות ('תוכחתים'). אולם, כפי שניתן לראות כמעט בכל הדוגמאות אין צורת הזוגי נדרשת באופן מובהק והיא נובעת באופן ישיר מכוחה של החריזה בפיוט.

⁶⁷ כך גם בשיר דומה שחיבר סהלאן, האות ל' נקראת 'לם', האות ד' נקראת 'דאל', ראה לעיל הערה 5.

⁶⁸ בפירוש למילה זו בפיוט אני מפנה לתהלים מב, ח: 'תהום אל תהום קורא'. אני סבור שצורת הזוגי מבטאת כאן מסורות על קיומם של שני תהומות.

⁶⁹ ועיין בפירוש לטור זה במהדורת הפיוטים.

בפיוט השבח 'אדרי יחדתי' מופיעה הצורה 'אצל', דהיינו אצלו. צורה זו אינה מופיעה במקורות ונראה שנוצרה לצורך החריזה הפנימית עם 'במילוליו'.

ג. צורות קצרות

1. פעלים

תופעה זו מוכרת היטב בעולם הפייטנות, בפיוטי כלף בר סעיד היא מתקיימת שלוש פעמים בלבד: הפועל 'עש' במשמעות עשה והפעלים 'פץ' ו'נץ' במשמעות אמר. ההימצאות המועטה של צורות כאלה בפיוטי כלף בר סעיד מעידה על התרחקות מלשון הפיוט הקלסי.

2. שמות

'אנח': קיצור לשם הפעולה 'אנחה'. צורה קצרה זו קיימת גם בפיוטים של פייטנים אחרים ואינה חידוש של כלף בר סעיד.

ד. שימוש במילים מקראיות נדירות

כלף בר סעיד עושה שימוש במילים שמופיעות במקרא פעם אחת או שמופיעות לכל היותר מספר קטן מאוד של פעמים. השימוש של כלף בר סעיד במילים יחידאיות אינו רב. עד כה נמנו כעשרה מופעים כאלה בפיוטיו. אולם, ביחס למספר הפיוטים הקטן ששרד מדובר בשימוש שניתן בהחלט לאפיין כמגמה ברורה. הוזה אומר, כלף בר סעיד מחפש אחר מילים כאלה ומעוניין לעשות בהן שימוש בפיוטיו. למעשה, צועד כאן כלף בר סעיד באופן בוטח בדרך שהתווה רס"ג.⁷⁰ הוא אף מרשה לעצמו לא רק לעשות שימוש במילה אלא גם להטות אותה, או לשנותה ללשון רבים או יחיד ולא להיצמד דווקא למופע המקורי במקרא.

1. 'מוף' - כינוי למצרים, המקור בהושע ט, ו שם הכתיב חסר. מילה זו מופיעה במאורה לפרשת יחי ובסילוק לפרשת שמות. בראש גוף היוצר לויחי מכונים המצרים 'מופתים', דהיינו בני מוף.

⁷⁰ מי שניסח לראשונה את שיטת רס"ג בפיוטים היה מנחם זולאי, ראה על כך בפרק הבא. לדבריו של זולאי על החיבה של רס"ג לצורות נדירות מהמקרא ראה: זולאי, האסכולה, עמ' לח.

הצורה 'מופתים' היא צורה מורחבת וייחודית, שבנויה בדרך הפיאור לפי השיטה הלשונית שייסד רס"ג.

2. 'עדה' - פועל שמשמעותו עבר. המילה מופיעה כלשונה באיוב כח, ח. נראה שהפייטן משתמש במילה זו במשמעות 'סטה' או 'חרג'.

4. 'אגור' - כינוי לשלמה על פי משלי ל, א ודרשת חז"ל על הפסוק. פייטנים נוספים גם השתמשו בכינוי זה לשלמה, ביניהם גם פייטנים קדומים.

5. זועכו - השורש זע"ך יחידאי במקרא ומופיע באיוב יז, א. המשמעות המקובלת שלו בפייטנות היא לשון דעיכה ורמיסה וכך הדבר גם אצל כלף בר סעיד.

6. להג - מקור המילה בקהלת יב, יב. מופיעה בפיוטי כלף בר סעיד במשמעות של דיבור ואמירה ואולי כדברי התורה. זוהי אמנם מילה יחידאית אך משמשת בפיוטים מתקופות קדומות.

7. אגרטל - המילה מופיעה במקרא פעם אחת ברבים ובסמיכות: 'אגרטלי זהב שלשים' (עזרא א, ט). מדובר בכלים שנעשה בהם שימוש בבית המקדש וכנראה מובאים בפיוט כמטונימיה למקדש ולעבודת הקודש. עד כה נרשמה המילה רק ביוצר לשמיני של רס"ג, בסמיכות רבים ('אגרטלי חמדי') ובשימוש מטונימי דומה.

9. חרופתו - במילה זו מכונה מילכה אשת נחור. המילה גזורה מהכינוי 'נחרפת' על פי ויקרא יט, כ: 'והיא שפחה נחרפת לאיש'. מדובר כאן בכינוי מפתיע לאישה חוקית, המתבסס על דיון תלמודי (בבלי, קידושין, ו ע"א).

ה. חילופי א / ע

מילים כמו 'כאור', 'כיאוריו' (כיעור) או ערעו (אירעו) המופיעות בפיוטים משקפות שימוש ידוע בלשון חכמים.

ו. צורת הנקבה

המילה 'שלטה', במשמעות מגן, מופיעה כאן בצורת הנקבה. במקרא מופיעה המילה רק בצורת רבים זכר ובסמיכות (שיר השירים, ד, ד: 'שלטי הגבורים'). כאן, כנראה כחלק מהשימוש בסגנון רס"ג, מבטא את דרך ה'פיאור' וההארכה של צורות.

ז. שימוש בבניינים חריגים

המילה 'דיצתה' מתוך סדר העולם לטל מבטאת שימוש חריג ונדיר בבניין פיעל לשורש דו"ץ. בגוף היוצר נכתב על בני שבט אפרים שהם 'בשיבולת מוצערים'. משמעות הדבר שהם סובלים ומוכים בגלל הקושי להגות את המילה שיבולת. הצורה הסבילה 'מוצערים' נדירה היא.

ח. שימוש בשם עצם מופשט

היות שהמילה 'עקידות' המצויה בסליחה לג' בתשרי לא יכולה להקרא כריבוי של עקידה, בחרתי לנקדה 'עקידות' על משקל 'אצילות'. זהו שימוש נדיר בשם עצם זה. יש לסייג את הדברים מאחר שייחוס הפיוט לכלף בר סעיד מוטל בספק, וייתכן שמדובר בטעות של המעתיק שכתב 'עקידות' במקום 'עקידת'.

כלף בר סעיד והזיקה ליצירתו של רס"ג ולפייטנים נוספים

כבר מראשית פרסומם של פיוטי כלף בר סעיד תויג המחבר כמי שיש לו זיקה ל'אסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון'.⁷¹ מנחם זולאי, שקבע את קיומה של 'אסכולה' זו הוא זה שהצביע לראשונה על קרבתו של כלף בר סעיד ל'אסכולה'. במאמריו, העוסקים ביצירתו של רס"ג ובניסוח מאפייני השירה שלו ושל ממשיכי דרכו, מדגיש זולאי צורות לשוניות מיוחדות הקיימות באופן תדיר בפיוטי רס"ג וחוזרות גם אצל פייטנים מאוחרים לו. נראה שגם הזיקה עליה מצביע זולאי בין יצירתו של כלף בר סעיד לבין יצירתו של רס"ג מושתתת בעיקר על שימוש בצורות לשון 'סעדיאניות'. להלן יובאו מספר דוגמאות לשימושים כאלה בפיוטי כלף בר סעיד:⁷²

א. צירוף ה"א הידיעה לפועל: 'ההקדים' (המצדר לויחי) – אשר הקדים

ב. צורת קיטלון: לחצון, עלצון (רשות לטל)

ג. צורת הנקבה: שלטה (גוף היוצר לויחי).

ד. גזירת פועל מתואר: האנישו (גוף היוצר לויחי)

⁷¹ זהו שם הספר שיצא לאחר פטירתו של זולאי, ובו כל מאמריו בהם משורטטים הקווים של אסכולה זו. קביעותיו של זולאי עוררו דיון בין חוקרי הפיוט בדבר קיומה של 'אסכולה' זו. סיכום מלא של הדברים נמצא אצל אליצור, ראה: אליצור, האסכולה, עמ' 1 – 2 ובהערות שם.

⁷² סיכום של מרבית סממני הסיגנון של רס"ג ראה: זולאי, האסכולה, עמ' לא – מ.

ה. שימוש במילים יחידאיות או נדירות: אגרטל (סדר העולם לטל), 'זועכו' (גוף היוצר לשמות).

ו. שם סגולי במקום שם הפועל: קורץ קרץ, חתר חתר, חורץ חרץ (זולת לויחי).

ז. צורות על דרך הפיאור: 'מופתים', נגזר מ'מוף' (גוף היוצר לויחי)

כפי שניתן להיווכח, אכן, כלף בר סעיד מאמץ תופעות לשוניות שמצויות בפיוטי רס"ג. תופעות נוספות שמצויות אצל רס"ג ומתקיימות גם בפיוטי כלף בר סעיד הן: נוכחות מוגברת של חידתיות, שימוש בטור פייטני ארוך יותר וחריגה ממקצב ההטעמות המסורתית. אולם, קל להבחין שחלק ניכר מהסממנים הסעדיאניים, מתקיימים בפיוטים פעם אחת בלבד, או שמצויים דווקא בפיוט מסוים ונעדרים לחלוטין מפיוטים אחרים. מרכיבים נוספים המצויים בפיוטי רס"ג כמו שיטות חריזה מגוונות או שימוש במשחקי צליל נעדרים לחלוטין מפיוטי כלף בר סעיד. האופן הנזיל בו תופעות לשוניות של רס"ג נמצאות או נעדרות מפיוטיו של כלף בר סעיד מחייב הבנה עמוקה יותר של טיב הקשרים בין יצירתו ובין יצירתו של הגאון.

נראה שהזיקה של כלף בר סעיד אל רס"ג מתקיימת על ידי אותה 'קרבת רוח' בנוגע למעמדו של הפיוט ולתדמיתו. בדומה לרס"ג שואב כלף בר סעיד את השראתו מהפייטנים הקלאסיים ומנסה לחדש את ימי הפיוט על ידי חיבור של קומפוזיציות שלמות, השבת היסוד החידתי לפיוטים והפיכת אמנות הפיוט לאמנות למדנית המציגה את הפייטן כאיש אשכולות ומחייבת את השומע לעשות שימוש בידע מן המקורות. אמנם לא בכל פיוט מצליח כלף בר סעיד לממש תפיסה זו אך הדבר ניבט מתוך מערכות היוצר שלו ובעיקר מגופי היוצר. בכך, ניתן בהחלט להצביע על קשר עמוק בין יצירתו של כלף בר סעיד, ליצירת רס"ג.

בדיון מקיף אודות קיומה של ה'אסכולה הסעדיאנית' מבהירה שולמית אליצור שהקו היצירתי שהתווה רס"ג אינו רק חידוש סגנוני, אלא הוא אוסף של מהלכים שמחוללים תמורה משמעותית בספרות העברית בכלל. מהבחינה הסגנונית אין מדובר רק על חידוש צורות לשוניות אלא שינוי גם בהיבטים של פרוזודיה, תימות ורטוריקה. מדבריה של אליצור עולה שכמעט בלתי אפשרי שפייטנים יצליחו להמשיך את דרכו של רס"ג באופן גורף. מחקר הפיוט עד כה מראה שהיו פייטנים שאימצו באופן חלקי מהלכים שייסד רב סעדיה גאון. מבדיקת פיוטי כלף בר סעיד, נראה שגם הוא נמנה עם הפייטנים שהתוודעו למהלכו של רס"ג, הבינו את סגולתו וצעדו באופן סלקטיבי בדרכו היצירתית.

בחינת הזיקה של פיוטי כלף בר סעיד ליצירת רס"ג חייבת להתייחס ליוצר נוסף שמהווה דמות מתווכת בין כלף בר סעיד ובין רס"ג, הלא הוא שמואל השלישי. בקלות רבה מזהים את הרעיונות והדרשות המצויות בגוף היוצר לויחי של השלישי ושגם כלף בר סעיד עשה בהן שימוש. גם את הרחבת הטורים בגוף היוצר למד כלף בר סעיד משמואל השלישי.⁷³ נראה שגם החריזה הפנימית בטור הרביעי בפיוטי המאורה והאהבה של כלף בר סעיד מקורה בעיבוד לתופעה שמתקיימת בחלקים אלה מתוך מערכת היוצר של השלישי.⁷⁴ אין מחלוקת על כך ששמואל השלישי בפיוטיו, תלמיד רס"ג היה, אך ידע גם להבדיל את עצמו ממורו. מהעיבוד הזה לשיטת רס"ג למד כלף בר סעיד, אף כי ידע גם לבחור את דרכו העצמאית מבעד להשפעתם של מוריו. בשונה משמואל השלישי, אין כלף בר סעיד מביא דרשות בלשונן אלא עורך עיבוד חידתי לדרשות. החידתיות המרובה בפיוטי כלף בר סעיד מקרבת אותו בתחום זה אל רס"ג. שוני נוסף קיים בנוגע למבנה מערכת היוצר. כלף בר סעיד לא חיבר פיוטים מסוג האופן ופיוטים שלאחר הזולת ואילו שמואל השלישי חיבר פיוטים כאלה ואין במערכות היוצר שלו סילוקים.

ניתן להסיק מדבריה של אליצור שבקרב המהלכים המרכיבים את יצירתו הפייטנית של רס"ג ניתן להצביע על מהלכים שיש להם חשיבות רבה יותר. לא היה זה מופרז לטעון שהתמורות בהיבטים התמטיים של הפיוט הן מן התמורות המהותיות יותר של רס"ג. אליצור מזכירה את המהלך שמטשטש את המשמעות הראשונית של פסוקי המקרא ולמעשה מרחיב את משמעותם לרובד נרחב יותר ובדרך כלל מופשט, מהלך שזכה במחקר לשם 'שיבוץ מתואם' או 'סיומת מתואמת'. לא ניתן להצביע על מגמה זוהי המתקיימת באופן מובהק בפיוטי כלף בר סעיד. כן יש מקום לציין את הפסוק המסיים את גוף היוצר לויחי שיכול להתפרש לא רק במשמעות הפשוטה של עצירת המאורות אלא גם כהיגד המתייחס לחילופי הדורות בפרשה וראה על כך בהמשך החיבור. מהלך נוסף הוא ההצבה של רעיון מרכזי במערכת היוצר.⁷⁵ אלו אמנם מופעים עדינים מאוד של מהלכים תימטיים סעדיאניים, אך הם מעידים על כך שכלף בר סעיד לא הסתפק באימוץ המהלכים הלשוניים של רס"ג אלא היה לו חשוב לתת מקום גם למהלכים תימטיים.⁷⁶ כלף בר סעיד אף יונק

⁷³ הטורים בגופי היוצר של רס"ג אינם ארוכים כל כך.

⁷⁴ ראה על כך בפרק העוסק במבנה המאורה והאהבה.

⁷⁵ אצל רס"ג מדובר על נוכחות של הגלות והגאולה בפיוטים. אצל כלף בר סעיד מדובר על תימות אחרות שמעוצבות בדרך שונה.

⁷⁶ זיקה מסוג פשוט יותר ניתן לראות בקריאה בטורי הרשות לטל של כלף בר סעיד: 'הֶסֶר לְחִצּוֹן / חֲשׂוֹךְ אֶלְצוֹן / זִמְן עֶלְצוֹן / נְזוּרֵי מֶלְצוֹן / חוֹן נִקְרָאוּ צֶאן / זָכָם לְמִלּוֹי רְחִצּוֹן / קוֹמָם פְּנִימֵי וְחִיצוֹן / וְעִנְהָ בְטֵל

ממורשתו את הרעיון לרענן את הכינויים השגורים בפייטנות וליצור בלשון חידתית מאוד ובכך הוא מקיים קשר ברור אל רס"ג.

אכן, יש לכלף בר סעיד 'קרבת רוח לרב סעדיה גאון' והוא בהחלט מבית מדרשו. תופעות לשוניות ומהלכים תמטיים שייסד רס"ג מצויים בפיוטיו ונראה שבדומה לרס"ג, פועל כלף בר סעיד להשיב לפיוטים את האופי הלמדני שלהם כפי שהיה בתקופה הקלאסית. עם זאת, האימוץ של מהלכים סעדיאניים אינו מלא וכלף בר סעיד משתמש בהם בפיוטים מסוימים ומוותר עליהם במקומות אחרים. בכך אין הוא שונה מפייטנים אחרים שפעלו אחרי רס"ג. מתוך כך עולה שאכן יש לסייג את ההגדרה 'אסכולה' בנוגע לפייטנים שפעלו אחרי רס"ג ולראות בהם תלמידים-יוצרים, שמכירים היטב את דרכו של רבם, וגם אם לרוב אין הם משתווים לו ביכולותיהם הרי שהם יודעים להשתמש באופן חינוכי ברבים מפיתוחיו. בנוסף, ניתן לומר כי פייטנים אלה (וכלף בר סעיד ביניהם), מגלים עצמאות בבחירותיהם הסגנוניות ומשתמשים באופן סלקטיבי במאפייני הסגנון של רס"ג.

מאחר שהעיסוק בקרבה של כלף בר סעיד לרס"ג עוסק למעשה במקורות ההשפעה עליו, יש להעיר גם את הדברים הבאים: הזולת לויגש של כלף בר סעיד מושפע מזולת דומה שנכתב על ידי שלמה סולימן אלסנג'ארי. תופעות נוספות המצויות בפיוטי כלף בר סעיד שניתן לייחס להשפעה של שלמה סולימן הן העיסוק באור בפיוטי המאורה וכן ההדהוד של נושא או רעיון במרכיבי מערכת היוצר. אמת, שלמה סולימן אלסנג'ארי קדם לכלף בר סעיד בכמאתיים שנה, אולם העובדה שיש מספר תופעות דומות בפיוטיהם יכולה להעיד עליו כמקור השפעה נוסף של כלף בר סעיד.

פייטן נוסף שממצאים קושרים בין יצירתו לפיוטי כלף בר סעיד הוא יוסף אבן אביתור. כמו פייטן זה, נמנע כלף בר סעיד לחבר פיוטים שלאחר הזולת וכמוהו הוא מסיים את הזולת בהעברה 'לעזרת אבותינו'. גם אצל אביתור ניתן למצוא סטרופות קדוש בעלות יותר משלושה טורים.

רצון'. מולם ראוי להעמיד את טורי הסיום מתוך הרשות לשבעתת גשם של רס"ג: 'ואתה שמע שיחתי בעת רצון / שנת טובה להביא בלי לחצון / לא תלוה תמה ולא תירא פלצון / תנחנו בטח ונרבע כמו צאן / תעצרינו במנוחת פנימי וחיצון / מזרם ומחורב וממטר לרצון / ענני ה' ענני בגשמי רצון'. אכן סיומות מעין אלה קיימות למכביר בפיוטים שיעודם זהה והדבר נובע בין השאר מהפסוק שמובא בסמוך לרשויות אלה, אולם השימוש במטבעות 'פנימי וחיצון' ו'כמו צאן' לעומת 'נקרא צאן' מדגימים את ההשפעה הישירה של רס"ג.

בדומה לדברים שנאמרו קודם, אין דרך להוכיח השפעה ישירה. ייתכן שיוסף אבן אביתור, אופיו ויצירתו ייסדו 'ביקוש' לתבניות אלה, וכלף בר סעיד התאים את פעילותו להלך רוח זה. בכל אופן, נקודות דמיון אלה בתקופת פעילותו של כלף בר סעיד ראויות לציון כאן.

קישוטי תבנית

קישוטי התבנית כבר נזכרו בסקירה של מבנה הפיוטים, כעת יסוכמו הדברים בקצרה.

א. אקרוסטיכון וחתימה – כלף בר סעיד רואה באקרוסטיכון אמצעי עיצובי מחייב בפיוטיו. אקרוסטיכון אלפביתי פשוט מופיע במרכיבים הארוכים של מערכת היוצר: מצדר, גוף היוצר, הסילוק והזולת. כמו כן מצוי אקרוסטיכון בפיוט המעריב, ברשות ובסדר העולם משבעת הטל ובפיוט השבח 'אדרי יחדתי'. כלף בר סעיד לעולם אינו מסתפק רק באקרוסטיכון ומוסיף תמיד את חתימת שמו באופן ארוך או קצר. הוא חותם את שמו כמעט תמיד בראשי טורים, להוציא שני מקומות שבהם מופיעה החתימה בראשי תיבות מאותו טור. מבנים מורכבים יותר של אקרוסטיכון מצויים בסדר העולם לטל, שם חוזרת כל אות באקרוסטיכון ארבע פעמים רצופות. בפיוט השבח 'א[...]' שבחך' מצוי האקרוסטיכון גם במילה האחרונה בכל טור. רק פיוט אחד במהדורה זו ערוך במתכונת של תשר"ק, פיוט זה הוא הסליחה לג' בתשרי שייחוסה לכלף בר סעיד בעייתי. פיוטי המאורה, האהבה והרהט, שקצרים מכדי להקיף אקרוסטיכון ערוכים על פי חתימת שמו של המחבר. עד כה בפיוטי כלף בר סעיד לא נמצאו פיוטים בהם אין האקרוסטיכון שלם.

ב. שרשור - שרשור מקשר מצוי במערכת היוצר בין גוף היוצר ובין הסילוק, וכנהוג גם בראש סטרופות הקדוש בגוף היוצר. כמו כן, כל יתר הסטרופות בגוף היוצר מקושרות ביניהן בשרשור קישוטי. שרשור מקשר קיים גם בסטרופות המעבר של הזולת וכן בחטיבה המסיימת של כל פיוטי הסילוק. בשריד של הסילוק לפרשת שמיני קיים שרשור גם לחטיבה שלפני החטיבה המסיימת. מתוך אותו היגיון של שרשור סטרופות מעבר משורשרות גם סטרופות הסיום של פיוט השבח 'אדרי יחדתי'. הוצע כבר קודם שהשרשור בין גוף היוצר לתחילת הסילוק נועד לקבע את מקומו של הסילוק משום הנדירות שבשימוש בסילוק. מילות השרשור אינן משועבדות לאקרוסטיכון או לחתימה. במקרה של השרשור שבין גוף היוצר לויחי ובין הסילוק לויחי, 'נטענת' מילת השרשור

במשמעות שונה בשני מופעיה. כך 'עמד' בסיום גוף היוצר לויחי משמעו עצירה וחוסר תנועה, ואילו 'עמד אביך' משמעו קם, נערך לקראת משהו שעניינו תנועה ופעילות.

ג. סיומת מקראית - סיומות מקראיות מצויות בסופי כל הסטרופות של גוף היוצר והזולת, ובסופי החטיבות של הסילוק. כמו כן מצויות הן בסופי הסטרופות בפיוט השבח 'אדרי יחדתי' ובסופי הסטרופות בסליחה לג' בתשרי. המצדר מסתיים אף הוא בפסוק. בגוף היוצר, בזולת ובפיוט השבח הנזכר, באות הסיומות המקראיות באופן סדיר על פי פרקי המקרא המתפייטים. הסיומות המקראיות שבסילוק מובאות תמיד מחלק מאוחר יותר של הפרשה ולמעשה מהוות תוספת לפסוקי הפרשה שמשולבים בפיוט. בהיבט הדידקטי של מערכת היוצר נראה שכך חושף הפייטן את השומעים לפסוקים נוספים לפני הקריאה בתורה. חשוב לציין שהסיומות המקראיות של סטרופות הקדוש מקורן בקטעי מקרא אחרים ולא בפרשת השבוע, וכפי שניתן לראות בגוף היוצר לויחי, סיומת אחת כזו אינה מן המקרא אלא מהמשנה. הסיומות המקראיות בסופי הסטרופות בסליחה מאורגנות על פי מילה קבועה (שם ה') והן מדגישות ומחדדות את רעיון בקשת הרחמים והמחילה המתקיים בסליחה.

ד. פסוק מסגרת - קיים בפיוט המעריב. מדובר בפסוק הראשון בפרשה שיש לו תוכן מורכב. זהו קישוט צורה שנתחבב על מחברי פיוטי המעריב ובכך ממשיך כלף בר סעיד דרך שנסללה כבר בידי אחרים. פסוק המסגרת משתלב בדרך כלל בתוכן הסטרופות, אך לעיתים הוא נותר בגדר ציטוט.

ה. מילות קבע – מצויות בחלק מן השרידים מתוך שבעת הטל. המשפט 'ענה ... בטללי...' מתוך הרשות לטל הוא למעשה מילות קבע. בסדר הפסוקים לטל מילות הקבע הן 'טל' והמילה 'בצדק'. מדובר בקישוט תבנית נפוץ לגבי סוג זה. שימוש במילה 'טל' כמילת קבע מדגיש את הרעיון המרכזי של הפיוט כחלק מהבקשה על הטל.

ו. נושאי קבע – בסדר הפסוקים לטל מפוייטים שמות השבטים, חודשי השנה, המזלות ואבות האומה. מדובר במהלך מסורתי ומוכר בסוג זה.

ז. רפרין – רפרין קישוטי, נמצא בפיוט השבח 'א'... שבחך'. לאחר כל סטרופה המורכבת משני טורים מופיע הרפרין 'המהלל בפי כל נשמה' ונראה שנאמר על ידי הקהל או מקהלה. רפרין זה המשמר את החרוז של כל הפיוט, מדגיש את השימחה והשבח שמצויים בבסיסו של פיוט זה המתאר את האופן בו מציל ה' את עם ישראל ממזימות אויביו.

האמירות 'אמר להם יוסף' ו'אמר לו יהודה', בזולת לפרשת ויגש, מהוות אף הן רפרינים המתחלפים בין הסטרופות. הרפרין המובא באופן זה 'מסדר' את הדברים ומאפשר למאזין ולקורא להבין מי אומר מה (גם אם מדובר בניסוחים חידתיים וסתומים). רפרין שכזה קוטע את רצף החריזה בכל סטרופה ויוצר השהיה מסוימת בקצב התרחשות האירועים בפיוט, באופן שמעצים את המתח בהתאם לסיטואציה שמתפייטת.

חריזה

כל פיוטי כלף בר סעיד מחורזים. בפיוטים סטרופיים או בפיוטים שמחולקים לחטיבות, הסטרופות או החטיבות הינן חד חרוזיות ואין ביצירתן סירוג או החלפה של החריזה במהלך סטרופה או חטיבה.

רוב החרוזים בפיוטיו מקיימים את הכלל הראשון מבין שני הכללים המגדירים את החריזה של הפיוט הארצישראלי, דהיינו זהות צלילית בהברה האחרונה של איברי החרוז.⁷⁷ לפי כלל זה החרוז כולל לא רק את התנועה האחרונה אלא גם את העיצור שלפניה. כך ניתן למצוא בפיוטיו הסטרופיים של כלף בר סעיד חרוזים כמו 'צוען / מען / כנען' (גוף היוצר לויחי), 'הנרשם / ביקשם / נפשם / שם' (זולת לויחי), 'בו / בכתבו / לחיבו / חבובו' (מעריב לתזריע). הדוגמאות לכך מרובות וחרוזים במתכונת זו הם הנפוצים ביותר בפיוטיו. במספר מקומות קיימת זהות לא רק בעיצור שלפני ההברה האחרונה אלא גם בתנועה שלפניה: 'בבתר / הכתר / חתר / יתר' (זולת לויחי)

הכלל השני של החריזה הארצישראלית הקדומה מחייב שיתוף של שני עיצורים שורשיים בחרז, גם אם באופן מופסק. בפיוטי כלף בר סעיד ניתן לזהות מאמץ לקיים גם את הכלל הזה. כך למשל בחרוז 'האכילה / מכלה / תכלה' (זולת לויגש), 'תעודה / העדה / עדה / לסעדה / לסעודה' (גוף היוצר לויחי).

במקרים בהם ההברה האחרונה היא סיומת דיקדוקית, מקפיד כלף בר סעיד להוסיף עיצור שורשי לחרז ואף ליצור זהות בתנועה שלפני ההברה האחרונה: 'ולהדרתם / בהכשרתם / בקברתם' (גוף

⁷⁷ הכללים נוסחו על ידי הרושובסקי, ראה: הרושובסקי, חרוז, עמ' 738 – 742. לצורך הדיון בשיטות החריזה בשירה העברית העמיד הרושובסקי מערכת מפורטת של מושגים והגדרות. בדיון הנוכחי לא תמיד עשיתי שימוש בהגדרותיו של הרושובסקי, אלא הסתמכתי על הניסוחים הפשוטים יותר שמובאים בדיונה של אליצור בנוגע לחריזה בפיוטי ר' פנחס, ראה: אליצור, פנחס, עמ' 166 – 176.

היוצר לויחי), 'ערים / מוצערים / הנערים' (כנ"ל). הקפדה זו מתקיימת גם אם הסיומת היא בת שתי הברות: בעשותיך / בהחסותיך / כנסותיך / בקשקשותיך' (זולת לוארא). למרות הקפדה זו נמצאו מקרים בודדים היוצאים מן הכלל. כך בשבח 'אדרי יחדתי': 'וכתמים / ממהלומים / קמים / זעמים / ורחמים'. בחרוז זה אין עיצור שורשי נוסף ובאחד מאיברי החרוז, אין גם זהות בתנועה שלפני ההברה האחרונה ('ממהלומים'). אפשר לומר שבפיוט כזה שאינו ליטורגי במובן המלא, ואינו מחליף חלק מנוסח הקבע, התיר לעצמו המחבר גמישות מסוימת.⁷⁸ הסבר אחר קיים לחריגה בחרוז בפיוט המאורה לשמות: 'הבאים / מובאים / צבאים / נאים / הבאים'. במילה 'נאים' לא נשמר החרוז: ב+אים. נראה שבמקרה זה מוסברת החריגה על ידי כך שמדובר בחריזה שמתקיימת באמצע הטור ולא בסוף הטור.⁷⁹

נורמת החריזה הארצישראלית המחמירה, שהקילירי בחלק מפיוטיו הוא הפייטן המייצג שלה, תופסת מקום רק בפיוטים הסטרופיים ולא בפיוטים החד חרוזיים, בין השאר משום שמדובר בטכניקה שאינה פשוטה, שמעמידה את הפייטן בפני מגבלות שונות. הרשות לטל הוא פיוט סטרופי, אלא שהסטרופות שבו בעלות שישה טורים ושני טורי ענייה. גם בשרידים מפיוט זה ניתן לזהות מאמץ לעמוד בנורמת החריזה הארצישראלית. כך בחרוז: נאנחה / וצנחה / המפוענחה / נחה / כמקנחה / זונחה / הנחה. לכאורה מסתמנת חריגה באיבר החמישי של החרוז אולם מדובר במילה שהפענוח שלה אינו ברור. מכל מקום דוגמא זו מבהירה שגם ביחידה שיש בה יותר מארבעה טורים מנסה כלף בר סעיד לעמוד בנורמות חריזה קלסיות.

בנוגע לפיוטים החד חרוזיים יש להעיר מספר הערות: בפיוט המצדר מצוי החרוז האחד Xים. מדובר בפיוט ארוך וחד חרוזי ואין לצפות לקיום של שני כללי החריזה בפיוט כזה. יצוין שכמו פייטנים אחרים, גם כלף בר סעיד נקט בחריזה דיפטונגית כזו דרך מקלה ויותר על זהות בעיצור שלפני הסיומת. כך ניתן למצוא במצדר חרוזים כמו 'דותותים / כזהרים / ולחיים'. לעומת זאת בסיום הסילוק לויחי מקפיד כלף בר סעיד שכל אברי החרוז יסתיימו ב'ים'. פייטנים נהגו גמישות גם בחרוזים שבהם פתח גנובה, ולכן החרוז 'להברח / תפריח / להאריח / להריח / להדיח / לשביח' מתוך פיוט המעריב לתזריע הוא חרוז תקני.

⁷⁸ אם כי לקראת סוף פיוט זה מוצאים אנו את החרוז 'צאנו / עלצונו / וחיצונו / רצונו' שמבטא את ההקפדה הנ"ל.

⁷⁹ להסבר אפשרי לקיומה של חריזה פנימית בטור האחרון של פיוטי האהבה והמאורה ראה לעיל בדיון על מבנה הפיוטים.

בדומה לפייטנים רבים, חורז כלף בר סעיד קמץ ופתח, צירה וסגול. במקומות ספורים הוא חורז ב'ו: 'המושלי / מחלב' (סילוק לויחי, 22 - 23), 'מוראיו / כרחמי אב / מבטאיו / יריאיו' (אדרי יחדתי). במקום אחר חורז הוא גם אותיות דגושות ורפויות: 'הבן / מתבן' (סדר פסוקים לטל).

בין הפיוטים החד חרוזיים מצוי גם סדר העולם לטל. טורים רבים בפיוט זה חורזים במילה טל. אין מדובר במילת קבע אלא בחריזה בחרוז קבוע, תופעה שמתקיימת בסדרי עולם לטל ולגשם בכדי להדגיש את חשיבות הטל.⁸⁰

בעיקר לקראת סופי פיוטים מגביר כלף בר סעיד את המקצב על ידי קיצור הטורים וחלוקתם למעין דו-טור. בשל כך נוצרת גם חריזה פנימית במספר מקומות. לא מצאתי בפיוטיו חרוזים מורכבים.

בסיכום פרק זה ניתן לומר שפיוטי כלף בר סעיד אינם כתובים על פי נורמת החריזה הבסיסית הדורשת זהות בהברה האחרונה כולה, אולם ניכר מאמץ מצד המחבר, בעיקר בשיריו הסטרופיים, לשתף בחרז שני עיצורים שורשיים. הדבר ניכר בעיקר במרכיבי מערכת היוצר אך גם בפיוטים מסוג אחר. ניתן לראות באופן ברור שקיימת הקפדה יתרה להוסיף אות שורשית ותנועה לחרז כאשר החרוז הוא סיומת דקדוקית. במקומות בהם חרז כלף בר סעיד באופן מקל וגמיש יותר עשה זאת במצבים בהם הקלו גם פייטנים שקדמו לו.

לשון ציורית

א. **כינויים** - העיסוק בכינויים המצויים בפיוטי כלף בר סעיד מחייב דיון תיאורטי קצר בנוגע לכינויים בשירת הקודש העברית בימי הביניים. הדיון הממצה בנוגע לכינויים מצוי אצל פליישר,⁸¹ לדידו ניתן לחלק את הכינויים בשירת הקודש לשני סוגים. בקבוצה האחת מצויים כינויים שעניינם רמיזה לתכונה בולטת של המכונה או רמיזה לאירוע משמעותי בו היה המכונה מעורב. כינויים כאלה מתיימרים להיות מעין תיאור קצר של האובייקט המכונה. לעיתים המקור לתכונת האופי או האירוע הוא מקור מדרשי או מקור מקראי רחוק ואז מתווספת לחוויית הזיהוי של המכונה גם הזיהוי של המקור הרומז. בקבוצה השנייה מצויים כינויים שהם מטאפורות לאובייקט

⁸⁰ עוד על כך ראה: אליצור, פינחס, עמ' 106, הערה 138.

⁸¹ ראה: פליישר, שירת הקודש, עמ' 105 – 107.

המכונה או שלפחות המרכיב המטאפורי שבהם בולט יותר. כינויים כאלה מרעננים במידה מסוימת את הדימוי המקובל אודות האובייקט המכונה, מאחר שהכינוי עשוי להיות רחוק במהותו מן האובייקט המכונה.

דוגמה טובה לכינוי מן הסוג הראשון הוא הכינוי 'אב המון', כינוי שגור בפייטנות לאברהם ומבוסס על ההסבר המצוי במקרא להוספה של האות ה"א לשם 'אברם'.⁸² הכינוי הוא אחד מהנדבכים הבסיסיים של השפה הפיגורטיבית בשירת הקודש. הכינוי מהווה הסתרה רגעית של אובייקט מסוים. ההשהיה שבזיהוי האובייקט מול הכינוי לו זכה, מחדדת את החידתיות של הפיוטים ואת החיוניות שלהם. לכאורה, השהיה כזו מורגשת יותר בעת הפיענוח של כינויים מן הסוג השני. דוגמה לכינוי מן הסוג השני הוא 'דגלים שלושה', שמתייחס ליעקב, משה ודוד. בכינוי זה מספר רבדים של חידתיות. די בנקל ניתן להבין שהמילה 'דגלים' מתייחסת לדמויות בולטות כמו מנהיגים או אבות האומה. ציון המספר 'שלושה' לכאורה מוביל אל שלושת האבות, אולם, אותם 'שלושה דגלים' מתוארים בהמשך הטור ש'קרבו עיתותם משנות אבותם' וש'דחו וקירבו' לקראת מותם. המידע המוכר שנוגע לחיי שלושת האבות ומבוסס על סיפורי התורה לא מתאים לתיאור השלושה בפיוט, לפיכך נזקקים למידע מתחום המדרש. שם מתגלה שמאפיין לשון הקריבה ועניין הדחיה והקירוב מתאים לשלושה אחרים: יעקב, משה ודוד. הכינוי 'דגלים' רומז אם כן לדמויות חשובות בתולדות עם ישראל אולם רק המידע שנסמך לכינוי המבוסס על מדרש מהווה את המפתח להבנה מי מכונים בכינוי מטאפורי זה. אין צורך לומר שכינויים מן הסוג הראשון נפוצים יותר וזמינים יותר לפייטנים ואילו כינויים מן הסוג השני מחייבים מקוריות רבה יותר שלא תמיד יש לה מקום.

בפיוטיו, עושה כלף בר סעיד שימוש בכינויים משתי הקבוצות שנזכרו קודם, ובאופן טבעי מצויים אצלו יותר כינויים מן הקבוצה הראשונה: אברהם – 'אב המון', עם ישראל – 'מיחדי פעמים', יעקב – 'עוסק דתותים', יצחק – 'נפדה באיל תמים' ועוד. מצויים בפיוטיו גם מספר כינויים מן הסוג השני, למשל 'המאיר כמאורים' ככינוי לנוח, או 'דגלים שלשה' ככינוי ליעקב משה ודוד. בנוגע לכינויים מן הסוג הראשון, מבצע כלף בר סעיד מהלך נועז שעה שהוא מרענן כינויים מסוימים ומנתק את ההצמדה המסורתית שלהם לדמויות ידועות. מהלך כזה גם מגביר את היסוד

⁸² ראה: בראשית יז, ד.

החידתי בפיוטים. הדוגמא הטובה ביותר לכך היא הכינוי 'איתן', ששמור בפייטנות לאברהם, ואילו בגוף היוצר הצמיד אותו כלף בר סעיד ליוסף.⁸³

עיון בכלל הכינויים שמצויים בפיוטי כלף בר סעיד מלמד שבמקרים מסוימים, מצליח הפייטן להעניק גוון מטאפורי גם לכינוי מהסוג הראשון ('פריפראזי'). הדבר מתרחש על ידי שימוש בפועל מתחום שונה. לכינוי 'אב המון' שנזכר קודם, מצורף הפועל זרח: 'וזרח אב המון מארם נהרים' (מצדר לויחי, 18). התוספת של הפועל זרח שעניינו ההארה מכיוון מזרח מוסיפה לכינוי המפורסם משמעות רחבה יותר. כעת עצם הופעתו של אברהם על פני הארץ היא בבחינת אירוע מיוחד שיש לו השפעה על העולם, כמו זריחת השמש. נראה שצירוף מטאפורי זה מקורו בדרשה מתוך בר"ר ב, ג (עמ' 16): 'אמר הקב"ה עד מתי יתנהג העולם באפילה? יבוא האור, ויאמר אלהים יהי אור זה אברהם. הה"ד מי העיר ממזרח צדק' (ישעיה מא, ב). כדאי לשים לב לכך שבמדרש לא כלול הפועל 'זרח'. זהו מהלך שמוסיף נופך נוסף לכינוי מכוח הפועל המטאפורי. יש להעיר שמהלך זה מצוי גם אצל פייטנים שקדמו לכלף בר סעיד.⁸⁴ למהלך דומה בנוגע לכינוי למשה אין רמז בפיוטים של אחרים. הכינוי 'צור' בגוף היוצר לויחי רומז למשה: 'לכן צור דחה ילדיו ויקרב נערו', 'וכסבל רצון קונו והורו והוא יקיר, גמל חסדו צור'.⁸⁵ הצור, הסלע, נקשר לחייו של משה במספר אירועים. הוצאת המים מן הסלע וההסתרות בנקרת הצור לקראת התגלות ה' אל משה. עם זאת קשה שלא לתת את הדעת לכך שהכינוי צור לא רק רומז לאירועים בחיי משה אלא גם מאפיין את היציבות והעמידה של משה רבינו בכל תלאות ההנהגה של בני ישראל. לפיכך, מהווה הכינוי צור למשה שילוב של שני סוגי הכינויים. זהו גם כינוי מאפיין על ידי הרמיזה לאירועים מחיי משה אך זהו גם כינוי עם מרכיב מטאפורי המדגיש את יציבותו ועמידותו של משה. גם במקרה זה נשברת מסורת הכינויים כאשר מוצמד למשה כינוי שצמוד לרוב לקב"ה.⁸⁶

⁸³ להסבר ממצא המהלך החידתי המתקיים בבחירת הכינוי איתן, ראה: אליצור, החידתיות, עמ' 28 – 30. רענון נוסף למאגר הכינויים מתקיים בשימוש בכינוי 'צור' למשה שיידון להלן, וכן בכינוי אפשרי ליעקב, שיוזכר להלן, הערה 86.

⁸⁴ ביניהם גם כאלה שמתגלים כמקור השפעה ברור על כלף בר סעיד, כמו שלמה סולימן אלסנג'ארי, ראה: הכהן, אלסנג'ארי, עמ' 476.

⁸⁵ עשוי להיות מקום לסבור ש'צור' הוא שיבוש של 'ציר', כינוי ידוע למשה. אולם, העובדה שכינוי זה חוזר באותו האופן פעמיים בפיוט זה מפחיתה את ההסתברות לטעות של המעתיק.

⁸⁶ הסילוק לויחי נפתח במילים 'עמד אביך', בפניה. פניה זו לא הולמת את המשך הפיוט ואת האופן שבו מתוארים האירועים מפיו של דובר 'עד'. לפיכך, אף על פי שאין לכך כל ראייה בכתב היד עשויה המילה

שיטה נוספת של כינויים שמתקיימת במידה רבה בפיוטי כלף בר סעיד היא הכינויים שרומזים על שייכות או קשר לדמות אחרת. עם כינויים מסוג זה נמנים 'חידו' (כינוי ליצחק כבנו היחיד של אברהם), 'רחומו' (כינוי ליוסף, כבנו של יעקב), 'נערו' (כינוי ליהושע כמשרת משה), 'חברו' (כינוי לבלק כחברו של בלעם), 'הורו' (כינוי לנבוכדנאצר, כאביו של בלשאצר) וישנן דוגמאות רבות. כמו בנוגע לתופעות נוספות בפיוטי כלף בר סעיד, אין מדובר בחידוש שלו אך יש כאן בהחלט מגמה של שימוש נרחב בכינויים אלה. שימוש כזה אף הוא מגביר את החידתיות, מאחר שלפעמים הדמות שמהווה את נקודת הייחוס לכינוי הופיעה בפיוט בטורים קודמים, ולעיתים מתקיימת השהיה בזיהוי המכונה. אם כינוי מסוג כזה נקשר לדמות שהופיעה קודם גם היא בכינוי, הרי שלצורך זיהוי המכונה עלינו לפענח שני כינויים, וההשהיה גדלה: 'חֲסִיד אִם כֶּךָ לְנִכְדוֹ חֲטָאִים אֵיךְ יְהוּ בְּיוֹם הַעֲדָה' (גוף היוצר לויחי), כדי להבין מיהו אותו 'נכדו', עלינו להבין קודם מיהו ה'חסיד'.

נראה שכמו יסודות אומנותיים אחרים בפיוט, גם הגישה לכינויים עשויה להיות קשורה לטעמו של קהל המתפללים. השימוש בכינויים ידועים למכונים 'חדשים', הוספת הגוון המטאפורי לכינויים ידועים והשימוש בכינויים שמבטאים קשר או שייכות לדמות אחרת, מהווים בסופו של דבר דרכים לרענון הכינויים בפיוטים ולהגברה של היסוד החידתי, ומתוך כך להגברת החיוניות של הפיוט.

ב. מטאפורות - קיימים בפיוטי כלף בר סעיד ציורי לשון מלבד הכינויים. לרוב אין מדובר במטאפורה מפותחת או מקורית במיוחד אלא בקישוטים קלים בלבד שאינם בונים תמונה מוחשית וברורה ואינם מכוננים הוויה לשונית מיוחדת. כך למשל בתיאור ייעוד האדם: 'עֲשֵׂ בְּשֵׁי אָדָם לְ[ש] לֹחַ בְּכָל יְדֵיָם' (מצדר ויחי, 7). זו מטאפורה שמבהירה שהאדם נועד למשול בכל הבריאה אך אין היא מנהירה או מציגה דברים ידועים באופן שונה. כך גם בהבטחתו של דוד לשמעון בן גרא: 'וְאַשְׁבַּע לוֹ גְּדוֹר פְּרָצְתוֹ הַנִּפְרָצֶת' (זולת לויחי, 27), מטאפורות כאלה רק מעטרו מעט את הפיוט ותו לא.⁸⁷

'אביך' להיות חשודה כמשובשת. אני מציע כאן שאולי, היה זה הכינוי 'אביר' על שום 'אביר יעקב'. אם אכן כך הדבר הרי שמדובר בכינוי נועז מאוד ליעקב מאחר שמדובר בכינוי מקראי לקב"ה, בדומה 'לצור'.

⁸⁷ דוגמאות נוספות למטאפורות קישוטיות כאלה: 'פונה למנוחה' במשמעות של לומד תורה, 'ושימע חיזוק זרועותיי', צירוף שאמנם יש בו עירוב חושים (סינסטזיה) אבל משמעו: השמיע דברי חיזוק ונחמה. אל אלה מצטרפים פעלי ההארה למיניהם שמתייחסים לגאולה ('והאר למסברי תחיה') או לייחוד של דמות מסוימת ('מאירים כזהרים'). אל כל אלה יש לצרף גם את הפנקס והגבאים שנזכרים בגוף היוצר ולקוחים

בצד מטאפורות אלה ניתן למצוא בפיוטים גם השאלות שכוחן רב יותר ושמלבד הקישוט נראה שהן מוסיפות עוד נדבך של משמעות או שמרעננות מעט את הפיוט. כך בסדר העולם לטל: 'פְּרִיחַת יְבֻשִׁים שֶׁתָּה בּוֹ כִּי תִהְיֶה כָּטֹל' (סדר עולם לטל, 25). כנראה ש'פריחת יבשים' נקשרת לתחיית המתים ואולי רומזת לגאולה של עם ישראל. אולם, דווקא ההרחקה אל המישור המטאפורי, מחזירה את הקישור של הטל להיבט המעשי והעכשווי של המים שנדרשים כדי להפריח ולהצמיח את היבול.

מהלך מרענן אחר נמצא דווקא במטאפורות חלקיות שאינן מפותחות: בפיוט השבח 'אדרי יחדתי' מתואר הקב"ה כמי ש'סולח שמץ וכתמים'. החטא מכונה בכינוי מטאפורי ('שמץ וכתמים') אך לא הסליחה. דווקא העובדה שהמטאפורה אינה מפותחת ואינה מעובדת (למשל 'רוחץ שמץ וכתמים') מובילה להעברה מהירה יותר מהמישור המטאפורי למשמעות המעשית ובכך מרעננת את הפיוט.

מבחינות רבות ציורי הלשון של כלף בר סעיד חיוניים מאוד כאשר מדובר בתיאור המצוקות של עם ישראל. תיאור עם ישראל במצוקתו כ'סגורי דלת' (מאורה לשמות) ממחיש באופן מעניין את חוסר האונים בו שרוי העם. לעומת מצב זה נראית ה'הארה' של גאולת הקב"ה דבר מבטיח ומעורר תקווה.⁸⁸ הארה זו אף מנהירה עוד יותר את המטאפורה: סגורי הדלת לא רק כלואים ואינם חופשיים אלא הם שרויים בעלטה וממתינים לאור הגאולה. פיתוח ציורי של מצבו של עם ישראל מתקיים בסילוק לפרשת שמות והוא מושתת למעשה על נבואת יחזקאל ללא חידושים מיוחדים של הפייטן. כמו כן, גם ברשות לטל מתוארות מצוקות העם לעיתים באופן של השאלה אך ללא חידושים בעניין. ברהיט לטל קיים פיתוח ציורי מעניין:

כָּלָה לְהִיטֵת פָּגַע רַע אִם נִקְבַּע

חִינּוֹן זַעֲקַת קוֹרָאִים תִּדְלָה הַנִּטְבָּע

בְּצִדְקַת כָּל צָדִיק רַחֲמִים תִּבֶּע

המטאפורה 'להיטת פגע רע' היא מתחום החום והאש. הפורענות מיוצגת כאן בחום ובשריפה. זוהי מטאפורה לכל פורענות שעתידה לנחות על ישראל, אולם, היות שהדברים נאמרים במסגרת

מהמשנה במסכת אבות. יוצא מן הכלל הפועל המטאפורי 'זרח' שמתייחס להופעתו של אברהם, עניין שנדון כבר בפרק הקודם.

⁸⁸ ההתייחסות לאור באופן מטאפורי וכדבר שמייצג גאולה, היא דבר שקיים אצל פייטנים רבים ביניהם גם 'רבותיו' של כלף בר סעיד: רס"ג ושמואל השלישי. ראה למשל את סקירתו הממצה של קצומטה בנוגע לאור בפיוטי שמואל השלישי: קצומטה, הסגנון העברי, עמ' 294 – 299.

התחינה על הטל, נוכחת כאן גם המודעות לתקופת השנה החמה והיבשה, ולכן יש צורך בסיסי בטל ממשי. בטור הבא מיוצגת הפורענות דווקא במים בסכנת הטביעה. העובדה שהפורענות מיוצגת בשני מייצגים הפוכים: מים ואש, מעצימה את המצוקה ומבהירה את הצורך בעזרתו של הקב"ה. התייחסות לפגיעה בעם ישראל בהשאלות של חום ושריפה מצויה גם ברשות לטל: 'כִּי נִשְׁרָפָה כְּסוּחָה / לֹהֶטָה יְבִישָׁה וְלַחָה' (15 – 16). שוב, ניכר כאן הצורך הדחוף בישועת ה' למצבו הקשה של עם ישראל, ישועה שתבוא לידי ביטוי בהורדת הטל. למעשה, נבנית כאן קומה נוספת למהלך. אמנם הבקשה העיקרית שעומדת ברקע הפיוט היא הבקשה על הטל. אולם, נוכח העובדה שהחום והיובש מהווים מטאפורה לסבל של עם ישראל, הדבר 'מקרינ' גם על הטל והופך אותו מטל ממשי לטל מטאפורי שמבטא את ההשגחה והעזרה של הקב"ה לעמו. מתוך כך גם צירופים מטאפוריים שחוקים שמצויים ברשות כמו 'טללי מנוחה' או 'טללי הנחה' נשארים טעונים וחיוניים כמייצגים את משאלת הלב להתערבותו של הקב"ה. מהלך דומה מתקיים בצירופים 'טל גילה' ו'טל אומץ' מסדר הפסוקים.

הלך הרוח הפילוסופי – חסידי ששרוי בפיוט השבח 'אדרי יחדתי' זה מתקיים בין השאר בסיועם של ציורי לשון נשגבים. כך בתיאור ההווה האנושית: 'עִיתוֹתַי בֵּן אָדָם פֶּחָצִיר אָבֵל לִיבּוֹתָם פְּאָבָנִים' (21). החציר והאבן משמשים כאן כשני הפכים, אך מאחר שכל אחד מהם מדמה עניין אחר, למעשה מופר הקשר הניגודי ביניהם ושניהם ניצבים כאחד לתאר את אפסותו של האדם הן בהיבט הזמן (הקצר) והן בהיבט המוסרי (חוסר הנכונות להתרכז ולהשתנות). במקום אחר בפיוט זה מבכה הדובר את המצב הקשה בו שרוי העם: 'מִזְרַח הָרְחִיק מִמֶּעֶרֶב וּמִפָּה לָפָה טוֹלְטָנוּ'. ההיפרבולה של הריחוק בין מזרח למערב והעובדה שבין שני קצוות מרוחקים כל כך טולטל עם ישראל, מחדדת מאוד את מצוקת העם.

ג. **מטונימיה** – במספר מקומות בפיוטים מתואר פרט בודד המייצג קבוצה או דבר גדול יותר. במצדר לויחי לא נזכרת חוה. אדם, המתואר כחוטא, מייצג למעשה את מעשה שניהם. מופעים של כלי מקדש כמו מזמרת, אגרטל והמזבחות, מהווים מטונימיה למקדש. מטונימיה מוכרת היא הייצוג של הפה או החך את התפילה, מהלך שמצוי ברהט 'כלתה לשמחת עמי' ובאחד הנוסחים של השבח 'אדרי יחדתי'.

א. נושאים מן המקרא - פיוטי כלף בר סעיד עוסקים בנושאים מוכרים וידועים בשירת הקודש העברית. לרוב, נובעים נושאים אלה מן המועדים שלשמן נכתבו הפיוטים ומהתכנים המצויים בקריאות בתורה ובנביאים בימים אלה. כך, גופי היוצר והסילוקים עוסקים בעיקר בעניינים המצויים בפרשת השבוע ופיוטי הזולת עוסקים לרוב בתכנים מן ההפטרות.⁸⁹ בגוף היוצר לויחי מפותחות הפגישות שבין יעקב ויוסף והדברים שנאמרו בהן, סיום גוף היוצר לשמות מזכיר את מכות מצרים ומקשר אותן לאופני השיעבוד של בני ישראל. הסילוק לויחי עוסק בברכות יעקב לבניו, בשריד מן הסילוק לפרשת וארא מתוארת בקשתו של פרעה להפסקת המכות. הסילוק לפרשת שמיני מפרט את המאכלות האסורים הנזכרים בפרשה. פיוט הזולת לויחי עוסק בצוואת דוד לשלמה, ובפיוטי הזולת לשמות ווארא מצויים עיבודים לדברי הנביא יחזקאל שנבחרו כהפטרות.

בשניים מהפיוטים ישנו מבט כולל יותר שמתייחס לבריאת העולם ולמבחר מסיפורי האבות. המצדר לויחי נפתח בתיאור בריאת העולם ומסתיים בהגעה של יעקב למצרים, המובילה לאירועי פרשת השבוע.⁹⁰ מהלך כזה מוכר מהחטיבות הראשונות של סדרי עבודה ליום הכיפורים, שם נפתח הפיוט בבריאת העולם ומתוארים קורות האנושות והאבות עד לבחירת שבט לוי ולתיאור עבודת הכהן הגדול ביום הכיפורים. נוכח ההשוואה לסדרי העבודה הרחבים מאוד בהיקפם ושכוללים תיאור של אותם אירועים הנזכרים במצדר, נראה שהפיוטן צירף אירועים רבים מאוד ביריעה קצרה למדי גם אם היא חריגה ביחס לסוג הפיוט הזה. מתוך כך, נראה שהתמציתיות והסיכום הם יסוד חשוב בפיוט זה. ששת ימי הבריאה, חטא אדם וחווה, המבול, דור הפלגה, קורות

⁸⁹ יוצאים מן הכלל במקרה זה הם שניים: הזולת לויגש שעוסק דווקא בתוכן מפרשת השבוע והסילוק לשמות שעוסק בעיקר בעניינים המצויים בהפטרות לשבת זו. את החריגה בזולת לויגש ניתן להסביר במסורת ההמחזה שהתהוותה בפיוטים לפרשה זו. הדברים פשוטים פחות ביחס לסילוק לשמות, יתר הסילוקים שלפנינו עוסקים בעניינים מתוך הפרשה. ייתכן שכלף בר סעיד הושפע משמואל השלישי שמשלב במערכת היוצר שלו לפרשת שמות מדרשים המבוססים על יחזקאל טז. אפשרת אחרת היא שלגבי הסילוק שהוא סוג נדיר בתקופה זו לא הייתה מסורת מחייבת והפיוטן היה רשאי לבחור אם לעסוק בו בפרשה או בהפטרות.

⁹⁰ ההשוואה לחטיבה הראשונה של סדרי עבודה מוצעת כאן כדי לבחון את האופן בו מעוצב המהלך שמתקיים במצדר. הבחירה של הפיוטן לפרט את ענייני בריאת העולם היא חלק ממסורת שקיימת במערכות יוצר לפיה כהמשך לפתיחת הברכה 'וצר אור ובורא חושך... ובורא את הכל' יש לעסוק בענייני יצירה ובריאה ובענייני אור, דבר שמתקיים באופן ברור במצדר זה.

שלושת האבות, ירידת יוסף למצרים, המפגש עם האחים וירידת יעקב למצרים מתוארים על פני שלושים ושנים טורי שיר לא ארוכים שהאחרון שבהם הוא פסוק והראשון מביניהם כולל את הפתיחה המקובלת למצדר. במצב כזה היכולת לקצר ולצמצם היא דבר מהותי בפיוט זה. הצמצום בא לידי ביטוי בכך שרק עניין אחד או שניים מתוך אירוע מסוים נזכרים. כך למשל בטורים בהם מתואר הגירוש מגן העדן לא נזכרת כלל האישה ולא מתואר כלל מהו החטא. תיאור אירוע מוכר תוך השמטת עניינים מסוימים בו והתאמתו למסגרת מצומצמת של מלל, הוא מהלך נוסף שמחזק את היסוד החידתי בפיוט זה. כך 'גזירת ירידת מים' היא המבול, 'עלות אצל אלפי רבובים' הוא חטאם של דור הפלגה ו'שום יחידו כעתודי דירים' הוא הציווי לאברהם לעקוד את יצחק.

הצמצום בא לידי ביטוי ביצירת רצף בין הטורים בדרך של חילופי המושא והנושא התחבירי בין טורי הפיוט. מושא של טור אחד הופך להיות הנושא בטור הבא. כך בטור 18, מהווה אברהם נושא, בטור הבא (19) מהווה אברהם מושא. בטור 20 מהווה יצחק מושא ובטור שלאחר מכן (21) יצחק הוא הנושא, ויעקב ועשיו הם המושאים. בטור הבא (22) יעקב הוא הנושא. חילופי הנושא והמושא בין הטורים יוצר את צפיפות האירועים ומסייע להצגתם באופן תמציתי.

למרות הדמיון לסדרי העבודה יש לשים לב לשוני מהותי. בסדרי העבודה מהווה רצף האירועים הנזכרים בפיוט ראיה לקיומה של מחזוריות של חטא, כפרה וסליחה. במצדר המגמה שונה, ומודגשת נוכחות ההשגחה של ה' בעולם. ההשגחה מלווה את כל האירועים בין אם בעונש לחוטאים ובין אם בהגנה על הראויים לכך. הקב"ה הוא בורא העולם ויוצר האדם, הוא המעניש את האדם בחטאו, הוא השומר על נוח, הוא שמציל את יצחק והוא המברך את יעקב בתולדות ומעלה לשלטון את יוסף ומגן על יעקב בירידתו למצרים. ההשגחה היא טבע העולם על פי האמור במצדר זה, והיא המובילה את כל אירועי האבות עד לנקודת סיום הפיוט. חריגה נוספת ביחס לסדרי העבודה קשורה למתואר בדור שאחרי יעקב. בסדרי עבודה בשלב זה מתוארת בחירת הלוי וממנו הכהונה והכהן הגדול. כאן אמנם נזכרים הלוויים והכהנים אך הבחירה היא ביוסף.

ההגנה לה זוכה יעקב מידי ה' בירידתו למצרים מדומה בפיוט לחומה: 'וצור היה לו כחומותים'. קשה שלא להיזכר בתיאור יציאת בני ישראל ממצרים: 'והמים להם חמה מימינם ומשמאלם'. כך קושר הפייטן באופן עדין את ירידתו של יעקב למצרים ואת יציאתם העתידית של צאצאיו ממצרים ומחבר בין העבר שתפס מקום ברוב הפיוט לבין העתיד, מה שצפוי להיות החל מהנקודה בה מסתיים הפיוט.

גם בסדר העולם לטל מופיעים אירועים מחיי האבות, בעיקר כאלה שיש להם זיקה לטל או שניתן לקשור אותם לטל. המהלך של כלף בר סעיד בפיוט זה נדוש למדי והוא מציג דמויות או אירועים שהקשר שלהם אל הטל הוא ברור, כמו יעקב ועשיו שבורכו בטל, או משה שהזכיר את הטל בברכותיו לשבטים. לעיתים הקשר בין הדמות או האירוע לטל הוא לא קשר תוכני אלא קשר צלילי. דוגמה מעניינת בהקשר זה הוא הטור שמוסב ככל הנראה על דוד המלך: 'פון' [...] שיר המאבד מחרף ב[...]. מְזַמֶּרֶת וְלֹא אֶגְרָטֶל / צִיָּה יִי אֶת הַבְּרָכָה בְּרִדַּת הַטֶּל' (17 – 18). הטור השני הוא עיבוד לפסוק מתהלים ומובא כאן כמייצג דברים של דוד המלך שעוסקים בטל. הטור הראשון לעומתו כלל לא עוסק בטל אלא נקשר אך ורק בעזרת החרוז של המילה היחידאית 'אגרטל'. קישור נוסף לטל של אירוע מתוך הפיוט מתקיים בטור השני: 'בְּרִאשִׁית בָּרָא שָׁמַיִם לְהַעֲרִיף טֶל'. מהלך זה מושתת על פסוקים ומצוי בסדרי עולם, לפיו, מטרת הבריאה היא הטל. בשונה מן המצדר, רצף האירועים בסדר העולם אינו מוביל לרעיון אחד אלא בעיקר מדגים את נוכחות הטל בעולם ובהיסטוריה.

ב. הרחבה לאחר של הסיפור המתפייט - בשניים מהפיוטים שבידינו מובאים בראש הפיוט מספר טורים או תיבות ובהן רמיזה לקריאה הקודמת בתורה או בהפטרה. בפתיחה של גוף היוצר לויחי מתוארות פעולותיו של יוסף כמשנה למלך מצרים כפי שמובא בסוף פרשת ויגש. דבר דומה מתקיים בראש הזולת לפרשת ויחי, שם מוקדשים הטורים הראשונים לספר בקצרה על מעשיו של אדוניה ואת מה שאירע בעקבות זאת. הפתיחה בתיאור אירועים שאינם בסדר הקריאה הנוכחי עשויה לגרום למידה מסוימת של הפתעה ונקשרת ליסוד החידתי שמצוי בפיוטי כלף בר סעיד.⁹¹

ג. מאורות ויצירה במערכת היוצר - היצירה הפייטנית ככלל היא יצירה מתוך גבולות. הרבה מרכיבים בפיוט כבר נקבעו מראש מבחינת תבנית ותוכן. למרות כל המגבלות האלה מצאו פייטנים לנכון להציב לעצמם גם גבולות אישיים שלא תמיד נדרשים על פי סוג הפיוט. בדרך זו נגלה לפעמים כוח יצירתי ומיוחד. אצל כלף בר סעיד בולט הדבר במערכת היוצר. הבריאה והמאורות משובצים במערכת היוצר במספר מקומות באופן שלא ניתן להסביר כמקרי. כך הדבר במספר מקומות במצדר בהם נקשרים חלק מאבות האומה לעניינים של אור ומאורות.⁹² הדבר נמשך גם בסיום גוף היוצר באירוע הקשור לשמש ולירח וכן בסיום הסילוק בו שוב מדומה עם

⁹¹ סדר האירועים המפורט במצדר לויחי לא נחשב לצורך העניין כהרחבה לאחר, ראה על כך בסעיף הקודם.

⁹² כך מכונה נח 'המאיר כמאוריים', אברהם נזכר כמי ש'זרח' ובני יעקב מתוארים כ'מאירים כצהרים'.

ישראל לאור. המצדד עצמו כולל גם תיאור מצומצם של בריאת העולם והמאורות. נראה שכלף בר סעיד שאמנם עוסק במערכת היוצר בעניינים שמקורם בפרשת השבוע ראה צורך, בדומה לפייטנים אחרים,⁹³ לשזור גם את הנושא הבסיסי של ברכת היוצר שהוא מאורות ויצירה.

ד. תימות כלליות בגוף היוצר ופירוטן בסילוק - מהלך מעניין ביותר מתקיים לקראת סופו של גוף היוצר לויחי, בעת שמתוודע יעקב לבני יוסף: המבט מוסט מהסיטואציה שמתקיימת בפסוקים אל אירועים אחרים שאמורים להתרחש בעתיד וקשורים לשבטים מנשה ואפרים. ממש בסוף הפיוט לאחר ציון הברכה של יעקב לנכדיו, מוסט המבט ממיטת חליו של יעקב אל הדו-שיח המתקיים בין יהושע ובין השמש:

הנְעָרִים פָּרַח גָּדוֹל יִגְדַּל וְהַקָּטָן יִהְיֶה רֹאשׁ מַעֲמָד
חָרַס יִנְאוֹם לוֹ אֵיךְ תִּדְמִים שֶׁקִּדְמָךְ וְאַתָּה בָּשָׁשׁ נִצְמָד
זַעַק כְּסִיגְרָתָה לְהוֹרִי בַּחֲלוֹם וְקוֹיִם הַדָּבָר וְלֹא נִשְׁמָד
קִשְׁבָּה אֲנִי מִתּוֹקֶנֶת וְאַתָּה שְׁלִיחַ אֵיךְ תִּשְׁנֶה הַשִּׁיבָה כְּמִשָּׁה לִיִּם כְּאַהֲרֹן לְמִלְאָךְ וְכַמֶּדָּה הוֹמָד
קִשְׁבָּה לְבִיִּישׁ עוֹבֵדךְ כְּחֻזְזוֹתֶם שֶׁעֲלִידָךְ רְשׁוּת בְּסִיחַ מְלֻמָּד
וַיִּדְם הַשֶּׁמֶשׁ <וַיֵּרַח עֲמָד>

המילה המובילה להיסט זה היא 'הנערים', מילת השרשור מהסיומת המקראית הקודמת: 'המלאך הגאל אותי מכל רע יברך את הנערים'. מכאן, עם החזרה על המילה 'הנערים' עובר המיקוד אליהם: 'פרח גדול יגדל, והקטן יהי ראש מעמד' ומיד, מתמקדים בצאצא של אותו 'קטון', ביהושע, בן לשבט אפרים ולמעלליו כמנהיג מלחמות הכיבוש בארץ. העמדת השמש במקומה בניגוד לסדרי בראשית על ידי יהושע היא מאורע גדול, שמסתיים במספר מילים מצומצם: 'וידם השמש וירח עמד'. מילים אלה הן גם המילים שחותמות את הפיוט. בתוך גבולות הפיוט, לא ברור מה עלה בגורלו של יעקב, שהרי הפיוט אמנם התחיל ביעקב ויוסף אך סיים ביהושע. כפי שהדברים משתקפים מן הפיוט, יעקב סיים את תפקידו וירד מן הבמה לטובת דורות אחרים. כך מתפרשים דברי הפסוק גם כהכרזה על חילופי המשמרות בין הדורות.

הפיוט מושתת על השיחות של יעקב ויוסף. בשיחות אלה מדבר יעקב בלבד, ובדבריו הוא נודד בזמן, הן למאורעות בעבר כמו קבורת רחל, והן לאירועים בעתיד כמו כיבוש הארץ. הפיוט אמנם

⁹³ למשל שלמה סולימן אלסנג'ארי, ראה: הכהן, אלסנג'ארי, עמ' 476.

נפתח בנוכחות יעקב ומשפחתו במצרים אך המבט החל מטור 41 ועד לסוף הפיוט פונה אל מאורעות בעתיד, מאורעות שבהם יעקב ובניו עצמם כבר לא יטלו חלק אלא צאצאיהם. שלב הביניים במעבר אל העתיד של עם ישראל טמון בברכות יעקב לבניו, האירוע שתופס מקום בסילוק. כך, אם בגוף היוצר שזור באופן כללי הרעיון של חילופי הדורות והמשכיות העם, הרי שבסילוק מתואר המהלך של העברת הברכה לדורות הבאים.⁹⁴

בשריד מגוף היוצר לשמות, מצויה סטרופת הסיום של הפיוט. הדברים מיוסדים על דרשת חז"ל שקושרת את מכות מצרים לעינויים ספציפיים שבהם עינו המצרים את בני ישראל. בדומה למתואר בסיום גוף היוצר לויחי, גם פיוט זה מסתיים באירועים מן ה'עתיד', דהיינו מעבר לגבולות הפרשה: מכות מצרים הרי לא מתרחשות בפרשת שמות אלא בפרשות הבאות. הסימט המקראית המביאה מדבריו של יתרו: 'כי בדבר אשר זדו עליהם' מסכמת את הרעיון של מידה כנגד מידה באופן ההענשה של ה' את המצרים. יש לשער שרעיון זה נשזר במספר מקומות בגוף היוצר לפרשת שמות בדומה למתרחש במערכת היוצר לויחי. הסילוק, אף הוא ממשיך את המגמה בה הסתיים גוף היוצר: כעת מתוארת הגאולה ממצרים,⁹⁵ בעקבות תיאור הנביאים באופן עקרוני יותר הקשור לקשר של הקב"ה אל בני ישראל.

ה. **כיסופי גאולה במאורה ובאהבה** – פיוטי המאורה והאהבה של כלף בר סעיד הם מהסוגים הקצרים ביותר שביצירותיו. הפייטן מקפיד לסיים בפסוקים הראשונים של הפרשה, פסוקים שאולי כבר שובצו במרכיבים הקודמים של מערכת היוצר. מן הפיוטים שבידינו עולה שכלף בר סעיד מקפיד שפיוטי האהבה והמאורה יבטאו את הכמיהה לגאולה. המחוייבות התבניתית לסיים בפסוק מתחילת הפרשה מחייבת אותו לטעון את הפסוקים במשמעות מתאימה. במאורה לויחי התיאור הענייני מהפרשה: 'ויחי יעקב בארץ מצרים שבע עשרה שנה' מקבל משמעות של חיים מחודשים: אלו שבע עשרה השנים הטובות שהיו ליעקב בסוף חייו הקשים: 'והאר למסברי תחיה / כאב במוף שבע עשרה חיה'. יש להעיר שמהלך זה נסמך על רעיון מהמדרש ואין כאן ניצול מלא של תוכן הפסוק אלא רק הדגשה של המילה 'ויחי'. בפיוט האהבה לויחי, מחוייב הפייטן לשבץ את

⁹⁴ מהלך תימטי שמתקיים לכל אורך מערכת היוצר ושאינו מבטא רק ציפיה לגאולה, מתקיים אצל שלמה סולמן אלסנג'ארי, ראה למשל את פירוט הדברים בנוגע לדמותו של אברהם במערכת היוצר לפרשת לך לך: הכהן, אלסנג'ארי, עמ' 474 – 486.

⁹⁵ למעשה, ארבעת המרכיבים האחרונים של מערכת היוצר מסתיימים בציפיה לגאולה: סיום הסילוק, המאורה והאהבה וכמובן סיום הזולת שמוביל לקראת ברכת הגאולה.

הפסוק הבא. דבר זה קשה מעט מאחר שהפסוק עניינו מוות: 'ויקברו ימי ישראל למוות'. הפעם מדגיש הפייטן את אהבת האל ליעקב: 'ותעורר אהבת מתי תמימות כקברו ימיו למוות'. קרבת מותו של יעקב היא כעת רק חלק מכינוי. אולם הפעם יש לשים לב גם למהלך הצלילי, שנדיר הוא בפיוטי כלף בר סעיד. בטור זה יש צפיפות של העיצורים מ' ו-ת': מתי, תמימות, מות. במידה מסוימת אותה 'תמימות' הנזכרת בצלעית הראשונה, מקרינה מעט גם על הצלעית השניה, כך שמותו המתקרב של יעקב לא נתפס כחידלון אלא כהשלמה של מהלך החיים. קשה להתעלם מכך שהמצלול של מ' ו-ת' מתאים גם ל'תם', אחד הכינויים הראשונים שניתנו ליעקב במקרא. מותו הקרב של יעקב נראה כאן כמוסיף לשלמות של יעקב ומשיבו לעמדת התם של ראשית חייו. הכמיהה לגאולה מצויה גם במאורה והאהבה לשמות ווארא אם כי המהלכים שם פחות מעוצבים ממה שתואר כאן. בכל זאת, יש לשים לב למשמעות של המילה 'באים' בסוף המאורה לשמות, שמקורה בפסוק הראשון בפרשה. בפסוק, טיבה של ביאה זו היא הירידה למצרים, בעוד שעל רקע הכמיהה לגאולה שמתקיימת בפיוט, המילה 'הבאים' המובאת בסוף הפיוט רומזת במשהו גם על גאולה עתידית וביאה לארץ ישראל.

ראוי לשים לב שהמהלכים המתקיימים בסופי המאורות והאהבות, טוענים את הפסוקים המובאים במשמעות נוספת, גם אם מדובר באופן מינימאלי. מהלך מפותח יותר מתקיים בסופו של גוף היוצר ליוחי, כאשר הפסוק 'וידם השמש וירח עמד' שמתאר את עמידת המאורות במלחמת העי, נטען גם במשמעות של חילופי הדורות, הרעיון המרכזי של גוף היוצר ליוחי.⁹⁶

ו. **פיתוח דרמטי** - בזולת לפרשת ויגש ממחיז כלף בר סעיד את השיחה שבין יהודה ליוסף, בעזרת שימוש ברפרין 'אמר לו יהודה' ו'אמר להם יוסף'. הוזכר כבר כי מדובר בתת ז'אנר בשירת הקודש ומספר פייטנים לפני כלף בר סעיד כבר הראו את כוחם בהמחזת המפגש תוך שימוש בתבנית הזו.

מאחר שהפיוט קטוע, קשה להצביע על ייחוד באופן שבו מעצב כלף בר סעיד את הדרמה בהשוואה למחברים אחרים. נקודה מעניינת להשוואה היא סיום הפיוט. לכאורה, דווקא מפיוט שמפתח את השיחה בין יוסף ובין יהודה ושמתיקיימת בו השלמת פערים ביחס לסיפור המקראי, מצופה שיהיה בו פיתוח של הרגשות והתגובות אחרי התגלות יוסף לאחיו. כלף בר סעיד מציב גבול להשלמת הפערים שבפיוטו ומסיים את הפיוט מיד לאחר הזדהות יוסף בפני אחיו כאחיהם.

⁹⁶ עניין זה מתחזק נוכח מסורת דרשנית שטוענת ששמש הוא אחד משמותיו של יעקב: 'בשעה שאמר יוסף והנה השמש והירח וגו', אמר יעקב מי גילה לו ששמי שמש' (בר"ר, פד, יא עמ' 1013).

ר' פינחס הכהן, בפיוטו 'אח בנעליכם מכרתם' מציב אחרי התגלות יוסף סטרופה נוספת שנאמרת מפיו של מספר עד: 'חולחלו כשמעו מלתו / זעו ונבהלו ולא יכלו לענותו / קול נתן בבכי ובכו לעומתו / ואחרי כן דברו איתו'⁹⁷ סטרופה זו אמנם לא מוסיפה דבר על האמור במקרא אך מסיימת את הדרמה באופן סגור יותר וממתנת מעט את המתח שמתקיים בסופה. באופן דומה פועל יוסף אלברדאני, שגם בפיוטו מוסיף סטרופה אחרונה לאחר התגלות יוסף שמהווה תיאור של מספר עד לתחושות האחים והתנהגותם לאחר מכן. שלמה סולימן אלסנג'רי הוסיף גם הוא סטרופה לאחר התגלות יוסף אך זוהי סטרופה שמעבירה את הפיוט מן הדרמה המקראית אל המישור הלאומי של צפייה לגאולה ואל התחנה הליטורגית הבאה: 'תעבור על פשעינו / תמחול רשענו / תחיש ישענו / כממצרים תושיענו'.⁹⁸

במידה מסוימת הולך כלף בר סעיד בדרכו של שמעון בר מגס, פייטן שגם הוא נתן ביטוי ליסוד הדרמטי של המפגש אך ללא המבנה שעושה שימוש ברפרין 'אמר לו' וכו'. פיוטו של בר מגס מסתיים בטור 'ואחר נתאפק ולהם ונתרצה'⁹⁹ – התגלות יוסף היא החותמת את הפיוט ולאחר מכן אין כל מידע נוסף. כלף בר סעיד, אכן מסיים את הפיוט לאחר התגלות יוסף, אולם, שובר את המבנה של הפיוט בכך שמעניק ליוסף רצף של דיבור שנמשך על פני שתי סטרופות. רק הטור האחרון בפיוט מהווה את דברי ה'מספר': 'בחרו צור ושירתו [...] סף', דברים קצרים שיש להם גם יכולת להוביל אל התחנה הליטורגית הבאה.

אם נוכל לומר משהו על אופן ההמחזה של כלף בר סעיד, הרי שמחד גיסא הולך הוא כבר בדרך סלולה: עצם ההמחזה של הויכוח ומבנה הפיוט. מאידך גיסא, מדגים כלף בר סעיד נאמנות למבנה הקלאסי של הזולת ותחימה של הדרמה לגבולות שכבר מצויים במקרא. כלף בר סעיד מתון בנוגע לסיום המותח ובדברי יוסף האחרונים מוסיף נימה פייסנית שמרככת את ההתגלות המפתיעה. כמו כן, כלף בר סעיד אינו מסתפק רק בהמחזה של האירוע המקראי ורומז אמנם באופן דק, לאפשרות של גאולה עתידית גם בהיבט הלאומי, באופן שמתאים גם לתחנה הליטורגית הבאה.

במעט הטורים השלמים של זולת זה יש עיסוק מסוים בגורל וביכולת לשנות אותו. כלף בר סעיד שם בפי יוסף האשמה שעניינה בכך שהאחים דבקו בתבניות התנהגות שמובילות לפורענות

⁹⁷ ראה: אליצור, פנחס, עמ' 545 – 547, דיון בפיתוח הדרמטי של פיוט זה ראה שם, עמ' 163 ובהערות שם.

⁹⁸ ראה: זולאי, א"י, עמ' 308 – 309 וכן, יהלום, דרמה, עמ' 77 – 78.

⁹⁹ ראה: יהלום, שמעון בר מגס, עמ' 141 – 143, וכן דיונו בפיוט זה, שם עמ' 42 – 45, וראה גם: יהלום, דרמה, עמ' 65 – 68.

בדומה להמן ולישמעאל בן נתניה. בפי יהודה מושמת טענה נגדית: דווקא האכילה שיוסף פירש כהתנהגות המובילה לפורענות היא זו שהצילה את חייו יוסף. רק לאחר דברים אלה מתרצה יוסף, סולח בעצמו ומבהיר שגם הקב"ה סלח להם. עם זאת, עדיין מצביע יוסף על מהלך אלוהי מתוכנן מראש: 'זך הקדימני זרועיכם לאסף', דהיינו גורל ידוע שמקורו בהשגחה העליונה.

ז. 'תכנים קישוטיים': שעשועי אותיות - במספר מקומות בפיוטים יש עיסוק באותיות, חילופי אותיות וגימטריא. הדבר בולט במיוחד בפיוט הרהט 'כבד ועצם'. ברהט זה שמות האותיות הן מילים בפיוט. פליישר כבר הצביע על כך שתופעות מעין אלה מצויות גם בפיוטי סהלאן בן אברהם ולדידו הדבר מעיד על מצבה הירוד של השירה בתקופה זו.¹⁰⁰

כלף בר סעיד מזכיר בפיוטיו גם גימטריה של אותיות. כך הדבר בגוף היוצר לויחי: ' וְכָחַז אֲבֹד חֲמִשִּׁים רְבּוֹא לְמִנֵּן מִי שֶׁת קוֹלוֹ בְּבָכִי עוֹלָה' (43). אותם 'חמישים' הנזכרים בטור עולים למנין מ"י הנזכר. הדברים מושתתים כאן על דרשת חז"ל המובאת בפירוש לפיוט. נראה שאיזכור הגימטריה כאן נובעת מהמגמה של שיבוץ ציטוטים מלשון המדרש בפיוטים, עניין שיידון בהמשך. גימטריה נוספת מצויה אף היא בגוף היוצר לויחי: 'יָהּ מִנֵּן חֲמֵשׁ עֶשְׂרֵה' (19). גם כאן מתפענחת הגימטריה בתוך הטור. צירוף האותיות משם ה' עולות למניין חמש עשרה. במקרה זה מדובר בטור סתום שלא עלה בידי לפענח.

בסדר העולם לטל מקפיד הפייטן לסיים את כל טורי הפיוט במילה 'טל' או במילה החוזרת לה. היפוך האותיות 'טל' שמוביל למילה 'לט' מבטא גם את הבקשה הבסיסית שהורדת הטל תבטא ברכה ולא קללה: 'חֲקוֹק בִּרְכָה חֲתוּף תְּמוּרָה כִּי תְמוּרַת לֵט טַל' (26).

ח. חילופי דוברים - החומר הרלוונטי לעניין חילופי הדוברים בפיוטי כלף בר סעיד מוגבל הוא. החומר שנשמר ושרלוונטי לקיים לגביו דיון כזה כולל פיוטים בודדים ושברי פיוטים. בחלק מהמקרים עולה הספק האם חילופי דוברים במקום מסוים בפיוט הם דבר מהותי שהוא חלק מפיתוח של מהלך דיאלוגי בפיוט או שמא מדובר בתגובה מקרית של הפייטן למשל לאור העובדה שהפסוק המתפייט כולל דיבור של הקב"ה. עוד יש להעיר כאן שחילופי דוברים הינה תופעה

¹⁰⁰ מכל מקום נראה הדבר כשעשוע או כתחבולה קישוטית ולא כשימוש מיסטי או מאגי באותיות הבודדות או בצירופיהן.

מוכרת בפיוט ופייטנים רבים אף העזו לכתוב טורים שמשמע מהם שהם דברי הקב"ה הנאמרים בגוף ראשון.¹⁰¹

מקום בו מתרחשים באופן ברור ומעוצב חילופי דברים כאלה הוא הזולת לוגש שנידון בפירוט קודם. בהקשר הנוכחי יש להעיר שהפייטן מצליח לבנות כאן שיחה עקבית בין יהודה ויוסף, כאשר יהודה מגיב באופן ענייני לטענותיו של יוסף.

בסיומי הסילוקים מוזכר קהל המתפללים. בשניים מהם, הדברים כתובים כך שהדובר של טורים אלה מדבר על קהל המתפללים בגוף נסתר רבים. אין הוא מכליל את עצמו בהם ומבטא בכך באופן שלם את תפקיד שליח הציבור: הוא מתפלל על הציבור ולמענו. פנייתו לקב"ה 'חון תחון היום' נקיה מבקשה אישית ומעירוב רצונותיו של שליח הציבור בעניין, הוא גם אינו מציג את עצמו כמי ששותף בסיבלם.¹⁰²

בסיום הסילוק לפרשת שמיני הדובר הוא הקב"ה, והוא גם הדובר בחטיבה שקודמת לסטרופת הסיום. בחטיבה זו מפורטים מאכלים אסורים וסימני טהרה בעופות ובדגים. הדברים נאמרים ממש מפיו של הקב"ה: 'כִּן הַתִּתִּי מִשְׁרָץ הָעוֹף אֲשֶׁר לוֹ כְּרָעִיִּים לְנֶתֶר עַל נְשִׁי[ה] / הַתִּתִּי אֲרָבָעָה וְאַסִּרְתִּי תְּמִשָּׁה עַל עֵיֶדָה קְנוֹיָה' (9 – 10). זהו אמנם שיחזור של הפרשה, אך זוהי גם נוכחות ברורה של סיבת האיסורים האלה: 'והייתם קדשים כי קדוש אני'. הפייטן מעצים את ההלכות שמפורטות בפיוט ומחזק את מידת המחויבות אליהן דרך הדיבור הישיר כביכול של הקב"ה.

מהלך דומה מתקיים בפיוט המעריב לפרשת תזריע. לפחות ארבע סטרופות מתוך השבע המרכיבות את הפיוט נאמרות כביכול מפי הקב"ה. גם כאן, בדומה לסילוק לפרשת שמיני תוכן הפרשה שמצויה ברקע הפיוט הוא תוכן הלכתי שעניינו קדושה וטהרה. בעוד שפסוק המסגרת מציב הלכה ברורה שהיולדת זכר טמאה שבעה ימים כימי טומאת הנידה, דברי הקב"ה בפיוט עוסקים בענייני שכר ועונש וממתנים מעט את הנימה הברורה והחדה של הפסוק.¹⁰³

¹⁰¹ זוהי תופעה שקיימת כבר בפיוט הקדום וכוללת חילופי דוברים, חילוף לשון יחיד ורבים וחילוף של מושאי הפניה, ראה על כך: פליישר, שירת הקודש, עמ' 107 – 110.

¹⁰² משהו מעין 'שליח הציבור כמתווך' / סנגור' שמנסח זינדר, ראה: זינדר, היבטים, עמ' 33 – 46. דבריו על מחקר 'ביצועיות' הטקסט מהווים תשתית לדיון הנוכחי, ראה: שם, עמ' 26 – 27.

¹⁰³ בסטרופות שבהן הדובר הוא הקב"ה אין חילופי דוברים מלבד בסטרופה השלישית. הטור האחרון הוא לכאורה דברי הפייטן או החזן שפונים אל הקב"ה בבקשה לברכה: 'לזכותה שים לה נין דת מסוחיח' (12).

בפיוט השבח 'אדרי יחדתי' אין חילופי דוברים אולם עמדת הדובר משתנה בו לאורך הפיוט: בשלוש הסטרופות הראשונות מתקיים דיבור בין הדובר ובין נפשו ('יחדתי'). בסטרופה הרביעית הדברים נאמרים בנימה כללית המתארת את דרכו של הקב"ה בנוגע לרחמים ותשובה. בסטרופה הבאה הדברים נאמרים בגוף ראשון רבים ויש בהם נימה לאומית בנוגע לסבל הגלות ופניה ישירה לאל לגאולה. בהמשך הפיוט שבה ותופסת מקום עמדת הדובר הכללית-תיאורית בנוגע לדרכו של הקב"ה, אופי האדם ומעלות הצדיקים. רק בטור אחד (29) הדברים חורגים לפניה ישירה אל המלאכים. השינויים בעמדת הדובר בפיוט זה נגזרים מהשינויים בעמדת הדובר במזמור התהלים המתפייט.

עיבוד המקורות

א. פסוקים - פסוקי התורה והנ"ך נוכחים בפיוטי כלף בר סעיד. הם מובאים כלשונם בסיומות מקראיות ובפסוק המסגרת, לעיתים הם מובאים בסופי יחידות בליווי מילת ההצעה 'ככתוב'. במקרים רבים הם נוכחים בפיוטים לאחר שעובדו בידי הפייטן. קשה לאפיין שיטה ברורה לאופן שבו מעבד כלף בר סעיד את הפסוקים, אך נראה שהוא הקפיד לתת מקום ללשון הפסוק. עיבוד כזה של פסוקים מתקיים בפיוטי כלף בר סעיד הן בפיוטים שמושגות ממש על פרק או על יחידת פסוקים שלמה מן המקרא, והן בפיוטים בהם מובאים פסוקים ממקומות שונים.

כדוגמא לפיוטים מן הסוג הראשון אביא את פיוט השבח 'אדרי יחדתי'. פיוט זה הוא עיבוד לפרק קג מתהלים ופסוקים רבים מן הפרק נוכחים בו ויש זכר למילים מהם גם ביתר טורי הסטרופות ולא רק בסיומות המקראיות. כך למשל בסטרופה השניה:

דְּפִיִּיךָ זֹרָה גַם סוֹלִיחַ שְׁמֵךְ וּכְתָמִים – 'הסלח לכל עונכי' (תהלים קג, ג)

הַרּוּפָא מַחְצֵץ וּמַצִּילֶךָ מִמְּהָלוּמִים – הרופא לכל תחלואיכי (שם)

וּגְאוּלֶּךָ מִרְשׁוֹת קָמִים / וּפְוֹדֶךָ מִכָּל זַעֲמִים – 'הגואל משחת חייכי' (שם, ד)

הַמְעַטְרִיכִי חֶסֶד וְרַחֲמִים

בדברים אלה מממש שליח הציבור את תפקידו כמליץ יושר וכמי שתפקידו לבקש את הברכות. בהשוואה למהלכים שסוקר זינדר אצל רשב"ג מדובר כאן על מהלך ראשוני ועדין מאוד.

לשון הפסוק נשמרת בכל שלוש הדוגמאות. אולם, כדי להדגיש תוכן מסוים אין כלף בר סעיד מסתפק בעיבוד הפסוק אלא מוסיף גם דברים נוספים. כך בטור השלישי בסטרופה שמובאת למעלה ובמקומות נוספים בפיוט כמו בטור זה: 'מִזְרַח הַרְחִיק מִמֶּעֶרֶב וּמִפֶּה לְפֶה טוֹלְטָלְנוּ וְנֶאֱנַחְנוּ' (17). תחילתו של הטור מבוססת על לשון המזמור: 'כִּרְחַק מִזְרַח מִמֶּעֶרֶב הִרְחִיק מִמֶּנּוּ אֶת פְּשִׁיעֵינוּ' (תהלים קג, יב). אולם כאן נשמרת רק לשון הפסוק ואילו התוכן משתנה. בפסוק, הפשעים הם אלה שמורחקים ואילו בפיוט עם ישראל הוא זה שנפוע ומורחק. בטור אחר משתמש הפייטן בציר לשון שמקורו במקרא אך מרחיב אותו: 'עֵיתוֹתַי בֵּן אָדָם כְּחָצִיר אֲבָל לִיבוֹתָם כְּאֲבָנִים' (21). גם כאן תחילת הטור מקורה בלשון הפסוק: 'אֲנוֹשׁ כְּחָצִיר יָמָיו' (תהלים קג, טו) אבל ההצבה של החציר אל מול הלב האנושי היא כבר פיתוח של כלף בר סעיד שאין לו רמז בפסוקים.

במקום אחר בפיוט זה מבוצע עיבוד לשני פסוקים בתוך אותו טור באופן שמשלב את תכניהם. מדובר בפסוקים המתארים את מקומו הגבוה של הקב"ה: 'רֶכֶב שָׁמַיִם בַּעֲזָרְךָ וּבִגְאוּתוֹ שְׁחָקִים' (דברים לג, כו), 'וְחוּג שָׁמַיִם יִתְהַלֵּךְ' (איוב כב, יד). פסוקים אלה משולבים בטור הפיוטי כך: 'רְכִיבוּ הָלֵא שֵׁת בְּשִׁחַק וְעָלִי חוּג מִהֶלְכִּי' (26).

מהלכים מעין אלה מתקיימים גם בסדר העולם לטל שמאגד בתוכו אירועים רבים מתולדות אבות האומה, וכן בסילוק לפרשת שמות שמושתת על יחזקאל טז.

כלף בר סעיד מצליח לרמוז ללשון הפסוק גם כאשר הוא מבצע עיבוד מקוצר לאפיזודה ארוכה מאוד. כך הדבר בסטרופה הראשונה מתוך הזולת לויחי שמשמשת כעין הקדמה לתחילת תוכן ההפטרה שיתפוס מקום בשאר הפיוט:

אֲדוֹנִיָּה וְקִרְוָאִי תִּבְהוּ וְנֶעַ כָּל אֶחָד לְמַעֲוֹנוֹ – וַיִּיחַרְדּוּ וַיִּקְמוּ כָּל הַקְּרָאִים אֲשֶׁר לֵאדְנִיָּהוּ וַיִּלְכוּ אִישׁ לְדַרְכּוֹ (מל"א א, מט)

בְּקוֹם אֲ[גוֹר] עַל כֶּסֶּ בְּהוֹדֵעַ קוֹשֵׁט דִּינוֹ - 'וְגַם יֹשֵׁב שְׁלֹמֶה עַל כֶּסֶּא הַמְּלוּכָה' (שם, מו)

גַּם מִלֶּךְ הוֹדָה לְקוֹנוֹ כְּחִזָּה תֵּאָב עֵינָיו – 'בְּרוּךְ ה'... אֲשֶׁר נָתַן הַיּוֹם יוֹשֵׁב עַל כֶּסֶּאִי וְעֵינָי רְאוּת' (שם, מח)

וַיִּקְרְבוּ יָמֵי דָוִד לְמוֹת וַיֵּצֵא אֶת-שֵׁי לְמָהּ <בְּנוֹ>

דבר דומה מתרחש גם בראש גוף היוצר לויחי אם כי מדובר באפיזודה קצרה יותר.

באופן המתאים לתקופת פעילותו של כלף בר סעיד, מהווים המקראות המתפייטים מצע עיקרי לפיוט. הפייטן אף נותן בטורי השיר נוכחות ללשון הפסוקים. עם זאת, מצליח הפייטן שלא להפוך את הפיוט רק לעיבוד פייטני של פסוקים אלא לשיר בעל נושא ורעיון ברורים.

ב. מדרשים - שיטתו של כלף בר סעיד בהבאת מדרשים דומה באופן עקרוני לשימוש בפסוקים. בחלק מפיוטיו ובעיקר בגופי היוצר מתבסס כלף בר סעיד על דרשות. אולם בשונה מפייטנים בני דורו שהביאו לעיתים את לשון הדרשה ממש ולא הסתפקו ברמזים מחוכמים כדרכם של הפייטנים הקלאסיים, כלף בר סעיד מוצא דרך אמצע מעניינת. הוא משבץ את הדרשה או חלק ממנה בפיוט אבל משנה את לשון הדרשה. כך, שומר הוא על ההיבט הדידקטי של הפיוט שחושף את מאזניו לדרשות, אולם משמר את ההיבט הלמדני והחידתי שמפעיל את המאזין כדי לזהות את הדרשה ואת הרעיון שבה. אביא לכך מספר דוגמאות.

בפיוט המעריב לפרשת תזריע מושווית מצוות המילה לקרבן: 'כֹּונְנָתִי מִצְוַתוֹ כְּזָבַח לְזֹבֵחַ' (11). הדברים מיוסדים על דרשה מעין זו: "למד שכל איש שמגיש את בנו למילה כאילו כהן גדול מקריב מנחתו ונסכו על גבי המזבח" (פרד"א, כח, עמ' 190). בטור השירי לא נזכרת המילה או הכהן הגדול. אולם השמירה על כ"ף הדימוי והשימוש במילה מהשורש זב"ח מהווים מפתח לזיהוי הדרשה ולהבנת הטור השירי.

כפי שצויין קודם, הפיוט שבו מובאות דרשות באופן הצפוף ביותר הוא גוף היוצר ומרבית טוריו כוללים רמיזות לדרשות. אביא שתי דוגמאות מייצגות.

ברכת יעקב לבני יוסף מובאת לקראת סוף הפיוט:

לְרֵאוֹת כְּבוֹדָךְ לֹא קִנִּיתִי וְהִרְאֵנִי שְׂרָשֶׁךְ מִכְחִיד עָרִים / לְהַדְגֹּתוֹ כְּדָג יָם נִתְפָּס בְּחִכָּה

וְכֵן בְּשִׁבּוֹלֶת מוֹצְעָרִים / הַמְלֵאךְ הַגָּאֵל אוֹתִי >מִכָּל רֶעַ יְבָרַךְ אֶת הַנְּעָרִים< (49 – 51)

המילה 'להדגותו' שפותחת את הטור האמצעי רומזת ל'וידגו לרב בקרב הארץ' (בראשית מח, טז), ומהווה את ברכת הפיריון לבני יוסף. הדימוי לדגים מנבא גם על הרג המוני בצאצאים כפי שמצוין בדימוי שבהמשך הטור. איזכור עניין ה'שבולת' מדגים את האירוע בו נהרגו רבים מבני אפרים בידי יפתח, כאשר הקושי לבטא את האות ש' היה סימן הזיהוי שלהם. הדרשה שעליה מושתת טור זה מובאת בתנחומא: 'בשרן שעתידין בני אפרים להיות נצודים כדגים שנאמר: "ויאמר לו אמר נא

שבולת ויאמר סבולת" (תנחומא ויחי, נו ע"א). הפייטן מצליח לשמר בטור אחד גם את המהלך הלשוני המקראי שעליו מבוססת הדרשה וגם את הדרשה עצמה.

מחלתו של יעקב בסוף ימיו זכתה להתייחסויות רבות במדרש. אחת מהן היא המסד של הטור הבא: 'חולָה כְּסָבֵל עֲצָבוֹת בְּטָלְיוֹתוֹ כִּי אֲבָנִים שִׁטְלוּ בְּקוּטָן כֵּן תִּטְלֹם בְּגָדְךָ' (21). מובאים כאן דברי ר' ישמעאל בר' יוסי: 'אבנים שישבנו עליהן בנערותינו עשו עמנו מלחמה בזקנותינו' (בר"ר צז, נוסח כ"ו, עמ' 1241). כלף בר סעיד משנה את לשון הדברים אבל הרעיון נשמר וההקשר ליעקב נשמר אף הוא. באופן מעניין, הדרשה מובאת בפיוט תוך פניה בגוף שני, לכאורה למאזין אבל למעשה לכל אדם. כך משמר כלף בר סעיד גם את הנימה שבה נאמרו הדברים במדרש, כאמירה כללית על תהליכים שמתרחשים לעת זיקנה, כמין עצה שחכמת חיים טמונה בה. דוגמאות ספורות אלה מייצגות את דרכו של כלף בר סעיד בשימוש במדרשים בפיוטיו.¹⁰⁴

תפוצה והתקבלות

יותר ממאה שנים של מחקר הגניזה ועשרות שנים של חקר השירה העברית העתיקה, מאפשרות התבוננות נרחבת על תהליכים של תפוצה, התקבלות, הישרדות וקנוניזציה של יצירות מעולם הרוח.¹⁰⁵ מיפוי כתבי היד שבגניזה והשוואה למקבצי הפיוטים שנתקבעו במחזורים השונים מאפשרים לתהות מה גרם לפיוט מסוים להיות מרכיב קבוע בתפילות ומה גרם לפיוטים רבים אחרים להישכח. ביחס לגילויים מן הגניזה ניתן לתהות מדוע פיוטים מסוימים מועתקים יותר ואילו פיוטים אחרים מועתקים פחות, גם אם יצאו תחת ידיו של מחבר אחד. דיון כזה אפשרי לגבי כל קובץ פיוטים או מאסף של יצירות של מחבר אחד. קובץ פיוטי כלף בר סעיד שבידינו יהווה מצע לדיון שכזה.

מבין כתבי היד שבהם מצויים פיוטי כלף בר סעיד, לא ניתן לאפיין אחד מהם כאוטוגרף, ולפיכך נראה שכל פיוטי כלף בר סעיד שהגיעו לידינו הן העתקות. הווה אומר, פיוטיו של כלף בר סעיד

¹⁰⁴ דרך זו מסייעת גם להבין כאשר מצויות בפיוטיו דרשות לא ידועות.

¹⁰⁵ בפרק זה אני צועד בדרך שנסללה בעבר, באמצעות מחקר בין תחומי שהתפרסם בשנים האחרונות בנוגע לתהליכים של התהוות קנון, כאשר גניזת קהיר היא מקרה מבחן. לסקירה ממצה וביקורתית של המושג והתופעה ראה: ברודי, קנון, עמ' 11 – 23. דיון עומק בתהליכי קנוניזציה בנוגע לשירה העברית בימי הביניים ראה: אליצור, פיוט בגניזה, עמ' 234 – 258.

נפוצו במידה מסוימת והיו חשובים מספיק לקבוצה מסוימת, כדי שיועתקו לפחות פעם אחת.¹⁰⁶ כלף בר סעיד פועל לכאורה בתקופה בה מערכת היוצר היא הסוג המרכזי שבו פייטנים מנסים את כוחם ('תקופת היוצר') ולמעלה ממחצית החומר ששרד מיצירתו הם פיוטים ממערכת היוצר. גם אם את עיקר כוחו השקיע כלף בר סעיד בחיבור מערכות יוצר, הרי שמבחינת התפוצה וההתקבלות נראה שדווקא פיוטים מסוגים אחרים התחבבו על הקהל. הרהט 'כלתה לשמחת עמי נפשי' מופיע בשלושה כתבי יד ואילו פיוט השבח 'אדרי יחדתי קונך' מועתק בשישה כתבי יד. ייתכן שממצאים אלו מאירים במעט את ההעדפות של בני התקופה בנוגע לשירה ליטורגית.

אמנם, בתקופה בה פועל כלף בר סעיד מהווה מערכת היוצר שדה יצירה עיקרי לפייטנים, אולם בצד היוצר שמקורו עוד בתקופה הקלאסית, נתהוו סוגים חדשים שמהווים סימן משמעותי לתקופה. ה'רהט' וה'שבח' הם שניים מסוגים אלה. במקרה של כלף בר סעיד הרי שהרהט 'כלתה לשמחת עמי נפשי' כולל את המאפיינים הברורים של סוג זה: הוא קצר, בעל חריזה אחידה ותוכן שחסר הקשר ליטורגי ברור. אין בידי מספיק מידע כדי להסביר מדוע הועתק פיוט זה יותר וספק אם לאור הממצאים הדלים ניתן לקבוע קביעה חד משמעית בעניין. היוצרות של כלף בר סעיד קשים מאוד להבנה וייתכן שקושי זה היווה מחסום לתפוצתם, בעוד שהרהט והשבח שלו הם פיוטים קלילים יותר ומובנים ביתר קלות. ייתכן גם שבתקופה זו התמעטו הקהילות שהיה להן חשוב שתהיה בתפילתן מערכת יוצר שלמה ואורגנית, ואולי העדיפו לעשות שימוש במרכיבים בודדים, ללא מחויבות למערכת השלמה. ואולי דווקא ההזדמנות לשורר שירי קודש באירועים שאינם ליטורגיים היא זו שהובילה להתחבבות של פיוטי הרהט והשבח וביניהם גם הרהט של כלף בר סעיד.

נוכח 'תפוצתו' של רהט קטן זה, יש להתייחס גם אל פיוט נוסף של כלף בר סעיד הנושא את הכותרת 'רהט'. פיוט זה נפתח במילים 'כבד ועצם'. מבחינת תכנון כולל הוא תלונה על המצב הקשה בו שרוי עם ישראל ובקשה לגאולה. הפיוט מסתיים במילים 'אל מלך נאמן'. ייתכן שדווקא הסיום במילים טעונות שיש להן זיקה להקשר ליטורגי מגביל את השימוש בפיוט, ואולי משחקי

¹⁰⁶ בשונה למשל מיהושע בר כלפה שמרבית פיוטיו הגיעו לידינו מכתבים שלו עצמו. במאמר של אליצור הנזכר בהערה הקודמת מצביעה היא על היבט 'א־קנוני' בסיסי בעולם הפיוט: היצירות חותרות תחת נוסחי הקבע ואמורות להתחלף כל הזמן. אעיר על כך רק שיתכן שהיבט זה מתרופף מעט סביב תקופת יצירתו של כלף בר סעיד וייתכן שבתקופה זו פייטנים חיברו פיוטים מתוך כוונה שיתפסו מקום קבוע בנוסחי התפילה של קהילות. המהלך של כלף בר סעיד שכולל כתיבה של קומפוזיציות בעידן שבו נפוצים ומאומצים מרכיבים בודדים עשוי לחזק השערה זו.

האותיות שבו, מקשים על אמירתו. תמיד קיימת האפשרות שבני הדור לא הורשמו מ'שעשועי האותיות' והעדיפו שירה שבה הצורה משועבדת לתוכן.

ה'שבח' 'אדרי יחדתי', הוא הפיוט המועתק ביותר של כלף בר סעיד. בפיוט שזורים פסוקים ורמיזות מקראיות לפרק קג מתהלים. בפיוט מפותחת הקריאה 'ברכי נפשי' מתהלים לכדי דיבור ממשי לנפש, מצב שמתקיים בשלוש הסטרופות הראשונות של הפיוט. נימה לאומית או כללית בפיוט זה מתקיימת רק בסטרופה אחת. ביתר חלקי הפיוט מצוי תיאור של דרכי האל המדגיש את טובו של האל ואת רחמיו.

כפי שנזכר קודם קיומו של פיוט זה מוסבר על ידי השתמרות של מסורת ארצישראלית לפיה תהלים קג הוא ה'שיר של יום' ליום הכיפורים. אולם, אין בכך כדי להסביר את תפוצתו החריגה של פיוט זה, ונראה שיש לחפש הסבר ממקום אחר.

תקופת פעילותו של כלף בר סעיד באמצע המאה ה-11 היא תקופה שבה מתפתחות מגמות חסידיות בקרב יחידים ובקרב קבוצות קטנות בקהילות ישראל במזרח. מגמות חסידיות אלה התפתחו כתוצאה ממפגש של יהודים עם מוסלמים צופים ואימוץ של יסודות צופיים לתוך החיים הדתיים היהודיים. גוונים צופיים אלה לא נותרו רק בתחום ההגות והלימוד אלא חדרו גם לעולם הפיוט. המייצג הבולט של הגוון החסידי בשירת הקודש בתקופה זו הוא רבי דוד הנשיא.

על סמך עיון בפיוטי דוד הנשיא ובפיוטים של משוררים הדומים לו, מונה טובה בארי מספר נושאים או הלכי רוח שמתקיימים בשירת החסידות.¹⁰⁷ ביניהם ניתן למנות את הדיבור אל הנפש, היחס אל הנפש כשפלה וחסאה, האהבה והתשוקה לאל וציון זמן ייחודי בפיוטים אלה: הלילה או הבוקר המוקדם.¹⁰⁸ קשה לומר שרעיונות אלה מתקיימים באופן חד וברור בשבח 'אדרי יחדתי', אולם, ניתן לראות כי נרמזים הם באופן עדין בפיוט זה. נימה כללית או לאומית קיימת בפיוט רק בסטרופה אחת:

מִזְרַח הַרְחִיק מִמֶּעֶרֶב וּמִפֶּה לִפֶּה טוֹלְטֵלְנוּ וְנֶאֱנַחְנוּ

נִיאֻצִּינוּ הַרְחִיקְנוּ וּבִכְף הוֹצֵנְנוּ

סִמְכִינוּ סוּמָךְ נוֹפְלִים כִּי וַיִּדְוִינוּ פִּעֲנַחְנוּ

¹⁰⁷ ראה על כך: בארי, דוד הנשיא, עמ' 70 – 76.

¹⁰⁸ בארי מונה מאפיינים נוספים שנעדרים מהשבח שנידון כאן, ראה על כך בהמשך.

למרות ההתייחסות לסבל הלאומי ולפיזור בין הגלויות, נראה שבמוקד הדברים מצויים חטאים שגרמו לכך. חטאים ומעשים לא ראויים נזכרים עוד בפיוט זה: אותם 'שמץ וכתמים' שעליהם סולח האל. אמנם אין כאן תיאור מובהק של הנפש כחוטאת, אבל חטאים הם בהחלט דבר שנוכח במעשי האדם בפיוט זה.

הפיוט נפתח בדיבור אל הנפש. דיבור זה נמשך עד אמצע הסטרופה השלישית. הנפש מוצגת כקניין של האל וכפרי יצירתו ומצויה בהשגחה מתמדת שלו. אין כאן תיאורים של חשק גדול לקרבת אלוהים או של אהבה מיוסרת לאל, ובכל זאת, הקרבה הבלתי אמצעית של הנפש לאל נוכחת במספר מקומות בפיוט: 'בכל ליל תופקדי אצלו', 'מצילך ממהלומים', 'זנך ורועך'. החל מהסטרופה השישית עוסק הפיוט באדם. גם כאן, קרבת האל היא אפשרית: 'פועלי יושר אֶשְׁרָם כִּי בָצַל אֶל לָנִים', הם 'מבורכיו' שמאוויהם יתגשמו אם ידבקו באל ויעשו את רצונו. למעשה, במרבית יחידות הפיוט נזכר האל ומוזכרות בו תכונות רבות שלו: היותו בורא, יכולתו לסלוח, רחמיו, הנהגתו את העולם, נוכחותו הכוללת, היותו מעניש חוטאים וגומל טוב למאמיניו ועושי רצונו.

האם ניתן לאפיין את כלף בר סעיד עצמו כ'חסיד'? אין לנו כל מידע על כלף בר סעיד האדם ועל חייו. הדבר היחיד שיש בידינו הם שרידי שיריו. פיוט שבח זה הוא כמעט היחיד שניתן לקשרו למגמות חסידיות,¹⁰⁹ וגם בו חסרים מאפיינים מסוימים.¹¹⁰ נראה שפיוט זה נכתב בראש ובראשונה כפיוט המושתת על מזמור קג בתהלים, ככל הנראה כפיוט ליום הכיפורים. ייתכן מאוד שהעיסוק בנפש ובאל על פי פסוקי המזמור הם שהובילו את המחבר למסוך גוון חסידי לפיוט. התחזקות של

¹⁰⁹ לאור המהלך החסידי שמתקיים בפיוט השבח 'אדרי יחדתי' ניתן להצביע על הרהט 'כבד ועצם' כעל פיוט נוסף שאולי משמר גוון חסידי מסוים בשל הנימה האישית בה הוא כתוב והמצב הנפשי של אדם חוטא שמצוי בו. זו אינה קביעה חד משמעית אלא הצעה שנותרת בספק.

¹¹⁰ לעומת פיוטי ר' דוד הנשיא, השבח 'אדרי יחדתי' הוא פיוט מעודן מאוד. אין בו הטפה לקהל, או תיעוב כלפי העולם הזה. קרבת האלוהים מתוארת בו כדבר אפשרי והרגשות המצויים בו הם עדינים מאוד. ייתכן שדווקא המתניות של עמדת הדובר בפיוט סייעה בחיבובו ובתפוצתו.

מגמות חסידיות בשנים שלאחר מכן עשויות להוביל לדרישה מסיימת לפיוטים בעלי גוון חסידי ואולי בשל כך הועתק פיוט זה מספר פעמים ונפוץ בקרב קהילות ויחידים שהתעניינו בתכנו.¹¹¹

אתגרי התקופה: עצמאות נוכח השפעה

כלף בר סעיד פועל בשלהי תקופת הפיוט המזרחי המאוחר, תקופה רבת אתגרים לפייטנים. מאות שנות יצירה פייטנית ואלפי פיוטים שנכתבו בהן מחייבים פייטן מאוחר לפלס דרך ייחודית כדי שקהל המתפללים יתעניין ביצירתו. דרך כזו כבר נסללה עשרות שנים לפני זמנו עם התקבלות הסגנון הסעדיאני. כיצד אפוא יפעל פייטן מבלי שייחשב לחקיקן של מגמות חדשות או עתיקות? כיצד יביא את שירתו לקהלו מבלי להיות הד קלוש לפייטנים הדומיננטיים של תקופתו ומבלי להיצמד רק למגמות עתיקות בעולם הפייטנות ולהצטייר כשמרן שלא מודע לחיוניות של המגמות האומנותיות של ימיו?

אין ספק שביצירתו של כלף בר סעיד ניתן לזהות השפעות רבות. את היסוד החידתי בפיוטיו ואת רענון הכינויים ניתן לקשור להשפעות של רס"ג ולדרכו בכתיבת הפיוטים. הוא מושפע מרס"ג גם בחלק מסממני הסגנון הלשוני ובחתימה להנכחה של תימות משמעותיות במערכת היוצר. את רחבות הטורים ואת הרמיזות הצפופות למדרשים למד כלף בר סעיד משמואל השלישי. בהשפעתו בנה גם את פיוטי המאורה והאהבה ובגוף היוצר שלו לויחי יש מספר נקודות דמיון לפיוט המקביל אצל השלישי.¹¹² בדומה ליוסף אבן אביתור כותב כלף בר סעיד מחרוזות קדוש בנות יותר משלושה טורים ומסיים את פיוטי הזולת בהעברה ל'עזרת אבותינו'. כמו שלמה סולימן אלסנג'ארי מציב כלף בר סעיד רעיון השזור במערכת היוצר ורומז בבפיוטי המאורה באופן ברור לאור. בדרכו של שלמה סולימן הולך כלף בר סעיד גם בכתיבה של פיוט הזולת לויגש. כמוהו, מסיים כלף בר סעיד את שיחת יוסף והאחים לאחר התגלות יוסף. אף בעניין מבנה הזולת לויגש אפשר לזהות דמיון בין פיוטו לבין הפיוט של כלף בר סעיד.

¹¹¹ ראוי לתת את הדעת לעניין נוסף שמתקיים בפיוט זה: זהו פיוט מלומד פחות מפיוטים אחרים של כלף בר סעיד. אין בו רמיזות למדרשים ומלבד פסוקי פרק התהלים המפוייט נרמזים מעט מאוד פסוקים אחרים. הפיוט נותן מקום בעיקר לרגש דתי ולאמונות ידועות. ייתכן שגם בשל כך הוא נפוץ יותר מיתר הפיוטים של מחבר זה.

¹¹² ראה על כך בדיון על מבנה המאורה והאהבה. עמ' 23.

בכל זאת, כלף בר סעיד אינו חקין, הוא פייטן שפוטיו משקפים תפיסת עולם אומנותית ומוגדרת. השימוש הסלקטיבי בתורת השיר של רס"ג נידון כבר קודם. בהקשר הנוכחי יש להעיר שלמרות הקושי האובייקטיבי של פייטנים ליצור את פיוטיהם על פי דרכו המלאה של רס"ג, יש מספר פייטנים שניתן לומר עליהם כי הסלקטיביות בשימוש בסגנון הסעדיאני בשיריהם היא תוצאה לא של חידלון אלא של בחירה וכלף בר סעיד הוא אחד מהם.¹¹³

הבחירה משתקפת גם באימוץ הבררני של מאפיינים וסגנונות מפייטנים אחרים. בשונה משמואל השלישי, מטשטש כלף בר סעיד את לשון המדרשים המובאים בפיוטיו ומציב תימות שונות מאלה של השלישי גם בפיוטים בהם השפעתו ניכרת.¹¹⁴ מערכות היוצר שלו חידתיות וקשות להבנה ואין בהן את הקלילות של מערכות היוצר של שלמה סולימן, ומלבד אותן השפעות שנזכרו אין הוא מאמץ דברים נוספים מיוסף אבן אביתור.

במאה ה-11, זמנו של כלף בר סעיד, מצטלבים שלושה זרמים של יצירה פייטנית: הזרם ה'עכשווי' של יצירה פייטנית פשוטה ולא מלומדת, הזרם ה'חדשני' שכוון רב סעדיה גאון בראשית המאה העשירית, זרם לא קל שמלבד מייסדו אף פייטן לא הצליח לאמץ ולפתח את כל המרכיבים שלו, והזרם החדש המתהווה בספרד. כנגד כל אלה עומד הפיוט הקלאסי כמונומנט בלתי מושג של יצירה עתיקה ונשגבת. פייטנים שונים, בזמנו ובמקומו של כלף בר סעיד הגיבו למצב המיוחד בדרכים שונות. סהלאן בן אברהם, פייטן בעל עמדה בכירה בקהילתו, מתגלה כפייטן שרגיש מאוד

¹¹³ העצמאות של כלף בר סעיד ניכרת גם ביכולת שלו להשתחרר מהשפעות גם אם במקום אחר בפיוטיו הושפע מפיוט מסוים או אף חיקה אותו. כך בסיום הרשות לטל שלו שהוזכרה כבר ושדומה לסיום של הרשות לגשם של רס"ג. את הצירוף 'פנימי וחיצוני' שמתייחס בסיום הרשות למזבחות ולמקדש מסב הוא בפיוט השבח 'אדרי יחדתי' אל ההתנהגות המוסרית של האדם: 'מלאקיו תנו קדושתו כנגד עדר צאנו / כי המיחד בלחצונו יזקה לשביח בעלצונו / לכן פציחת כל משפר פנימו וחיצונו / ברכו יי כל מעשיו משרתיו ועושה רצונו' (29 – 32). מילים וצירופים נוספים מסיום הרשות מצויים אף הם בטורים אלה. מדובר אמנם בשימוש בצירוף שכיח בפיוטים, אך היכולת של הפייטן לעבד ולשנות מהלך שבו כבר פעל תחת השפעה, מעידה על כח עצמאי של יצירה.

¹¹⁴ מערכת היוצר לויחי של שמואל השלישי נדפסה אצל ולנשטיין, ראה: ולנשטיין, פיוטים, עמ' 29 – 39. ראה גם דיונה של שולמית אליצור על קווי דמיון ושוני ביצירות שני הפייטנים כפי שבאים לידי ביטוי בטורים הראשונים של גופי היוצר שלהם: אליצור, החידתיות, עמ' 30 – 31. נאווה קצומטה מסביר את המהלך התימטי של שמואל השלישי בפיוט זה כנוכחות של המוות והצורך בברכה. גוף היוצר מוקדש לברכות יעקב לבניו ואילו המוות מופיע במקבץ מוטיבים ואיזכורים בהמשך המערכת, ראה: קצומטה, הסגנון העברי, עמ' 320 – 321. כלף בר סעיד מציב כנושא מרכזי בגוף היוצר דווקא את חילופי הדורות וההמשכיות שביניהם, רעיון שמזוקק באופן מלא לקראת סופו של גוף היוצר. המשכיות זו חותמת את מערכת היוצר גם מבעד לזולת, ובמידה מסוימת נרמזת גם במהלך הכללי של המצדד.

למגמות של ימיו: הוא בקיא מאוד בסגנון הסעדיאני, אך לא בהכרח מאמץ את המהלכים התמטיים שלו. הוא מחבר כמות נכבדת של פיוטים מסוג הרהט שנתחבבו על הקהל בימיו, אבל מנסה גם את כוחו בכתיבה של שירה שקולה על פי השיטה הספרדית. שמואל השלישי שהוזכר קודם, אף הוא פייטן בעל מעמד ציבורי מכובד. הוא מאמץ יסודות רבים מהסגנון הסעדיאני, אך גם נושא את עיניו אל הפייטנים הקלאסיים הגדולים.¹¹⁵ הדבר ניכר בין השאר במוטיבציה לכתוב מחזור יוצרות לשבתות השנה. באחד מפיוטי ה'מי כמכה' שלו ניכרת השפעה ספרדית. למרות הלשון הקשה של פיוטיו, יש בהם גם צד דידקטי שפונה לשכבות נרחבות יותר בקהל, על ידי השימוש הנרחב במדרשים כלשונם, באופן שחושף את השומעים לדרשות חז"ל. הדרך האומנותית של שני פייטנים אלה משקפת שילוב של סגנון נשגב וקשה אבל 'חדשני' בצד פניות ונגישות לקהל הרחב אם על ידי חשיפה לדרשות ואם ביצירה בסוג קליל כמו ה'רהט'. לעומתם, יהושע בר כלפה, פייטן יצירתי ומשכיל שנחשב בימיו לגדול בתורה, פועל אחרת. הוא אינו מאמץ את הסגנון הסעדיאני או הספרדי, ואינו יוצר בסגנון העכשווי הרדוד של זמנו. למעשה שואב הוא את השראתו מהפייטנים הקלאסיים מבחינת השימוש הלמדני במקורות. נראה שחוסר הגמישות שלו לאמץ מגמות אומנותיות של תקופתו מנע מיצירותיו את התקבלותן בציבור.¹¹⁶ יוסף הלוי החבר מאמץ אף הוא את הסגנון הסעדיאני, אבל מעצב את גופי היוצר שלו בתבנית הדומה לתבנית ה'מחרוזת ופזמון' שתחבבה על בני תקופתו.¹¹⁷

הסקירה שהוצגה לעיל אינה ממצה ודורשת העמקה שאין לה מקום בחיבור הנוכחי. בכל זאת, ניתן ללמוד ממנה דבר מה על הדרכים בהן נקטו פייטני התקופה. נראה שהיכולת של פייטן לתת מקום למגמות ה'חדשות' של דורו עשויה להיות גורם מכריע באופן ההתמודדות שלו עם אתגרי התקופה ואולי אף להשפיע על ההתקבלות של פיוטיו בציבור. פייטנים שרצו להתעלות מעבר לחרזנות הפשוטה שתפסה מקום בימיהם, נשאו את מבטם אל עבר אופק נשגב: הפיוט הקלסי או רס"ג, ואימצו סממנים משמעותיים מתוך 'אופק' זה. בנוסף, היו הם קשובים לצרכים נוספים של הקהל כמו חיבור פיוטים קלים יותר כמו פיוטי 'רהט' או הסרת הרובד החידתי ממקורות הפיוט בדרך של ציטוט. כאמור, יהושע בר כלפה הוא יוצא מן הכלל ואינו פועל כך.

¹¹⁵ ראה: קצומטה, הסגנון העברי, עמ' 35.

¹¹⁶ ראה: אליצור, יהושע, עמ' 142 – 149.

¹¹⁷ ראה: אליצור, שארית, עמ' 19 – 23.

כלף בר סעיד פעל באופן דומה, אך אולי מעט יותר מורכב. הפיוט הקלסי אינו קיים אצלו בגדר אידיאה בלבד, אלא הוא מושפע ממנו באופן ניכר ולמעשה 'מושך' את הפיוט הקלסי אל תקופתו דרך הבחירה לחבר קומפוזיציות, להשתמש בסילוק כקטע שמוביל לפסוק הראשון של פסוקי הקדושה, ולהקפיד באופן מסוים על נורמות חריזה קלסיות בפיוטי מערכת היוצר. כפי שראינו כלף בר סעיד מושפע מאוד גם מרס"ג ויצירתו. ייתכן שרגישותו לצרכים של קהל מלומד פחות לוקה בחסר: הוא אמנם מחבר פיוטים מסוגים קלילים יותר כמו פיוטי השבח והרהט אך במערכת היוצר שלו לא ניכרת פניה לשכבות מלומדות פחות והם נותרים קשים להבנה.¹¹⁸ כפי שהוצג קודם, ייתכן שיש ביצירתו פתח למגמות חסידיות שמתעוררות בימיו. קל אמנם לזהות את נקודות הייחוס של יצירתו ואת הדמויות והמקורות מהם הושפע, אולם, ניתן להבחין במאמץ שלו לסלול לעצמו דרך עצמאית מבעד להשפעות אלה.

המבט האומנותי של כלף בר סעיד הוא אפוא, מבט מרצד, שנע אל העבר, אל הפייטנות הקלסית, ושב אל מגמות פייטניות שבהווה, וחוזר חלילה. מתוך כך משתנות הן המגמות הקלסיות והן המגמות ה'עכשוויות' ונצבעות בגוון הייחודי שהוא נוסך בהן.

סיכום

בעבודה זו נדונה יצירתו של מחבר הפיוטים כלף בר סעיד שפיוטיו נשמרו בגניזת קהיר. כלף בר סעיד שחי במזרח באמצע המאה האחת עשרה, איננו פנים חדשות במחקר ופיוטיו מוכרים לחוקרים מזה עשרות שנים ואחדים מהם אף נדפסו במחקרים שונים. בפיוטיו ניתן לזהות השראה מתקופת הפייטנות הקלסית והשפעות ברורות של רס"ג ושל תלמידו שמואל השלישי. עקבות השפעה של שלמה סולימן אלסנג'ארי ושל יוסף אבן אביתור ניכרים אף הם ביצירתו.

היסוד הקלסי ביצירתו מתגלה במאמץ לחבר קומפוזיציות (מערכות יוצר, שבעת טל), ובניסיון לפתח את ההיבט הלמדני והמשכיל של הפיוט על ידי שילוב נרחב של דרשות. היותו קשוב למגמות חדשות יותר ניכר באימוץ של חלק ממאפייני הפיוט של רס"ג, וחיבור של פיוטי שבח ורהט שנתחבבו על הקהילות בימיו. האימוץ של היסודות הסעדיאניים בא לידי ביטוי לא רק

¹¹⁸ ייתכן שבסילוק טמון יסוד דידקטי מסוים שבו חושף הפייטן את הקהל לחלקים נוספים מסדר הקריאה.

בשימושי הלשון המיוחדים אלא גם באימוץ של יסודות תמטיים ובעיקר בהגברת היסוד החידתי של הפיוטים.

באופן כללי יש מעט תופעות שניתן להצביע עליהן כמייחדות את פיוטיו. קישורי התבנית, הלשון הציורית ושימושי הלשון שבפיוטיו דומים למה שמצוי ביצירתם של פייטנים אחרים שקדמו לו. לעיתים רחוקות, ניתן למצוא בפיוטיו פיתוח ציורי מקורי או צורה לשונית חריגה. עם זאת, אותן תופעות שמתקיימות באופן מיוחד בפיוטיו מעידות על חזון אומנותי מרהיב ובהחלט בולטות על רקע הפייטנות שנפוצה בזמנו ובמקומו. כלף בר סעיד מעצים את היסוד החידתי בפיוטים ומרענן את השימוש בכינויים. הוא ממשיך בכך מגמות שקיימות כבר אצל רס"ג אך עושה זאת באופן נועז וחריג. ההצבה של הסילוק בהמשך לגופי היוצר, כיחידה שמעבירה אל הפסוק הראשון של פסוקי הקדושה, מהווה התמודדות מעניינת עם הפער שהתהווה בתפקיד האופן לאחר העתקתו. למעשה, פותר כך כלף בר סעיד בעיה 'עכשווית' על ידי שימוש באמצעי קלסי. עניין נוסף שבולט בפיוטיו הוא המאמץ לעמוד בנורמות החריזה מהתקופה הקלסית בחלק מהחרוזים, דבר שאינו שכיח בימיו.

פיוטי כלף בר סעיד מהווים דוגמא מעניינת לאופן שבו פייטן מזרחי מאוחר מתמודד עם אתגרי התקופה ומנסה לחבר פיוטים שיהיו חיוניים גם לאחר מאות שנים של יצירה פייטנית. העיקרון המנחה שמתגלה בפיוטיו הוא תמהיל מעניין של מגמות קלסיות ויסודות סעדיאניים. למרות זאת ניתן לשער שהקושי להבין את גופי היוצר שלו מנע את תפוצתם הנרחבת. מחקר הפיוט יצא נשכר מהעיסוק בפיוטי כלף בר סעיד גם בשל הגילוי בפיוטיו של דרשות שאינן מוכרות ובשל הימצאותן של עדויות לקדמותן של דרשות שמוכרות מקבצי מדרש מאוחרים. פיוטיו משקפים גם את הנוכחות הנמשכת של מנהגי א"י. נראה שבקהילה לה יועדו מערכות היוצר, החליפו הפיוטים לחלוטין את נוסח הקבע מלבד בשני מקומות מצומצמים ומוגדרים. אחד מפיוטי השבח של כלף בר סעיד משקף את המנהג הארצישראלי לומר ביום הכיפורים את מזמור קג מתהלים.

לא לחינם צדו פיוטי כלף בר סעיד את עיני החוקרים במשך עשרות שנות מחקר הפיוט. אמנם בהשוואה לפייטנים אחרים, שרדו מיצירתו מעט פיוטים, אך הקריאה בהם מובילה לדיונים רבים הנקשרים למגוון סוגיות עקרוניות, ובסופו של דבר מאירים פיוטיו, גם אם באופן צנוע, פינה קטנה בתולדות הפייטנות המזרחית.

בין פיוטי כלף בר סעיד שהגיעו לידינו מצויים שני פיוטים מסוג השבח ושני פיוטים מסוג הרהט. השונות שמצויה בין כל אחד מפיוטים אלה ובין האחרים מדגימה שוב את הקושי לאפיין את התפקיד של שני סוגים אלה ואת נסיבות התהוותם. מחקר מקיף של סוגים אלה עשוי להתוות קווים מסוימים להבנה של סוגים אלה.

בפרק האחרון של עבודה זו נערכה השוואה מצומצמת להיבטים כלליים בפועלם של מספר פייטנים שפעלו במזרח בזמן תקופתו של כלף בר סעיד. ההשוואה עסקה בעיקר בקווים שמאפיינים את סגנונם ואת מקומם נוכח המגמות הספרותיות שהתווה רס"ג. מחקר נרחב ומקיף יותר לגבי יצירותיהם של פייטנים אלה ושל פייטנים נוספים בני התקופה עשוי להציג תמונה ברורה יותר של הרוח האומנותית ששרתה על בני תקופה זו ועל אופן ההתמודדות שלהם עם אתגרי התקופה.

פיוטי כלף בר סעיד

מהדורה ופירוש

המהדורה שלפנינו

הפיוטים הנדפסים במהדורה זו מועתקים מכתבי יד שמקורם בגניזת קהיר ומצויים בספריות שונות בעולם. לפיוטים נוספו ביאור המילים, המקורות לפיוט והערות לנוסח. לפיוטים שלהם יש מספר העתקות מוצע מדור חילופי נוסח. חסר בכתב היד סומן ולעיתים הושלם בסוגריים מרובעים. קיצורים הושלמו בסוגריים מזווים. אותיות או מילים שקיים ספק בפינוח שלהן נדפסו באותיות חלולות. פסוקים שהובאו בכתב היד בשיבוש הועתקו כפי שהם מובאים בכתב היד והנוסח הנכון מובא בהערות לנוסח. כותרות הפיוטים הועתקו מכתב היד. במקרים בהם נראה היה שיש להתייחס לניקוד הקיים בכתב היד הדבר מצוי בהערות לנוסח.

זאת מאדם ול[.]ור נת[...]

נחלה אבינו מקושבת אל ת[...]

[י...] [את[...]] לנו[...].שק[...]

אמ<ר> לו יהוד<ה>

5

זרקתוהו לשחת וישבתם לאכל

כן קוצץ ומלכו יפעלו בגזרם שכול

הלא בן נתניה יסעוד בהתנכלו נכול

אמ<ר> להם יוסף

חזה מעכוב האכילה

10

זקפתוהו ועלתוהו מכלה

קץ דליתו הלא היה ינתן לו תכלה

אמ<ר> לו יהודה

פלא התעמרתם בו להשתמש

לכן פעס מכם ימש

15

פאירכם לסגות בספרים חמש

אמ<ר> להן יוסף

חדו ותוגת לב אל תסף

[ז] הקדימני זרועיכם לא[סף]

מקורות: T-S 8H.17/15

נדפס: מנחם זולאי, **ארץ ישראל ופיוטיה**, עמ' 306 - 323, שאול חנא קוק, **עיונים ומחקרים**, עמ' 208 - 209 (פירוש בלבד).

חתימה: שרידי החתימה [חזן] [יז] כה חזק [כ]לף ח[זק].

הערות לנוסח: 2 מקושבת] ת' תלויה. 15 פאירכס] מתוקן מ'פאירתם. 20 [..]סוף] ייתכן שניתן לקרוא 'תוסף'.

5 **וישבתם לאכול:** ראה בראשית לז, כד-כה: 'ויקחהו וישלכו אתו הברה... וישבו לאכל לחם', בטורים הבאים מביא הפייטן מקרים נוספים של שפיכות דמים שקרו לאחר אכילה. 6 **קוצץ ומלכו:** המן ואחשורוש שגזרו גזירות קשות על היהודים בעת סעודה משותפת, ראה אסתר ג, טו: 'הרצים יצאו דחופים בדבר המלך והדת נתנה בשושן הבירה והמלך והמן ישבו לשותות והעיר שושן נבוכה', הקשר בין האכילה של האחים ובין סעודת המן ואחשורוש נזכר גם במדרש, השווה למדרש פנים אחרים נ"א, ד"ה 'הרצים' (כו ע"א): 'אמר להם הקב"ה לשבטים, אתם מכרתם את אחיכם מתוך מאכל ומתוך משתה, חייכם שאחשורוש מוכר בניכם מתוך מאכל ומשתה'. 7 **בן נתניה:** ישמעאל בן נתניה שסעד גם הוא לפני רצח גדליה בן אחיקם, ראה ירמיה מא, א. **יסעוד:** יאכל, בעתיד. מעניינת כאן הערתו של ש"ח קוק שמדגיש את לשון העתיד בתיאור רצח גדליה והפלת הפור של המן, מאחר שמדובר באירועים שיתרחשו אחרי מפגש יוסף והאחים, ראה: קוק, עיונים ומחקרים, עמ' 209. **בהתנכלו נכול:** כאשר פעל כנוכל בעורמה. 9 **חזה:** ראה, פניה ליוסף. **מעייב האכילה:** האכילה של האחים עיכבה את הרצח המתוכנן של יוסף על ידי אחיו. 9 **זקפתהו ועילתהו מכלה:** האכילה והעיכוב שבגינה הובילה לכך שיוסף ניצל ממוות, והועלה מן הבור ובכך הועלה באופן ציורי לחיים. 11 **קץ דליתו:** העלאתו של יוסף מן הבור. **ינתן לו תכלה:** דחיית המועד של העלאת יוסף מן הבור היא שגרמה לכך שיחיה. ייתכן שהפייטן מתבסס על תהלים קיט, צו: 'לכל תכלה ראיתי קץ רחבה מצותך מאד'; לעניין הצורה הלשונית 'הלא היה ינתן

לו' ראה במבוא עמ' 31. 13 **כלא התעמרתם בו להשתמש**: מאחר שלא השתמשתם בו כעבד עבורכם. 14 **כעס מכם ימש**: יסיר מכם את הכעס. 15 **פאירכם לסגות**: שבח האחים יכתב בתורה. 17 **חדו**: שמחו ואל תעצבו יותר. 18 **זך**: הקב"ה. **הקדימני**: הגעת יוסף למצרים היא חלק ממהלך אלוהי, השווה לבראשית מה, ז: 'ועתה לא אתם שלחתם אתי הנה כי האלהים...'; ראה גם דיונה של שולמית אליצור במכירת יוסף במדרש ובפיוט, שולמית אליצור, מעללי אנוש או 'עלילת קדוש'? בתוך: מ' בר אשר ואחרים (עורך), תשורה לעמוס, אלון שבות, תשס"ז, עמ' 405 – 419. **זרויכם**: פיזורכם, גלותכם; ייתכן שהפייטן רומז למדרשים שקושרים את הגעת יוסף למצרים לפני אחיו לכך שמשיח בן יוסף עתיד להקדים את משיח בן דוד, ראה ספרי דברים, פיסקא שנג (עמ' 414): 'תבאתה לראש יוסף (דברים לג, טז), הוא בא בראש למצרים והוא יבוא בראש לעתיד לבוא', והשווה למקבילה בבראשית רבתי דף קעט (עמ' 252), שם נזכר במפורש משיח בן יוסף. 20 **בחרו צור**: יוסף נבחר ובורך על ידי הקב"ה, והשווה למדרש אגדה, במדבר א, ט (עמוד עו): 'ומה שזכר גמלו האל על שקידש שמו של הקב"ה שפדאו צורו ונעשה מלך על כל מצרים'. **ושירתו**: פעולתו המבורכת של יוסף.

מערכת יוצר לפרשת ויחי

ב. מצדר

רשות ויחי יעקב

וַיְהִי הַכֹּל בְּמֵאמָר <ר> כְּבִיר הַהֶקְדִּים לַכֹּל קְדוּמָה אֲלֵפִים

לְאוֹר זִימָן לַפְקוּחַ בּוֹ עֵינַיִם

פֶּעַז יְהִי רִקִּיעַ וְהַקָּוָה [...] תְּהוֹמֵי[ם]

בְּרָא אֵילָנוֹת לְעֵדֶן עֲמוּסָ[י] מַעִים

5 [...] כּוֹכָבִים וּמַזְלוֹת וּמֵאוֹרוֹת שְׁנַיִם

[ס.] יוֹת מִפְּרָח[י] [א]גִּפִּים

עֵשׂ בְּשֵׁשׁ אָדָם לְ[ש]לוֹחַ בְּכָל יְדֵיִם

יָדַע יָקָר שִׁבְתָּ לְמִיחָדִי פְעָמִים

דִּבֶּר מִצּוֹת סְדוּרִים בְּקְדוּמַת יוֹמִים

10 הָשִׂיא הַנֶּחֱשׁ וְגֵרָם תוֹ[כ]חֲתִים

חָטָא וְנִגְרָשׁ וּמַעֲדוֹ בּוֹ מְתַנִּיִּים

זָרְעוּ נִטְפֵּשׁ כְּהִירַע בְּרִגְלֵים

נְהוֹר עָמַד הַמֵּאִיר כְּמֵאוֹרִים

יָחִיד צָפְנוּ מִגְזִירַת יְרִידַת מַיִם

15 זָד דּוֹרוֹ וְסָף וְהוֹכָה אַחֲוָרִים

כֶּסֶף דּוֹר חֲמִישִׁי עָלוֹת אֶצֶל אֲלָפֵי רַבּוֹתִים

הִפְיָצוּ וְהִכְהוּ עַל הַבְּרָכִים וְעַל הַשּׁוּקִים

וְזָרַח אֵב הַמּוֹן מֵאֶרֶם נְהָרִים

דָּגוּל הַזֵּהִירוֹ שׁוֹם יָחִידוֹ כְּעֵתוּדֵי דִירִים

20 לְמַעַבְּוֹ הִתְחַיְהוּ מִחַיָּה דְמוּכֵי הַדּוּמִים

בָּנִים הוֹלִיד רָשָׁע וְעוֹסֵק דּוֹתוֹתִים

תלדות הגזיעו מאירים כצהרים
 ובהם מלך וכהן ולוי נוהלי זרוע ולחיים
 רחומו הצעיר אבי מנשה ואפרים
 25 הלמוהו צרות ולא חטא [ש]פתים
 חי השליט בעוז ויקר [.....]תים
 זיכהו ויבאו אחיו וישתחוו לו אפים
 קשבים תוכחת לחלצם מגזירת שמים
 ונתגלגל הדבר עד גש יהודה לערוך קרבים
 30 ונכמרו רחמיו ושימע חיזוק זרועותים
 וירד הצדיק וצור היה לו כחומותים
 ויחי יעקב בארץ מצרים

ק<דוש>

מקור: T – S 8H.17/15.

נדפס: עזרא פלישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 381. העתקה מצויה במאגרים, מפעל המילון ההיסטורי.
 חתימה: 'כלף בר סעיד החזן יזכה ו[יג]דל בתורה חזק'.

הערות לנוסח: 7 עש] כתב 'עשבים' וסימן קו למחיקה מעל 'בים'.

1 כביר: כינוי לקב"ה, ראה: איוב לו, ה. לכל: לעולם. קדומה אלפיים: כינוי לתורה שקדמה אלפיים שנה לבריאת העולם, ראה בר"ר ח, ב (עמ' 57): 'כך מעשה כל יום ויום היו שואלים אלו לאלו.. וא' (=היום הראשון) למי היה שואל, לא לתורה? אתמהא, שקדמה היא לברייתו שלעולם אלפים שנה, הה"ד ואהיה אצלו אמון ואהיה שעשועים יום יום (משלי ח, ל). 2 זימן: הביא, כינס, את האור הבדיל הקב"ה מן החושך, ולא ברא אותו במיוחד, ראה: בראשית א, ד. לפקוח בו עיניים: האור מאפשר את הראיה כדי להמשיך בבריאה, ראה בר"ר ג, א (עמ' 18): 'ר' יהודה אומר האור נברא תחילה, למלך שביקש לבנות פלאטין והיה אותו המקום אפל, מה עשה? הדליק נרות ופניס לידע היאך קובע תימיליאוס'. במדרשים מתואר האור של היום הראשון כבהיר במיוחד ובשל כך איפשר ראה מיוחדת, ראה בר"ר מא, ג (עמ' 405): 'אמר ר' יודה אותה האורה שנבראת ביום ראשון היה

אדם מביט בה מסוף העולם ועד סופו'. 3 **פץ**: אמר, לפני ביצוע הבריאה ביום השני. **והקוה**: אסף וכינס מים, השלב הראשון במעשה הבריאה של היום השלישי: 'ויאמר אלהים יקוו המים מתחת השמים אל מקום אחד ותראה היבשה ויהי כן' (בראשית א, ט). **תהומים**: כינוי לים, כאן צורת הזוגי לתהום בלחץ החרוז, והשווה לתהלים מב, ח: 'תהום אל תהום קורא' 4 **ברא אילנות**: המשך הבריאה של היום השלישי. **לעדן**: רומז לאילנות שניטעו בגן עדן לטובת האדם, ראה בראשית ב, ח-ט. **עמוסי מעים**: כינוי לישראל על פי ישעיה מו, ג. לדידו של הפייטן הם עיקר הבריאה. 5 [...ר...] **שנים**: מתייחס למעשה הבריאה של היום הרביעי. 6 **מפר[ח]י אגפים**: פורשי כנף, כינוי לעופות, כל הטור מתייחס ככל הנראה למעשה הבריאה של היום החמישי. 7 **עש: עשה. בששי אדם**: בריאת האדם ביום השישי. **לשלוח בכל ידיים**: לשלוט בכל הנבראים, ראה בראשית א, כח: 'ויברך אתם אלהים ויאמר להם... ורדו בדגת הים ובעוף השמים ובכל החיה הרמשת על הארץ'. 8 **למיחדי פעמים**: לעם ישראל האומרים פעמיים ביום את קריאת שמע. 9 **קדומת יומיים**: כינוי לתורה, ראה המדרש המובא לעיל בפירוש לטור הראשון. 10 **השיא**: פיתה, החטיא, לפי בראשית ג, יג. 11 **חטא: האדם. ונגרש**: וגורש מגן העדן. **ומעדו בו מתניים**: ומתניו מעדו, כלומר חטא ונענש. 12 **זרעו**: דור המבול. **נטפש: חטא. כהירע ברגלים**: חטאו בחטאי זנות, על פי משלי יט, ב, ומדרשו בויק"ר ד, ג (עמ' פד): "גם בלא דעת נפש לא טוב ואץ ברגלים חוטא" (משלי יט ב), אמר רב ביבא בר אבינא, לאורח שהיה רגיל לבוא עם הנץ החמה ושכח ושימש מטתו קודם הנץ החמה בלא ידע בלא טוב, ואילו ידע ושימש על אחת כמה וכמה, ולא עוד אלא "אץ ברגלים חוטא", ועיין שם בפירושו של מ' מרגליות. בהמשך המדרש מוסבים הדברים על מי שחוטא במזיד, ראה ויק"ר ד, ג (עמ' פו): "גם בלא דעת נפש לא טוב", זה שוגג, "ואץ ברגלים חוטא", זה מזיד; לעניין חטאי הזנות של דור המבול ראה למשל בבלי סנהדרין נז ע"א: 'ותנא דבי רבי ישמעאל: בכל מקום שנאמר השחתה אינו אלא דבר ערוה ועבודה זרה, דבר ערוה שנאמר: "כי השחית כל בשר את דרכו על הארץ" (בראשית ו יב)', והשווה לבר"ר כח, ח (עמ' 266). 13 **נהור: כינוי לנח. המאיר כמאורים**: בשבחו של נח תוך הזכרת עניין המאורות. 14 **יחיד: כינוי לקב"ה. צפנו: שמר עליו. מגזירת מים**: מפני המבול. 15 **זד דורו**: בני דורו של נח חטאו. **וסף: נספה, הושמד. והוכה אחורים**: המשך תיאור העונש לדורו של נח. 16 **כסף: רצה מאוד, התאוה. דור חמישי: דור הפלגה. עלות אצל אלפי ריבותים**: להגיע אל המלאכים, על פי תהילים סח, יח: 'רכב אלהים רבתיים אלפי שנאן'. 17 **הפיצו: פזרו, ראה: בראשית יא, ח. והכהו**: ה' העניש את דור הפלגה. **על הברכים ועל השוקים**: ביטוי להכאה וענישה על פי דברים כח, לה: 'יככה ה' בשחין רע על הברכים ועל השוקים...' 18 **וזרח אב המון**: אברהם שבלט בדורו בהיותו

צדיק, וראה בר"ב, ג (עמ' 16): 'אמר הקב"ה עד מתי יתנהג העולם באפילה? יבוא האור, "ויאמר אלהים יהי אור", זה אברהם. הה"ד: "מי העיר ממזרח צדק" (ישעיה מא, ב); בתיאור אברהם מצליח הפייטן להזכיר את עניין המאורות, וראה על כך במבוא עמ' 50. 19 דגול: כינוי לקב"ה. הזהירו: ציווהו. שום: לשים. יחידו: את יצחק בנו. כעתודי דירים: כקרבת מבני הצאן שבדיר. 20 למענו: למען אברהם. החיהו: בכך שויתר הקב"ה על יצחק כקרבתו, לא סביר שהמחבר רומז למדרשים בהם נזכר יצחק כמי שכבר נפטר ושב לחיים. מחיה: הקב"ה מחיה המתים. דמוכי: מן הארמית: ישנים, והכוונה למתים שנראים כישנים באדמה. הדומים: כינוי לארץ על פי ישעיה סו, א: 'השמיים כסאי והארץ הדום רגלי'. 21 בנים הוליד: יצחק. רשע: עשו. ועוסק דותותים: נראה שהנוסח הנכון הוא 'דתותים'. הדברים מוסבים על יעקב העוסק בתורה, והריבוי הזוגי של 'דת' הוא בלחץ החרוז. ייתכן שאפשר לפרש כאן שעוסק בשתי תורות: תורה שבכתב ותורה שבעל פה, ואולי נרמז כאן גם לימודו של יעקב אצל שם ועבר, ראה בר"ר סג, י (עמ' 693): "'ויעקב איש תם יושב אהלים" (בראשית כה, כז): שני אהלים, בית מדרשו שלשם ובית מדרשו של עבר'. 22 תלדות: בניו של יעקב. הגזיעו: גידל ממנו הקב"ה. מאירים כצהרים: בולטים ומיוחדים, אף זה רמז לענין המאורות. 23 ובהם: וביניהם. מלך: שבט יהודה. וכהן ולוי: מבני שבט לוי. נוחלי זרוע ולחיים: המקבלים מתנות כהונה, ראה דברים יח, ג: 'זוה יהיה משפט הכהנים מאת העם מאת זבחי הזבח אם שור אם שה ונתן לכהן הזרע הלחיים והקבה'. 24 רחמו הצעיר: בנו האהוב והצעיר, והכוונה ליוסף. 25 הלמוהו: את יוסף, שסבל סבל רב. ולא חטא: יוסף לא חטא באשת פוטיפר, ראה: בראשית לט, ז-יג. בשפתים: ללשון, ראה איוב ב, י: 'בכל זאת לא חטא איוב בשפתיו'; הצגת חטאו של יוסף באופן הקשור לדיבור ('בשפתיו') קשה, השווה למדרשים בהם מתוארים חילופי דברים בין יוסף ובין אשת פוטיפר בבר"ר פז, י (עמ' 1075) ובאבות דבי נתן נ"א טז (לב ע"א). 26 חי: כינוי לקב"ה ואז יש לנקד 'השליט', ומשמעות הטור היא שהקב"ה העלה את יוסף לשלטון במצרים. ייתכן שאפשר לקרוא את 'חי' כפועל ואז יש לנקד 'השליט' והכוונה ליוסף, שעליו נאמר בבראשית מב, ו: 'ויסוף הוא השליט על הארץ הוא המשביר לכל עם הארץ ויבואו אחי יוסף וישתחוו לו אפים ארצה'. 27 זיכהו: הקב"ה. ויבאו אחיו: למצרים והשתחוו ליוסף, ראה בראשית, שם. 28 קשבם תוכחת: יוסף נזף באחיו, ראה: בראשית מב, ז. לחלצם מגזירת שמים: כדי שלא יענשו בידי שמים, ועיין במבוא עמ' 29, לענין מדרשים לא ידועים הנרמזים בפיוטי כלף בר סעיד. 29 ונתגלגל הדבר: וכך המשיכו הדברים עד שניגש יהודה, ראה: בראשית מד, יח. לערוך קרביים: להלחם עם יוסף, ומדרשו בבר"ר צג, ו (עמ' 1154): "'ויגש אליו יהודה" (בראשית מד, יח)... ר' יהודה אומר הגשה למלחמה, כמאן דאת אמר "ויגש

יואב והעם אשר עמו למלחמה" (שמואל ב' י', יג). 30 ונכמרו רחמיו: של יוסף על אחיו. חיזוק
זרועותיים: דברי הפיוס והנחמה שהשמיע יוסף לאחיו לאחר שגילה להם מיהו. 31 וירד הצדיק:
יעקב ירד למצרים לראות את יוסף בנו. וצור: הקב"ה. היה לו כחומותים: הגן עליו גם לאחר שעזב
את ארץ כנען ועבר למצרים. 32 ויחי...מצרים: בראשית מז, כח.

ג. גוף היוצר

יוצר ויחי יעקב

אֵיתָן כָּמֶל מוֹפְתִים וְגִזֵּר חוֹמֶשׁ וְהוֹדָה לְמוֹרִישׁ וּמַעֲשִׂיר וּבֹרָא
בְּשֵׁר וְדָם אֵין לוֹ כְּלוּם וְאַחַת מִחֻמְשֵׁה תִבְעֵ אַחֵר כִּךְ בִּיאָר שְׂרִיטַת הַיָּרָא
וְיָחִי יַעֲקֹב בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם שִׁבְעַ עֶשְׂרֵה <

שָׁב>ע) עֶשְׂרֵה גָמַל לְהוֹרוֹ כִּי בֵן כִּךְ יֵצֵא מֵאֲתוֹ וְעָרְעוּ צְמוֹת

דְּגָלִים שְׁלֹשָׁה קָרְבוּ עֲתוֹתָם מִשְׁנוֹת אֲבוֹתָם וְקָרְבוּ וְדָחוּ בְּתַמּוֹת 5

וְיִקְרְבוּ יָמֵי יִשְׂרָאֵל לְמוֹת

לְמוֹת הָאֲנִישׁוֹ בְּחֹלִי עַד פָּקֵד רְחוּמוֹ עֲבוּרָךְ יִרְדְּתִי הַעֲלִינִי לְמִנוּחוֹת הוֹרִי
וּלְהַדְרָתָם

וְכִסְבֵּל רְצוֹן קוֹנוֹ וְהוֹרוֹ וְהוּא יִקִּיר גָּמַל חֲסִדוֹ צוֹר וְהוּא קִבְּרוֹ אֵל וְכֵן
אֲסִיפֹת צְנוּעִים בְּהַכְשָׁרָתָם

וְשִׁכַּבְתִּי עִם אֲבוֹתִי וְנִשְׁאַתְנִי <מִמְצָרַיִם וְקִבְּרִיתִנִּי בְּקִבְרָתָם>

בְּקִבְרָתָם כּוֹנְנִי אַחֵר הַתְּגָלוֹת בִּי שִׁדְּחוּ וְשִׁקְרְבוּ עַל רְצוֹן אֶהְיֶה 10

לִכֵּן צוֹר דָּחָה יִלְדִּיו וְקָרַב נִעְרוֹ וַיַּעֲקֹב לְיוֹסֵף וְדוֹד לְשִׁלְמָה עַל פִּי
מִחִיָּה

פָּנָה כִּי אֲבִינִי חוֹסֵר שְׁלֹשִׁים וְלִשְׁלוֹם כִּנְגֵד שְׁנֵי פְסוּקִים פִּירְשָׁם פָּנִי
אֲרִיָּה

חַיִּי זָרַע קֶהֱת סָגִים מְבוֹאָר וּמִי יִנְאוּם עַל הַקּוֹשֵׁט מִה וְאִיָּה

יֹדַע יִי יָמֵי תְּמִימִם <וְנִחַלְתָּם לְעוֹלָם תִּהְיֶה> נָם קְדוֹ <ש>

תִּהְיֶה זִרְיָ בְּחִסְדִּי לְקוֹשֵׁט שְׁלִי וְלַחֲסֵד שִׁיגְמִלְךָ דּוֹק וְחִלְדֵּי נָטָה 15

חֲסִנִּי בְּשִׁבּוּעָה כִּי הִנֵּשְׁבָ[ע] לַעֲבוֹר עַל מִצְוֹת סֵף וּלְקַיִּים הוֹד עָטָה

וַיֹּאמֶר הַשִּׁבְעָה לִּי <וַיִּשְׁבַּע לוֹ וַיִּשְׁתַּחֲוֶה יִשְׂרָאֵל עַל רֹאשׁ הַמָּטָה>

הַמָּטָה טְעוּנָה נֶאֱנֶשׁ כִּי אֲשֶׁרִי גִבֹּר מִתִּיֶסֶר וְנִכְנַע וּמַחֲלָה
יָהּ מִנֵּינׁ חֲמֵשׁ עָשָׂרָה שְׁתֵּי שָׁבוּעוֹת שְׁלֹטָה הִיָּה אִם סִיֵּאוּבוּ וְחֹלִיוֹ יִכְלָה
וַיְהִי אַחֲרֵי הַדָּבָר <רִים הָאֵלָה וַיֹּאמֶר לְיוֹסֵף הִנֵּה אָבִיךָ חַלָּה>

20

חֹלָה כָּסֶבֶל עֲצָבוֹנוֹת בְּטִלְיוֹתוֹ כִּי אֲבָנִים שִׁטְלוּךְ בְּקוּטָן כֵּן תִּטְלֵם בְּגִדְךָ
לְדַמּוֹתוֹ לִבָּא אִם תִּסְבּוֹל בְּזֶה סְרוּבִים יִתִּישׁוּ בְּסוֹף חֵילְךָ
וַיִּגֵּד לְיַעֲקֹב <וַיֹּאמֶר הִנֵּה בְנִךְ יוֹסֵף בָּא אֵלֶיךָ>

פִּזְמָה <וּן> אֵלֶיךָ הָרִי בָּא נִתְחַזֵּק לְבִישׁ גָּזוֹ תַעֲוִדָה

חֲסִיד אִם כֵּךְ לְנִכְדוֹ חֲטָאִים אֵיךְ יִהְיוּ בְּיוֹם הָעֵדָה
זֻמָּנָה פִּינֶקֶס וְגִבָּאִים תְּדִיר אִם מִיּוֹשֶׁר עֵדָה
נִפְרָעִים מִן אָדָם לְדַעְתּוֹ אִם אֵץ יֵצֵר רַע לְסַעְדָה
וְהִדִּין דִּין אֶמֶת וְהַכֵּל מוֹתֶקֶן לְסַעֲוִדָה דְּבַר קְדוֹשׁ

25

לְסַעֲוִדָה מוֹתֶקֶנִים בְּלִי יְדוּעַ עַת הַנוּטֵשׁ יְבוּשׁ וְהַמִּשְׁתַּמֵּר יַחַז כְּרוּחַ צוּעֵן
נִבְיָאוֹ יֵשֶׁת כֵּן אִם יִגְלָה וְהֵם בְּלִי הוֹגֵן יָרוּוּ לַעַן וְאִם בְּיוֹשֶׁר יִקְשִׁיבוּ מַעַן
אֵל שְׂדֵי נִרְאָה אֵלֵי בְלוֹז בְּאַרְץ כְּנָעַן

30

כְּנָעַן שְׁמוֹ כְּמִנְיָנִי וְכֵן הַגְרִים וְקִטּוּרִים שְׂיִירֵשׁ אֶחָד לְאֶחָד בְּסִיּוּמִים
עוֹד בְּנֵי נַחוּר שְׁמִנָּה מַחְרוּפְתּוֹ וְאַרְבַּע מֵאֻמָּהוֹת בְּמוֹתוֹ מוֹל יִקְרִי
נִרְדָּמִים
וַיֹּאמֶר אֵלֵי הַנְּנִי מִפְּרֶךְ וְהַרְבִּיתִּיךָ <וְנִתְתִּיךָ לְקַהֵל עַמִּים>

עַמִּים פִּיגוּרָם יוֹשֵׁת בַּפֶּרֶךְ בְּלוֹז וַיִּתְּרוּ וְעַמָּם מְחוּלָּלִי

צִפָּה הוֹסֵפְתִּי עַל מִנְתְּךָ חֵלֶק תֵּת נָגְדוֹ יְלָדֶיךָ גּוֹרְלִי

לִי יִקָּר וְשָׂא וּבְעִילֹי קִידָה לְךָ יִשְׁוֹלִם

כִּי טִילְטוּל נָשִׁים גָּנְי וְלִהְזָהר מִגַּחֲלַת יִשְׂרָאֵל וְקִילְקוּלָם

הֲלֹא אֶצֶל קְבוּרָתָהּ יִנְהוּ רְחוּמִים בְּטִילֻטּוֹלָם וַיִּבְשְׂרָם מִחוּלָּלָם

לְגִבּוּלָם קְצִינִים שָׁם וַיַּכְּחֶז אֲבוֹד חֲמָשִׁים רַבּוּא לְמוֹנִין מִי שֶׁת קוּלוֹ בְּבִכִּי עוֹלָה

וַיֵּרָא יִשְׂרָאֵל אֶת בְּנֵי יוֹסֵף <וַיֹּאמֶר מִי אֵלֶּה>

אֵלֶּה שְׂדֵי הַסֵּתִיר עֵינָיו מִחֲזוֹת כִּי סִיּוֹם עֵתִיד צֹאת תְּלָאוֹת

וְעֵינַי יִשְׂרָאֵל כָּבְדוֹ מִזֶּקֶן <לֹא יוֹכֵל לְרֹאוֹת>

לְהַדְגּוֹתוֹ כְּדָג יָם נִתְפָּס בַּחֲכָה וְכֵן בַּשְּׂבֹלֶת מוֹצְעִים

הַמֵּלֶאךָ הַגָּאֵל אוֹתִי <מִכָּל רָע יִבְרַךְ אֶת הַנְּעָרִים>

חֶרֶס יִנְאוּם לוֹ אֵיךְ תִּדְמִים שֶׁקֶדְמָךְ וְאַתָּה בְּשֵׁשׁ נִצְמַד

קִשְׁבָּה אָנִי מִתּוֹקֶנֶת וְאַתָּה שְׁלִיחַ אֵיךְ תִּשְׁנֶה הַשִּׁיבָה כְּמִשָּׁה לִי כְּאֶהְרֹן
לְמִלֶּאךָ וְכִמְדָּה הוֹמַד

קִשְׁבָּה לְבִיִּישׁ עוֹבֵדךָ כְּחִזּוֹתֶם שְׁעֲלִיךְ רְשׁוֹת בְּסִיחַ מְלֻמָּד

וַיִּדְם הַשִּׁמֶשׁ <וַיֵּרַח עֶמֶד> בְּעוֹז קְדוֹשׁ

מקור: T – S 8H.17/15, מופיע במאגרים – מפעל המילון ההיסטורי.

נדפס: טורים 1 – 6 מודפסים ונידונים אצל שולמית אליצור, 'לגלגולי החידתיות בפיט המזרחי', פעמים 59 (תשנ"ד), עמ' 14 – 34.

חתימה: 'כלף חזק החזן יזכה כלף חזק'.

הערות לנוסח: 5 כי בן... דגלים שלושה] בשולים ואחר כך נוסף קירבו. 7 רחומי] ו' ראשונה מתוקנת מ-מ | עבורך] ר' מתוקנת מ-ך 8 צנועים] לפני מחוק צוענים. 12 ולשלו] ו' נראית כתוספת. 18 מתיסר] ר' מתוקנת מ-ת. 42 ויש... לגב<ולם>] בשוליים, ובפנים מחוק מני קולך מבכי וג' 50 כדג ים נתפס] ו' כתובה על ה-ם, נראה שכוונתו למחוק את 'ם'

סימות מקראיות: בראשית מז, כח ואילך. 1 איתן: כינוי מפתיע ליוסף, מבוסס על ברכת יעקב ליוסף בבראשית מט, כד: 'ותשב באיתן קשתו...' כמל: כאשר גרם למצרים למול, ומדרשו בבר"ר צ, ו (עמ' 1106): "ויאמר פרעה לכל מצרים לכו אל יוסף אשר יאמר לכם תעשו" (בראשית מא, נה), ר' אבא בר כהנא אמר כספן למול'. מופתים: כינוי למצרים, שהם בני מופ, אחת מערי מצרים, ראה: הושע ט, ו. וגזר חומש: הורה להפריש חמישית מן היבול לפרעה, ראה: בראשית מז, כד. למוריש ומעשיר ובורא: כינוי לקב"ה ע"פ שמר"א ב, ז. 2 בשר ודם: בן אדם, ומכוון כאן על פרעה. אין לו כלום: לפרעה אין דבר משלו, שהרי גם הוא עתיד למות, וראה מדרשו בהמשך. ואחת מחמשה תבע: אף על פי ש'אין לו כלום', דרש פרעה מעמו חומש לעומת הקב"ה שהכל שלו ודורש רק מעשר, ומדרשו בב"ר צ"ה בנוסח כ"ו (עמ' 1234): 'פרעה אין לו כלום בעולם והוא אומר: "והיה בתבואות ונתתם חמישית לפרעה" (בר' מז, כד), אבל הקב"ה שהכל שלו אינו אומר לך שתפרוש לו אלא אחד מעשרה'. ביאר: אמר, סיפר על. שריית הירא: חניית יעקב במצרים, המצויה בסמיכות לגזירת החומש של יוסף; הפעולה 'שריית' מקורה בפועל הארמי שרא שמשמעותו חנה. 4 גמל להורו: יוסף השיב לאביו על אותן שבע עשרה שנה שגידלו, בדומה לאמור במדרה"ג ויחי (עמ' תשצט): 'שבע עשרה שנה, כנגד שבע עשרה שנה שדר יוסף אצל אביו',

והשווה לזוהר ויחי רטז ע"ב; דרשה זו נרמזת גם בגוף היוצר לויחי של שמואל השלישי: 'בן כמו גידל אב בנערות כן הוא כילכלו לעת זקנה'. **בן כך שנים**: בן אותו מספר שנים – שבע עשרה. **יצא מאתו**: עזבו כשנמכר כעבד. **וערעו**: כמו וארעו, שקרהו. **צמות**: המכירה לעבדות. 5 **דגלים שלשה**: שלושה מהאבות – יעקב, משה ודוד. **קרבו עתותם**: לקראת מיתתם נזכרה לשון קריבה. **משנות אבותם**: רומז לדברי המדרש בב"ר צו, ד (עמ' 1194): 'אמרו רבותינו כל מי שנאמר בו קריבה לא הגיע לימי אבותיו'. **וקרבו ודחו בתמות**: לקראת מיתתם הרחיקו יורשים וממשיכי דרך אפשריים וקירבו אחרים, ענין שיוזכר מספר פעמים בפיוט. 7 **האנישו**: החלהו. **עד פקד**: עד שיצווה את בניו. **רחומו**: יוסף בנו. **עבורך ירדתי**: למצרים ולפיכך מוטל על יוסף להעלות את עצמות יעקב לארץ כנען, ייתכן שהדברים מבוססים על מסורת דרשנית שאינה מצויה לפנינו וראה על כך במבוא עמ' 29. **למנוחות הורי**: מקום קבורת אבותי – מערת המכפלה. **ולהדרתם**: מקומם המכובד, קברם. 8 **וכסבל רצון קונו והורו**: ומאחר שיוסף קיים את רצון ה' ואת רצון אביו. **והוא יקיר**: אף על פי שבקשת אביו הייתה כבדה וקשה לביצוע. **גמל חסדו צור**: כגמול על החסד שעשה עם אביו, טרח משה בהעלאת עצמותיו, הכינוי 'צור' למשה מופיע גם בהמשך הפיוט בטור 11 ושם יתבאר מקורו. **והוא קברו אל**: ומשה נקבר על ידי ה', ראה: דברים לד, ו, ומדרשו בספרי במדבר פיסקא קו (עמ' 105): 'ללמדך שבמדה שאדם מודד בה מודדין לו... יוסף זכה בעצמות אביו... מי לנו גדול מיוסף שלא נתעסק בו אלא משה עצמו, משה זכה בעצמות יוסף... מי לנו גדול ממשה שלא נתעסק בו אלא הקב"ה'. **וכן אסיפת צנועים**: וזו הדרך בה נוהג הקב"ה עם הצדיקים. **בהכשרתם**: אלה הכשרים, החיים על פי דבר ה'. 10 **כוניני**: תניחני, תקברני. **אחר התגלות**: לאחר שיתגלה. **שדחו**: שנידחו. **על רצון אהיה**: הקירוב והדחיה של יעקב משה ודוד נעשו על פי דבר ה'. 11 **צור**: משה, שלא בניו המשיכו אותו בהנהגה אלא משרתו יהושע; הכינוי צור למשה מבוסס כנראה על אירועים הקשורים לסלע (צור) ושמשה היה מעורב בהם, כמו הוצאת המים מן הסלע ראה שמות יז, ו: 'הנני עמד לפניך שם על הצור והכית בצור', וכן התגלות ה' למשה בנקרת הצור ראה שמות לג, כב: 'והיה בעבר כבדי ושמתיך בנקרת הצור'; אמנם בפיוט זה חוזר הכינוי 'צור' למשה פעמיים, אך אין לשלול את האפשרות שמדובר בשיבוש לכינוי המקובל למשה 'ציר'. **נערו**: יהושע. **מחיה**: הקב"ה. 12 **חוסר שלושים**: יעקב חי שלושים ושלוש שנה פחות מיצחק אביו. **ולשלוש**: לשלם, להחזיר. **כנגד שני פסוקים**: בהם תיאר יעקב את חייו כ'מעט ורעים' ובשל כך קוצרו חייו בשלושים ושלוש שנה, ומדרשו בב"ר צה בנוסח כ"ו (עמ' 1233): 'אמר רבי שמעון בן יוחי לפי שקרא תיגר בשלושים ושלוש תיביות, לפיכך נמנע מחייו שלשים ושלוש שנה'. **פני אריה**: מלך, כינוי לפרעה, למקור הצירוף ראה יחזקאל י, יד: 'וארבעה פנים

לאחד... והשלישי פני אריה'; צירוף זה מופיע גם ביוצר של שמואל השלישי לפרשת ויחי, ראה ולנשטיין, פיוטים עמ' 32: 'פעת פני בדיו פני אריה...' 13 **חיי זרע קהת...** מבואר: בני שבט לוי מאריכים ימים והם היחידים שמניין שנותיהם מובא במפורש במניין הדורות בשמות פרק ו. ומי **ינאום על הקושט**: ומי יוכל לומר דברי אמת (קושט) על קביעת שני חייו של אדם מלבד הקב"ה? רעיון זה מתקיים בסיומת המקראית המובאת בטור הבא. 14 **יודע... תהיה**: תהלים לז, יח. 15 **תהיה זריז**: היה זריז לקיים את שבועתך. **לקושט**: לאמת, כינוי לשבועה. **דוק וחלד נטה**: כינוי לקב"ה הבורא שמיים וארץ, שיגמול טוב ליוסף. 16 **חסנני**: חזקני; יעקב רצה להבטיח את קיום בקשתו על ידי שבועה ראה בראשית מז, לא, והשווה: בבלי, נדרים ח ע"א: 'מניין שנשבעין לקיים את המצוה? שנאמר נשבעתי ואקיימה לשמור משפטי צדקך (תהילים קיט, קו) ועיין תורה שלמה, ויחי, מז (עמ' 1736). **הנשבע לעבור על מצות סף**: מי שנשבע לעבור על המצוות ימות. **ולקיים הוד עטה**: ומי שנשבע לקיים את המצוות זוכה לשכר ולובש הוד. 18 **המיטה טעונה נאנש**: יעקב שהיה חולה אנוש נישא על המיטה. **אשרי גבר מתיסר**: רמז לדברי המדרש בבר"ר צז בנוסח כ"ו (עמ' 1242) בדבר יתרונה של המחלה המקדימה את המוות ושמקורה ביעקב: 'יעקב תבע את החולי, אמר לפניו: רבון העולמים אדם מת בלא חולי ואינו מיישב בין בניו? מתוך שהוא חולה... מיישב בין בניו. אמר לו הקב"ה חייך דבר טוב תבעתה וממך הוא מתחיל'. **ונכנע**: מוותר, חוזר לדרך הישרה ועושה תשובה; כאן מוסיף הפיוט על המדרש שהמחלה הקודמת למוות מאפשרת לאדם להתוודות על חטאיו ולעשות תשובה. 19 **יה מנין חמש עשרה**: ביאור שם השם יה בגימטריה, הדברים נאמרים בקריאה או אולי לשון שבועה. יתר הטור קשה ויתכן שיש קשר לשתי השבועות שהושבע יוסף האחת לפרעה והשניה לאביו, ראה: בבלי, סוטה לו ע"ב. 21 **כסבל**: כפי שהתייסר. **עצבונות**: התלאות והייסורים שעברו על יעקב. **בטליותו**: בצעירותו. **כי אבנים**: מטאפורה לייסורים, על פי המדרש בבר"ר צז בנוסח כ"ו (עמ' 1241): 'אמר ר' ישמעאל ביר' יוסי אבנים שישבנו עליהן בנערותינו עשו עמנו מלחמה בזקנותינו' והרעיון הוא שמי שנתייסר מצעירותו סובל יותר בזקנתו. 22 **לדמותו לבא**: הטור קשה, ייתכן שהדברים מוסבים על המשך המדרש הנ"ל ואז יש ללמוד לקח ולהבין שמי שמתאמץ מדי בצעירותו (כמו יעקב) לא נשאר לו כח בזקנתו לשאת את הייסורים, והשווה לדברי הפירוש בבר"ר שם. 24 **בא**: יוסף, שבא אל יעקב. **נתחזק**: יעקב לקראת בואו של יוסף וחלק לו כבוד בתור המשנה למלך; התחזקותו של יעקב לקראת יוסף, יש בה כדי ללמד מוסר לחוטאים שבמעשיהם אינם מכבדים את הקב"ה מלך מלכי המלכים. **גזו תעודה**: עברו על התורה. 25 **חסיד**: יעקב. **לנכדו**: לבנו, ליוסף. **איך... יהו**: איך יעמדו ביום שהקב"ה יעיד בהם על עוונותיהם ועל כך שלא חלקו לו כבוד. **יום העדה**: יום הדין,

היום בו מעידים על מעשיו של האדם; כהמשך לעיסוק ביום הדין, מזכיר הפייטן בטורים הבאים ששום עוון לא נמחק. 26 **זומנה**: מזומן, מוכן. **פנקס וגבאים**: על פי המשנה באבות ג טז: 'והפנקס פתוח והיד כותבת... והגבאים מחזירים תדיר בכל יום'. **אם מיושר עדה**: אם סטה מדרך הישר, סר, והשווה לאיוב כח, ח: 'לא עדה עליו שחל'. 27 **נפרעים**: מענישים את האדם אם עשה רע. **לדעתו**: על פי המשך המשנה שם: 'ונפרעין מן האדם מדעתו ושלא מדעתו'. **לסעדה**: לעזור ולהרע. 28 **והדין... לסעודה**: משנה, אבות, שם. 29 **לסעודה מותקנים**: מטאפורת הסעודה מן הסטרופה הקודמת נמשכת, פירוש הדברים הוא שכולם צפויים להגיע ליום המיתה ולשכר בעולם הבא. **בלי ידוע עת**: מועד הגמול והפרעון לא ידוע; ממשיך את הרעיון של 'ונפרעין מן האדם מדעתו ושלא מדעתו' במשנה שם. **הנוטש יבוש**: מי שסטה מדרך הישר יבוש בסוף חייו. **והמשתמר יחז כרוח צוען**: מי שמקיים את דבר ה' יראה ניסים וישועות כפי שראו ישראל שיצאו משעבוד מצרים (צוען) לחירות ולרווחה; הניקוד של תיבת 'כרוח' על פי כתב היד. 30 **נביאיו ישת כן**: דבר ה' אודות האזהרות, הגמול והעונש מושם בפי הנביאים. **והם**: אלה המכירים והשומעים את דברי הנביאים. **בלי הוגן**: אם לא יקשיבו לקול ה'. **ירו לען**: יענשו. **ואם ביושר**: אם ינהגו על פי ה'. **יקשיבו מען**: ימשיכו לשמוע את דבר ה' ולזכות בגמול המובטח. 32 **כנען שמו כמניני**: לכנען יש אחד עשר בנים, ראה: בראשית י טו-יח וכנראה עם כנען עצמו הרי שנים עשר עממים. **הגרים**: בני ישמעאל, על פי תהילים פג, ז, אף כאן מדובר על שניים עשר בנים ראה בראשית כה, טז: 'אלה הם בני ישמעאל... שנים עשר נשיאם לאמתם'. **וקטורים**: בני קטורה, ראה: בראשית כה, ב-ד; מנין בני קטורה אינו שנים עשר אלא שישה, בתוספת בני הבנים הרי שלושה עשר כשביניהם מדין שאינו מעמי הארץ. **שיירש... בסיומים**: כל אחד משבטי ישראל יירש את אחד מבני כנען ומבני ישמעאל. 33 **בני נחור שמנה מחרופתו**: לנחור שמונה בנים ממלכה אשתו, וכאן 'חרופתו' הוא כינוי מפתיע לאישה חוקית, ככל הנראה מבוססים הדברים על הדיון התלמודי בבבלי, קידושין, ו ע"א: 'האומר חרופתי מקודשת שכן ביהודה קורין לארוסה חרופה'. **וארבע מאמהות**: ועוד ארבעה בנים מראומה פילגשו, ראה: בראשית כב, כ – כד, והשווה לבר"ר נז ג (עמ' 614). **במותו**: בנים אלה הניח נחור כשמת. **מול יקירי**: כנגד בני, שנים עשר השבטים. **נרדמים**: מתים, אותם עמים שיכבשו בנ". 34 **ויאמר... עמים**: כנראה נדרש הפסוק על קהל בני יעקב שמספרם יהיה כנגד עמים שונים. 35 **עמים**: עמי כנען. **פיגורם**: פיגורם, רומז לכך שימותו. **בפרח בלוז**: כאשר יתברכו בני יעקב בארץ כנען בברכת פריחה, כלומר בפריה ורביה. **ויתירו**: ירבו מאוד. **ועמם מחוללי**: וה' עמם. 36 **צפה**: ראה. **הוספתי על מנתך**: בזכות בניו נוחל יוסף שתי נחלות בארץ. **תת... גורלי**: ילדיך יהיו לחלקי, יחשבו כבני. 38 **לי יקר ושא**: כבד אותי. **ובעילוי**

קידה: בקידה מעולה, אולי רומז להשתחוות יעקב ליוסף, ראה: בראשית מז, לא. **לך ישולם:** תקבל גמול על כך. 39 **זיהרתני:** הזהרתני, שאלת אותי, במדרש בראשית רבתי ויחי (עמ' 226): 'התחיל יוסף שואלו על עסקי רחל למה לא נכנסה לקבורת מערת המכפלה' והשווה למדרש לקח טוב בראשית מח (קטו ע"א). **לרחומתך:** לרחל, האשה האהובה. **להשרותה:** להחנותה, לקברה. **במכון הורים:** מערת המכפלה, מקום קבורת האבות. 40 **כי טלטול נשים גניי:** הפייטן מונה שלוש סיבות למקום קבורתה של רחל: מניעת הבזיון שבטלטול גווית אישה, חשש של יעקב שאבותיו יבקרו את העובדה שנשא שתי אחיות בחייהן וכן מתוך ידיעה שבעתיד ישמש מקום קבורתה לתפילות; ראה בתורה שלמה בראשית מח אות נז (עמ' 1750), שמביא שם מתוך כת"י ילקוט תורה בשם סדר אליהו רבה: 'לפי שאין כבוד לאשה להוליכה מתה ממקום למקום', והשווה גם למסכת שמחות ד, טז (עמ' 246): 'אבל אין מניחין מטת האשה ברחוב לעולם שזה גנאי לאשה, אלא סמוך למיתתה קבורתה'; אין לפנינו מקור המצרף את שלוש הסיבות כמו בפיוט זה. 41 **אצל קבורתה:** מקום קבורת רחל באפרתה ישמש מקום תפילה לבני ישראל המוצאים לגלות, ראה בר"ר פב, י (עמ' 988): 'מה ראה יעקב לקבור את רחל בדרך אפרת? אלא צפה יעקב שהגליות עוברות משם לפיכך קברה שם שתבקש עליהם רחמים'. גירסה שמדגישה את תפילתם של ישראל הגולים ליד קבר רחל מצויה באגדת בראשית נב (עמ' 105): 'ולמה מתה בדרך אפרת? אלא אמר הקב"ה בני צריכין לה בשעה שהן חוטאין וגולין והיא מזכרת אותי', ועיין בתורה שלמה בראשית לה אות פה (עמ' 1359), שם מביא הוא גירסה מכתב יד שקרובה אף יותר לנוסח המובא בפיוט. 42 **ויש תקוה... לגבולם:** ירמיה לא, טז. 43 **וכחז:** וכאשר צפה יעקב ברוח הקדש. **אבוד חמישים רבוא:** את מותם של חמש מאות אלפים מישראל בגלל מעשי ירבעם שמשבט אפרים, ומדרשו בבר"ר צז בנוסח כ"ו (עמ' 1243): "'וירא ישראל את בני יוסף ויאמר מי אלה" אמר רבי אימי, מי הוא זה שהוא עתיד להסב את ישראל לעבודה זרה ולהפיל מהם חמישים רבוא ביום אחד, ר' חנינא בריה דר' אדא אמר מניין מי'. **למנין מי:** בגימטריה חמשים ועל פי המדרש הנ"ל. **שת קולו בבכי:** פרץ בבכי. 44 **רוב תאלה זו:** הצרות שיפקדו את ישראל. **לאלה:** לקללה ולסמל. **על נאמם:** על כך שקראו "אלה אלהיך ישראל" כלפי העגלים של ירבעם, ראה מל"א יב, כח. 46 **הסתיר עיניו מחזות:** יעקב התקשה לראות בעיניו ולחזות ברוח הקודש, ומדרשו בבר"ר צז בנוסח כ"ו (עמ' 1243): 'ר' נחמיה אמר "ועיני ישראל כבדו" מזקנה, "לא יוכל לראות" ברוח הקודש'. **כי סיום עתיד צאת תלאות:** כי בסופו של דבר יצאו מבני יוסף רשעים שיגרמו תלאות. 47 **גזירת גלעדי:** מלחמתו של יפתח הגלעדי עם בני שבט אפרים; שופטים יב, א-ז, וראה מדרשו בפירוש לטור 50. **מסיגי מבטאות:** מהקושי של בני אפרים לבטא ש' כראוי, ראה המדרש להלן. **לכן נעלמו מרואות:**

חזרה על כך שנסתרה מיעקב רוח הקדש לזמן מה, נראה שהכוונה היא 'מראות'. 49 **שרשך**: מצאצאיו. **מכחיד ערים**: מכניע ומכלה את שונאיו; ערים, ריבוי של ער, והכוונה לשונא כמו: 'וה' סר מעליך ויהי ערך' (שמו"א כח, טז, וראה רד"ק על אתר); אין לדעת אם 'מכחיד ערים' הוא כינוי לקב"ה או מוסב על 'שרשך', דהיינו זרע יוסף שיכחיד את צריו. 50 **כדג ים נתפס בחכה**: רומז למדרש בעניין הריגת בני אפרים על ידי יפתח, ראה תנחומא ויחי נו ע"א: 'בשרן שעתידין בני אפרים להיות נצודים כדגים שנאמר: "ויהאמר לו אמר נא שבולת ויאמר סבולת" (שופטים יב, ו)'. 52 **גדול**: מנשה אף הוא יפרח ויגדל. **והקטן**: אפרים. **ראש מעמד**: מנהיג, והכוונה ליהושע. 53 **חרס**: השמש. **ינאום**: יאמר, יגער ביהושע במלחמה בעמק אילון; המשך הדברים הוא על פי המדרשים המתארים את חילופי הדברים שבין יהושע והשמש במלחמת גבעון, ראה למשל (תוך קישור לחלום יוסף) בר"ר פד, יא (עמ' 1013): 'אמר ר' יצחק: עבדא בישא, לא זבינת כספא דאבא את? לא כך ראה אותך אבא בחלום? ... אף את דום מלפני, מיד "וידם השמש וירח עמד" (יהושע י, יג)'; גירסה מפותחת יותר מצויה בתנ"ב ומובאת להלן. **איך תדמים שקדמך**: איך תשתיק את מי שנברא לפניך, ראה: תנ"ב אחרי מות יד (לד ע"ב): 'אמר השמש ליהושע, וכי יש קטן אומר לגדול שתוק? אני נבראתי ברביעי ובני אדם נבראו בשישי ואת אומר לי דום?' **ואתה בשש נצמד**: ואתה נבראת רק ביום השישי, בדומה לאמור במדרש הנ"ל. 54 **זעק**: אמר, השיב לו יהושע. **כסיגרתה**: על פי המדרש הנ"ל יהושע מביא את חלום יוסף כראיה לכך שהשמש משועבד לו, וראה גם במקבילה בבר"ר שמובאת בפירוש לטור 53; 'כסיגרתה' אולי שיבוש של 'כסגדת', השתחוות. **להורי**: ליוסף. **וקוים הדבר**: ונשמר החלום ולא נשכח, ראה בראשית לז, יא: 'ואביו שמר את הדבר'. 55 **קשבה**: אמרה השמש. **אני מתוקנת**: השמש נבראה על ידי הקב"ה לבצע את תפקידה, ואילו יהושע הוא רק שליח לביצוע דבר ה'. **ואתה שליח איך תשנה**: באיזו זכות תשנה סדרי בראשית, הרי אתה רק שליח. **השיבה**: ענה יהושע לשמש. **כמשה לים**: כפי שמשו שאף הוא היה שליח, היכה את הים ושינה סדרי בראשית. **כאהרון למלאך**: כפי שאהרון עצר את המגפה בידי המלאך, ראה במדבר יז, יג, והשווה לאגדת בראשית פרק ח (עמ' 20): 'חמה ולבנה שלוחיו, לא שיתקן יהושע? דכתיב "וידם השמש וירח עמד" (יהושע י, יג), מלאך שלוחו, לא עצרו אהרון? שנאמר: "ויעמוד בין המתים ובין החיים ותעצר המגפה" (במדבר יז, יג). יש לשים לב שבדרשה זו מתואר השמש כשליח. **וכמדה הומד**: על פי משנה סוטה א, ז (מופיע גם במדרש התנאים המצוטט בפירוש לטור 8): 'במידה שאדם מודד בה מודדים לו', אך לא ברור על מי מוסבים הדברים כאן. מימרה זו מצוטטת גם בפתיחת היוצר לויחי של שמואל השלישי; על הזיקה בין הפיוטים ראה במבוא עמ' 65. 56 **לבייש עובדך**: בנוסף, עוצר יהושע את השמש על מנת לבייש את אלה

העובדים אותה. כחזותם: שיראו. שעליך רשות: שיש מי שמושל בשמש ובירח. בסיח מלומד:
בדברים שניתן ללמוד מהם מוסר השכל. 57 וידם... עמד: יהושע י, יג.

ד. סילוק

סלוק

- עמד אביך לפצות ברכת חיליו
ביאר הקץ שסתם סודי סלוליו
גאה נגלה והדמים מלוליו
דבר למי תעבודו לילדיו ועולליו
- 5 הַשִּׁיבוּהוּ שְׁמֵעַ יִשְׂרָאֵל יְיָ אֱלֹהֵינוּ וְאַנְחֵנוּ קִהְלֵנוּ
וְהוּא נָם בְּרוּךְ שֵׁם כְּבוֹד סִלְסוּלֵנוּ
זכר ראובן בראש כי ראש שמחת גיליו
חסנו במלכות וכהונה עד הבאיש מפעליו
טיעם פחז כמים לדמותו פנשפך ויתרוקנו כיליו
- 10 יַעַן עָלָה מִשְׁכַּב גֶּרֶם חִלּוּלֵנוּ
כֵּן שְׁמַעוֹן וְלֵוִי בְּכָלִי חֲמָס הָעֲצִימוּ זִיחוּלוּ
להיות אחים לדינה ויוסף לא חסו עליו
מכרוהו כמו הרגוהו כי שמוהו ביד גועליו
נעקר מנוה הורו ומכון אוהליו
- 15 סַח אַרְוִיר אָפֶם וְעִבְרָתֶם לְחִלְקֶם וְלִהְפִּיצֶם בְּחִבְלֵנוּ
ענה ליהודה שיודוהו אחיו וכלוליו
פוצחים אחריו אמן בערכו הילוליו
צורתו פאריה כי רבו קטיליו
- קצינות ומלכות לא תסור ומחוקק מבין רגליו
רושם עד יבוא משה מדמים ים וגליו
- 20 שְׁפֹר אוֹסְרֵי לִגְפָן הוּא דוֹד הַמִּסֵּד זְבוּלֵנוּ
תת לסורקה בני אתונו הוא שלמה ודורו המושליו
חכלילי עינים מיין ולבן שינים מחלב

- זָבֹלוֹן לַחוֹף יָמִים מְדוּרוֹ עָבוּר אִישׁ חֲזִיוֹנִי
- 25 לִישׁוֹכֵר הוֹשִׁיב בֵּין הַמְשָׁפְתִים מִכִּירִי שִׁיפּוֹר וּגְנִי
פֹנֶה לַמְנוּחָה כִּי טוֹב הַקְרִיאָה בְּעֵינָי
הֲלֹא דָן יָדִין עָמוּ כְּאַחַד מִדִּינִי
חֲקִקוּ כְנָחֵשׁ עַל דֶּרֶךְ לַהֲשִׁיךְ מַעֲנִי
זָרִיז כְּשִׁפּוֹן לַהֲחָרִיד אַרְבַּע פִּינִי
30 נוֹאֵק זְכָרִינִי נָא וְאַנְקָמָה מִשְׁתִּי עֵינִי
לִישׁוּעָתְךָ קִיּוּתִי יי
- יְגוּד גָּד עָקִיבוּ אַחֵר כָּל טַפָּסָר
זָכָה אֲשֶׁר לַהֲתַעֲדֹן וְטוֹב לֹא יַחְסֹר
כְּאַיִלָה הוֹמָשָׁל נִפְתָּלִי קוֹרָא עֵינָי מוֹסֵר
35 הֲלֹא נִקְרָא פּוֹרֵת כִּי אַחֲרֵי רָשָׁע לֹא סָר
חֲשָׁבוּ לְסִטְמוֹ בְּעָלֵי חָץ וַיִּמְרְרוּהוּ כַּמִּיּוֹסֵר
זָכָה וַתִּשָּׁב בְּאֵיתָן קִשְׁתּוֹ מִיַּד אֱלֹהֶי כָּל בֶּשֶׁר
קִשְׁבוּ מֵאֵל אֲבִיךָ וַיַּעֲזֹרְךָ וּבִנְעָמוֹ תִּבְּוֹשֶׁר
בְּנִימִין זָאֵב יִטְרֹף כָּלֹא הֶפֶר אֶסֶר
40 בְּבִקֵּר מִקְרִיב וְלַעֲרֹב חֶלֶק כָּל יוֹמָסֵר
כָּל אֱלֹהֵי שְׁבִטֵי יִשְׂרָאֵל שָׁנִים עָשָׂר
שָׁנִים עָשׂ <ר> כְּנוֹיִים יְהוּדָה וְאַפְרָיִם
לְבוֹבִים חֲשׁוּבִים כְּנִגְהֵי מְאוֹרִים
פֶּרֶקֶם צוֹרֵם עֵת צָהָרִים
45 חֵי כֵן יַחֲוֹן שִׁירֵי שִׁירִים

זֹכְרִי בְּזוֹ שַׁבָּת וַיְחִי יַעֲקֹב בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם

קְדוּשָׁה לְהַקְדִּישׁ <דִּישׁ> בְּהִידוּרִים

זה מזה וג'

קְקוֹרְאִי זֶה אֶל זֶה מוֹל נִין אֶתוֹי נְהָרִים

T-S

8H.17/15

מקור:

נדפס: עזרא פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 248. טורים 1 - 23 נדפסו אצל שולמית אליצור, שירה של פרשה, ירושלים, תשס"ד עמ' 89 - 92. מועתק במאגרים מפעל המילון ההיסטורי.

חתימה: 'כלף החזן יזכה חזק כלף חזק'.

הערות לנוסח: 30 נא] בשוליים | ואנקמה] בכה"י נראה נאנקמה.

1 עמד: מילת שרשור מהסיומת המקראית האחרונה של גוף היוצר והפירוש כאן: התחיל יעקב לברך את בניו. אביך: יעקב, חילוף הגופים בטור זה לא ברור, אפשר להציע 'עמד אביר לפצות ברכת חייליו' וכך 'אביר' עשוי להיות כינוי ליעקב על שום 'אביר יעקב' (בראשית מט, כב ומקומות אחרים), יש לציין שבכתב היד מופיע 'אביך' באופן ברור. 2 ביאר הקץ: על פי בראשית מט, א, ומדרשו בבר"ר צו, שיטה חדשה, (עמ' 1200): 'ואף יעקב בקש לגלות את הקץ לבניו... אמר אקרא לבניי להודיע להן אימתי הוא הקץ'. סודי סלוליו: דרכיו הנסתרות של הקב"ה, ידיעת אחרית הימים עשויה לסייע בהבנת כל פועלו של ה' בעולם. 3 גאה נגלה: הקב"ה התגלה ליעקב וגרם לו שלא לגלות את הקץ לבניו, כפי שמופיע בהמשך המדרש בבר"ר שם: 'מיד נגלה עליו הקב"ה ואמר לו לבניך את קורא ולי לאו?' והדמים מלוליו: גרם ליעקב לשתוק בענין זה. 4 דבר: אמר יעקב לבניו. למי תעבדו: מיהו אלוהיכם, ומדרשו בבר"ר צח, ג (עמ' 1252): 'בשעה שהיה יעקב אבינו נפטר מן העולם, קרא לשנים עשר בניו, אמר להם: אל ישראל שבשמים אביכם, שמא יש בלבבכם מחלוקת על הקב"ה? אמרו לו שמע ישראל אבינו, כשם שאין בלבך מחלוקת על הקב"ה כך אין בלבנו מחלוקת, אלא ה' אלהינו ה' אחד'. 5 השיבוהו: בני יעקב. שמע ישראל: הצהרת האמונה של בני יעקב, על פי המדרש בבר"ר, שם; שולמית אליצור בפירושה לפיוט זה מציינת גם מקורות מקבילים למדרשים שהובאו כאן ומרחיבה בפירוש המדרשים ובביאור האופן בו נרמזים הם בפיוטנו, בפירושה לטורים 16 - 23 מציינת היא דרשות שנרמזות בפיוט ולא ידועות לנו ממקורות אחרים או מוכרות רק ממקורות מאוחרים, ראה: אליצור, תשס"ד, עמ' 89 - 94, דרשות

אלה יוזכרו גם בהמשך הפירוש כאן. 6 **והוא נם**: ויעקב ענה לעומתם, על פי המשך המדרש הנ"ל: 'אף הוא פירש בשפתיו ואמר ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד'. 7 **זכר ראובן בראש**: מאחר שנמנע מיעקב לעסוק בענייני אחרית הימים, עבר לעניין אחר וזכר להתחיל בברכתו של ראובן. **כי ראש שמחת גיליו**: ראובן הוא בכור והוא היה הראשון שבו שמח יעקב בלידתו. 8 **חסנו: חיזקו. במלכות וכהונה**: כבכור היה ראוי לקבל הן את המלכות והן את המלוכה, ומדרשו בבר"ר צט, ו (עמ' 1277): 'שלשה כתרים היו בידך, הכהונה ומלכות ובכורה'. **עד הבאיש מפעליו**: עד שחטא ונלקחו ממנו כל אלה. 9 **טיעם**: אמר עליו פחז כמים, ראה בראשית מט, ד. **לדמותו כנשפך**: יעקב מדמה את ראובן לכלי שהתרוקן לחלוטין ומדרשו בתנ"ב, ויחי, יב (קט ע"ב): 'מהו כמים? לא הנחת לך כלום, אלא כמים. כיצד? אדם מפנה חבית של דבש והוא משייר בה קימעא, כשמערה בה מים אינו משייר כלום, כך לא שיירת לך כלום זכות'. 10 **יען**: בגלל שחטא. **חלוליו**: ירד מגדולתו, התחלל, התרוקן. 11 **העצימו**: הגבירו. **זחולו**: את פחדו של יעקב מנקמה על הרג אנשי שכם. 12 **להיות ... עליו**: שמעון ולוי גילו אחריות כאחים בוגרים רק כלפי דינה ולא כלפי יוסף, ומדרשו בבר"ר צח, ה (עמ' 1255): 'שמעון ולוי אחים, אחים לדינה ולא ליוסף'. 13 **כמו הרגוהו**: הפייטן יוצר שוויון בין מכירת יוסף ובין הכוונה המקורית להרגו. 14 **נעקר מנוה הורו**: בגלל המכירה נעקר יוסף מבית אביו. 15 **סח**: עליהם אמר יעקב. **לחלקם ולהפיצם בחבליהם**: לפזרם בנחלות שאר השבטים, הדברים מנוסחים בפיוט באופן של מידה כנגד מידה: בגלל שיוסף הורחק מביתו, כך שמעון ולוי שהיו פעילים במכירתו, יפוצו בין נחלות השבטים (ע"פ אליצור, שם). 16 **ענה**: אמר. **שיודוהו**: על פי לשון הפסוק. **וכלוליו**: וכל היתר, כל מי שנוכח בסביבתו. 17 **פוצחים ... הלוליו**: עונים אמן לאחר שהוא מהלל ומשבח את הקב"ה, הדברים מוסבים על 'יהודה אתה יודוך אחיך' (בראשית מט, ח) וככל הנראה מבוססים על מדרש שלא מצוי אצלנו (ע"פ אליצור, שם), ואפשר לפרש גם שהכל מקבלים את מנהיגותו ומסכימים עימו. 18 **כאריה**: יהודה נמשל בברכה לאריה טורף. **קטיליו**: הרוגיו. 19 **קצינות ומלכות**: השלטון שניתן ליהודה. **מבין רגליו**: על פי לשון הפסוק, ראה: בראשית מח, י. 20 **רשם**: שלט, על פי מה שנקבע. **עד יבוא משה**: יהודה מנהיג בפועל את המשפחה עד שמשה ימונה למנהיג, הדברים מיוסדים על שוויון התיבות משה ושילה בגימטריה, ראה למשל זוהר בראשית כה ע"ב: 'עד כי יבא שיל"ה דא משה, חשבן דא כדא' (ע"פ אליצור, שם). **מדמים ים וגליו**: שהכה וקרע את הים. 21 **שפור**: מבורך. **מיסד זבוליו**: בהקמה ובייצוב של הממלכה הניח דוד את היסודות לבניית בית המקדש. 22 **תת... ודורו**: דברי יעקב 'אסרי לגפן עירה ולשרקה בני אתנו' (בראשית מט, יא) נדרשים כאן על דוד ועל שלמה ומקורם במדרש מעין זה המופיע בבראשית רבתי (עמ' 240): 'אוסרי לגפן עירה, מדבר

בדוד... ולשורקה בני אתוננו, הוא לכד העיר ושלמה בנו בנה בית המקדש'. (ע"פ אליצור, שם).

המושלי: שזכו לשלווה בימי מלכות שלמה. 23 **חכלילי...** **מחלב:** בראשית מט, יב. 24 **מדורו:** נחלתו. **עבור איש חזיוני:** יונה הנביא שיש אומרים שמוצאו משבט זבולון, ראה בר"ר צח, יא (עמ' 1261): 'זבולון לחוף ימים ישכון... על רבי לוי ואמר: יונה משל זבולון הוה'. 25 **מכירי שיפור וגני:** יודעי טוב ורע, ייתכן שנרמז כאן מה שמצוין במדרש לגבי הקשר שבין הסנהדרין ובין שבט יששכר, ראה בר"ר צח, יב (עמ' 1262): 'רובץ בין המשפטים, אלו שתי שורות של תלמידי חכמים שהן יושבים לפניהם... ויט שכמו לסבול עול של תורה, ויהי למס עובד, אלו מאתים ראשי סנהדראות שהיו משבטו של יששכר... שהיו מסכימין הלכה על פיהם', דהיינו, אלה הפוסקים מה מותר לעשות ומה אסור. 26 **למנוחה:** לימוד התורה, ומדרשו בבר"ר שם: 'וירא מנוחה כי טוב, זו התורה שנאמר כי לקח טוב נתתי לכם (משלי ד, ב)'. **הקריאה בעניני:** לימוד התורה. 27 **כאחד מדיני:** מוסב על דברי הפסוק 'כאחד שבטי ישראל' (בר' מט טז), והכוונה היא שאף משבט דן יקום מנהיג לעם ישראל, ראה בר"ר צח, יג: 'כאחד שבטי ישראל, כמיוחד של שבטים', דהיינו כמו ששבט יהודה, המיוחד שבשבטים מנהיג את העם, כך יקרה שגם משבט דן יהיה מי שמנהיג את העם, בהמשך עוסק המדרש באופן מפורש בשמשון. 28 **להשיך מעני:** לנשוק, להכות באויבים. 29 **להחריד ארבע פיני:** להכות באויב בכל הכיוונים. נראה שטור זה כבר רומז לשמשון, השופט משבט דן. 30 **נואק זכריני נא:** תחינת שמשון לפני מותו, שופטים טז, כח. 31 **לישועתך...** יי: בראשית מט, יח. 32 **יגוד:** יכנס גדודים, יתקוף. ראה: רד"ק על חבקוק ג, טז; הטור מתייחס לברכת יעקב לגד, משמעות הדברים היא שגד יכה באויבים בתקיפות וירדוף אחריהם. **עקיבו:** על פי הפסוק בברכת יעקב בבראשית מט, יט. וכאן המשמעות היא רגלו, שירדוף אחריהם. **טפסר:** שר, חיילי האויב. 33 **וטוב לא יחסר:** אשר זוכה לברכה בכל תחומי החיים, ראה למשל בבר"ר צח, טז: "'מאשר שמנה לחמו" (בר' מט, כ), שארצו שמנה, שלחמו שמן, שהוא מעמיד בגדי שמונה'. 34 **קורא עניני מוסר:** מתייחס לדברי הפסוק 'הנותן אמרי שפר' (בראשית מט, כא), במדרש מצאו בדברים אלה רמז לשבח לו זוכה שבט נפתלי בשירת דבורה, ראה בר"ר, שם: 'הנותן אמרי שפר, זו שירה שאמרה ותשר דבורה', ועיין שם בפירוש. 35 **פורת:** יוסף. **לא סר:** לא חטא באשת פוטיפר. 36 **חשבו... כמיוסר:** ע"פ בראשית מט, כג. 37 **זכה... בשר:** ע"פ בראשית מט, כד. 38 **ובנעמו תבושר:** הקב"ה ימשיך לברך את יוסף גם בעתיד. 39 **כלא הפר איסר:** בנימין לא היה עם האחים במכירת יוסף ומדרשו בספרי דברים, פיסקא שנ"ב (עמ' 413): 'דבר אחר: מפני מה זכה בנימן שתשרה שכינה בחלקו? ... כל השבטים היו במכירתו של יוסף ובנימן לא היה במכירתו. אמר הקב"ה אם אני אומר לאלו שיבנו לי בית הבחירה כשהם מתפללים

לפני איני מתמלא רחמים עליהם שלא היה להם רחמים על אחיהם'. 40 **בבקר מקריב**: בצדקתו זכה שבית המקדש בו מקריבים קרבנות יהיה בחלקו, כפי שנאמר במדרש שמובא בפירוש לטור הקודם. **ולערב חלק כל יומסר**: מתייחס להמשך הפסוק 'ולערב יחלק שלל'. הפייטן ממשיך להעמיד את הברכה לבנימין כמוסבת על בית המקדש, על סמך מדרשים המדגישים זאת, ראה למשל בר"ר, צט, ג (עמ' 1276): 'ר' פנחס פתר קרייא במזבח, מה הזאב הזה חוטף, כך היה המזבח חוטף את הקרבנות, בבוקר יאכל עד – את הכבש אחד תעשה בבוקר, ולערב יחלק שלל – ואת הכבש השני תעשה בין הערביים', מתוך כך מתברר ש'חלק כל יומסר' מוסב על חלוקת הקרבנות לכהנים'. 41 **כל... עשר**: בראשית מט, כח. 42 **שנים עשר**: מילת שרשור מן הסיומת המקראית הקודמת, מסמנת את החטיבה החותמת את הסילוק. **כנויים**: כל השבטים, המרכיבים את עם ישראל מכונים יהודה ואפרים. 43 **לבובים**: אהובים. **כנגהי מאורים**: חשובים כמו המאורות, גם כאן רומז לעניין המאורות כמו במקומות נוספים במערכת היוצר. 44 **פרקם צורם**: פדה אותם הקב"ה ביציאת מצרים. 45 **חי**: כינוי לקב"ה. **כן יחון שירי שירים**: באופן דומה יגאל הקב"ה את הנותרים מעם ישראל. 46 **זוכרי בזו שבת**: אלה הקוראים בשבת בתורה. **ויחי יעקב בארץ מצרים**: כאן מכריז הפייטן על שם הפרשה הנקראת, תופעה שמתקיימת בפיוטי סילוק נוספים של כלף בר סעיד. 47 **קדושה להקדיש**: לומר קדושה בתפילה, ככל הנראה מתכוון לקדושת היוצר. **בהידורים**: באופן מכובד, סיומת הזוגי בלחץ החרוז. 48 **כקוראי זה אל זה**: כמו המלאכים, ראה: ישעיה ו, ג. **מול נין אתוי נהרים**: שאומרים את הקדושה עם ישראל, צאצאי אברהם.

ה. מאורה

מאורות

פוֹשֵׁר וַיֵּשֶׁר תַּעֲנִיק כְּלוּיָה דְחוּיָה

לשומך בְּהוֹדֶךָ נְהוּלָה בְּהִדְרָתְךָ שְׁחוּיָה

[פ... ...]

וְהָאֵר לְמַסְבְּרֵי תַחֲיָה / כָּאֵב בְּמוֹף שִׁבְעַ עֶשְׂרֵה חָיָה

ככ>תוב> ויחי יעקב <בארץ מצרים שבע עשרה שנה>

5

ב>רוך אתה ה'< יוצר <המאורות>

מקור: T-S 8H.17/15, מועתק במאגרים מפעל המילון ההיסטורי.

חתימה: כל[פ].

1 **כושר**: טוב והצלחה, השורש כש"ר מופיע בפייטנות גם בהקשרים של גאולה בהשפעת המדרשים הקושרים בין יציאת מצרים ובין הפסוק מתהלים סח, ז: 'מוציא אסירים בכושרות'. **וישר**: ישרות במשמעות של גאולה וחיים תקינים. **תעניק**: תתן. **כלויה**: הכוונה לעם ישראל שכלים מתלאות ורדיפות, ניתן גם לפרש אלה הכלואים בגלותם. **דחוייה**: עם ישראל שדחויים מארצם. 2 **לשומך**: נראה שצריך להיות 'לְשׁוּמָה', כלומר לשים את עם ישראל תחת הנהגת הקב"ה. **בהודך נהולה**: עם ישראל ינוהלו, יונהגו על ידי הקב"ה. **בהדרתך שחוייה**: עם ישראל יהיו כפופים רק לקב"ה ולא למעניהם. 4 **והאר**: באופן מטאפורי, גאל; הפייטן מצליח להזכיר כאן גם את עניין המאורות שהוא מעין הברכה. **למסברי תחיה**: עם ישראל המקווים ומתפללים לתחיית המתים. **כאב**: בדומה ליעקב ששבע עשרה השנים האחרונות לחייו היו אחרית טובה לשאר ימי חייו הקשים, ראה לקח טוב, בראשית מז, קיג ע"א: 'לכך נאמר ויחי יעקב בארץ מצרים שבע עשרה שנה, אלו השבע עשרה חיה בהן חיים טובים'; כאן רומז הפייטן לשם הפרשה ולעניין הראשון שמופיע בה. **במוף**: במצרים.

1. אהבה

כברת פִּחְדָּךְ תִּקְיִף שִׁינִי לְצִימוֹת

לִפְרוֹק מְרֻשּׁוֹתֶם דְּאוֹבִים בְּעִגְמוֹת נְהִים בְּנִהְמוֹת

פְּדוּיִים תוֹלִיכֶם וּתְשַׁכְּלֵל שְׁלִבְשׁוֹ שְׁמֻמוֹת

וּתְעוֹרֵר אֶהְבֵּת מְתִי תְמִימוֹת / פְּקַרְבוּ יָמִיו לְמוֹת

כַּכְּ>תוֹב< וִיקְרְבוּ יְמֵי יִשְׂרָאֵל לְמוֹת וּג'

5

ב>רוֹךְ אַתָּה ה'< הַבוֹחֵר <בַּעֲמֹ יִשְׂרָאֵל בְּאַהֲבָה>

מקור: T-S 8H.17/15, מועתק במאגרים מפעל המילון ההיסטורי

חתימה: כלף

1 **כברת פחדך:** ככל הנראה חילופי ד' ור' ולפיכך צריך להיות 'פְּכִידָת' דהיינו פחדך הכבד. **תקיף:** כינוי לקב"ה. **שיוני לצימות:** הפחידני. 2 **לפרוק:** לפדות. **דאובים בעגמות:** את עם ישראל העצובים והעגומים בגלות. **נהים בנהמות:** משמיעים קולות בכי וצער. 3 **פדויים:** עם ישראל, לאחר שיגאלו. **תוליכם:** לארץ ישראל. **ותשכלל:** תבנה מחדש. **שלבשו שממות:** הריסות הארץ ובית המקדש החרבים והשוממים. 4 **ותעורר אהבת:** תאהב מחדש את עם ישראל, הזכרת מעין הברכה בסמוך לחתימה. **מתי תמימות:** אנשי תום ויושר, כינוי לעם ישראל.

ז. זולת

אֲדוֹנִיָּה וְקִרְוֹאֵיו תְּבַהּוּ וְנָע כָּל אֶחָד לְמַעֲוֹנוֹ

בְּקוֹם אֶ[גוֹ]ר עַל כֶּסֶּם בְּהוֹדַע קוֹשֵׁט דִּינוֹ

גַּם מֶלֶךְ הוֹדָה לְקוֹנוֹ כְּחֹהַ תֵּאב עֵינוֹ

וַיִּקְרְבוּ יָמֵי דָוִד לְמוֹת וַיֵּצֵא אֶת <ת> שֶׁ <למה> בְּ <נו>

דַּעַה קִנְיָה כִּיכְלָךְ וּפְרוּץ פּוֹרְצֵי פֶרֶץ

5

הֲלֹא אֲנִי עִם סוּגֵי תַּאֲלוּתֵי כְּנֻטְשֵׁתֵי הַתֶּרֶץ

וְאִין מִסְטִין נִכְחָד וְאִין קוֹרֵץ קָרֵץ וְלֹא חוֹרֵץ חֶרֶץ

אֲנִכִּי הוֹלֵךְ בְּדֶ <רָךְ> כָּל הֶ <אֶרֶץ>

זָכָה וְזָכָה בְּהִגִּיוֹן דָּת כְּחוּק הַנֶּרֶשֶׁם

חֲדַל לָךְ מִדְּבוּקֵי טַפְשָׁם וְהִנָּזֵר מִצְּלוּלִים בִּיקְשָׁם

10

טַפְס גּוֹרְסֵי דִקְדּוּק מוֹרְשָׁם וְסִגָּה נִפְשָׁם

לְמַעַן תִּשְׁכִּיל אֶת כָּל אֲשֶׁר תַּעֲשֶׂ <ה> וְאֵל כָּל אֲשֶׁר <ר> תִּפְ <נָה> שָׁם

יִקְיִים צוּר נֶאֱמָו וְשֹׁפֵר מוֹעֲדָיו לְהוֹאֵל

כֶּסֶם שִׁית מוֹכֵן עַד עֵת אֶתִּית הַגּוֹאֵל

לְמוֹד תִּגְמוֹל לְרוֹצֵחַ וּבְדָמִים מִתְגָּאֵל

15

וְגַם אַתָּה יִדְעֵת אֶת אֲשֶׁר עָשָׂה לִי יוֹאָב בֶּן צְרוּיָה אֲשֶׁר עָשָׂ <ה> לְשֹׁנֵי שָׂרֵי
צְבָאוֹת יִשְׂ <רָאֵל>

מַעֲבָד הַבְּאִישׁ וְלֹא זָחַל מִגּוֹזֵר בְּרִית בְּבִתֶּר

נִפְשוֹת הַסִּיף לְנַחֹל לְבָדוֹ הַכֶּתֶר

סְדוֹר כִּיאוּרֵיו עַת אִיבּוֹדוֹ וְאֲשֶׁר חֲתַר חֲתַר

ענה איך תחלוץ גיד[מ]ת וכפרה ה'ה מילוליו
 פץ לו הראיני וידקריהו בהראותו מפעליו
 צפן סכין גם לשני בחגורתו לכן גם הכתוב בגלגליו
 בחגורתו אשר במתניו ובנעלו אשר ברגליו

קלוני תקף הימיני בקושי מלה נחרצת
 רבה חרופים וגידופים וסיעף במערצת
 שב ונכנע ואשבע לו גדור פרצתו הנפרצת
 שמעי בן גרה בן הימיני מבחורים והוא קללני קללה נמרצת

תינויו קשב וגמל חסדו ונטל זכותו
 כסף לשלם לכל מחויב כחיובו תת חריכותו
 לכן סעדו קונו וסגה יולדו והעצים ארוכתו
 ושלמה ישב על כסא דוד <אביו ותכון מלכתו>

מלכו>תו< פתע תחזיר ודחוקים ישבר עולם
 חורפימו ושוטנימו רגע יסופו כולם
 זפים יעלו לגבולם חדים במצהלם
 קוראים עזרת אבותינו אתה הוא מעולם
 ונשיר לך

מקור: T – S 8H.17/15, מועתק במאגרים מפעל המילון ההיסטורי

חתימה: כלף חזק

הערות לנוסח: 11 מורשם] מרושם מחוק לפניו. 16 וגם... עשה לי] מסומן למחיקה | לשני...
יש>ראל<] בשוליים. 31 ארוכתו] ארוכתו מנוקד בכה"י.

סיומות מקראיות: מל"א ב, א-יב. 1 **אדניה וקרואיו:** אדניה והאנשים שהיו עמו במשתה ההמלכה.
תבהו: במקום: תווהו, נבהלו, השתוממו, מן הפועל הארמי תו"ה, ראה למשל דניאל ג, כד: 'באדין
קרב נבוכנצר תוה וקם בהתבהלה'. 2 **בקום:** בעת שהומלך. **אגור:** אחד משמותיו של שלמה
המלך, ראה משלי ל, א, ומדרשו באדר"נ נ"א, לט (ס ע"א): 'ששה שמות נקרא שלמה, ידידיה,
קהלת, בן יקה, אגור, למואל' (מניין ששת השמות כולל את השם שלמה, ללא שם זה, השם השישי
הוא איתיאל ועיין על כך בפירושו). **קושט דינו:** העובדה שהוא המלך האמיתי ולא אדוניה. 3 **גם**
מלך הודה: גם דוד המלך הודה **לקב"ה**. **כחוה:** כאשר אמר וביצע את הדבר שרצה מאוד. **תאב**
עינו: הדבר בו חשק מאוד ובסופו של דבר גם זכה לראות, והכוונה היא לכך ששלמה מלך בחייו,
ראה מל"א א, מח. 5 **דעה קנה כיכלך:** למד תורה ככל שתוכל, השווה למשלי יח, טו. **ופרוץ**
פורצי פרץ: דאג לשלם לחוטאים כגמולם; הטור רומז לדברי דוד בצוואתו, ראה מלכים א ב, ה-ט.
6 **אני עם סוגי:** למרות השתדלותי לסוג ולגדור כל פרצה, באו עלי צרות כשנטשתי את דרך הישר.
תאלוטי: תלאוטי, ראה איכה ג, סה: 'תתן להם מגנת לב תאלתך להם'. **כנטשתי התרץ:** כאשר
עזבתי את דרך הישר, אולי רומז לחטא בת שבע ולצרות שפקדו את דוד לאחר מכן. 7 **ואין**
מסטיין: אין מי שפוגע בך, השווה למל"א ה, יח. **נכחך:** נגדך. **קורץ קרץ:** כינוי לאויבים ופוגעים,
השווה לירמיה מו, כ: 'עגלה יפה-פיה מצרים קרץ מצפון בא בא'. 9 **זכה וזכה בהגיון דת:** למד
ולמד תורה. **כחוק הנרשם:** כמצווה הכתובה, והכוונה היא למצוות 'והגית בו יומם ולילה' (יהושע
א, ח). 10 **חדל לך מדבוקי טפשמ:** השמר מרשעים הדבוקים בעוונותיהם. **מצלולים ביקשמ:**
כינוי נוסף לרשעים, אלה הטבועים בחטאיהם. 11 **טכס:** חזק, רומם. **גורסי דקדוק מורשם:**
העוסקים בדקדוקי התורה, המכונה 'מורשה קהלת יעקב' (דברים לג, ד). **וסגה:** ורומם.
13 **יקיים צור נאמו:** הקב"ה יקיים את דברו. **ושפר מועדיו:** זמניו הטובים, אולי מועד הגאולה.
להואל: להתקיים, לבוא לידי מעשה. 14 **כס שית מוכן:** הכן את הכיסא. **אתיית גואל:** ביאת
המשיח. 15 **למוד תגמול... מתגאל:** תמדוד ותשלם ליואב שר הצבא כגמולו על מעשי הרצח
שלו. 17 **מעבד:** מעשה, של יואב שר הצבא. **הבאיש:** קלקל, בכך ששפך דם. **ולא זחל:** ולא פחד,
השווה לאיוב לב, ו: 'על כן זחלתי ואירא'. **מגוזר ברית בבתר:** מהקב"ה שכרת עם אברהם את
ברית בין הבתרים. 18 **נפשות הסיף:** יואב הרג נפשות; 'הסיף' מלשון ספו, כלו. **לנחול לבדו**

הכתר: יואב רצח את אבנר ועמשא כדי לנחול לבדו את כתר שר הצבא. 19 **סדור כיאוריו:** סדר לפניו, אמור לו את מעשיו הרעים. **עת איבודו:** בשעה שתהרוג אותו. **ואשר חתר חתר:** ומרד במלכות (בהריגת אבנר ועמשא). 21 **איך תחלוץ גידמת:** זו הייתה תחבולתו של יואב כדי להרוג את אבנר, ראה רש"י על סנהדרין מט ע"א (ד"ה 'על עסקי שלו') וכן מדרש הגדול שמות, כא (עמ' תעא), ועיין על כך במבוא עמ' 30. **וכפרה:** קשה. 22 **פץ...מפעליו:** יואב ביקש מאבנר שידגים לו את מעשה החליצה ואז דקרו. 23 **צפן סכין:** יואב הכין את הסכין והחביאה בחגורתו, ראה שמו"ב כ, ח: 'ויואב חגור מדו לבשו ועלו חגור חרב מצמדת על מתניו'. **גם לשני:** גם לקראת הרצח של עמשא. **לכן נם הכתוב:** בתיאור מעשי יואב מודגשים הנעליים והחגורה, שהיו גורם מסייע לרציחות. 25 **קלוני תקף הימיני:** שמעי בן גרא העצים את חרפתו של דוד. **בקושי מלה נחרצת:** במילותיו הקשות. 26 **רבה חרופים וגידופים:** קילל רבות וכדברי דוד: 'והוא קללני קללה נמרצת' (מל"א ב, ח), בקבצי מדרשים מאוחרים ניתן נוטריקון על המילה נמרצת, ראה מדרש תהילים ג, ג (יח ע"ב): 'מהו נמרצת? נוטריקון: נ', נואף, מ', מואבי, ר', רוצח, צ', צורר, ת', תועבה', ואולי למשהו מעין זה רומז הפייטן. **וסיעף:** כרת. **במערצת:** בגרזן, ראה: ישעיה י, לג, הקללות של שמעי משולות להכאה בגרזן. 27 **שב ונכנע:** שמעי ביקש מחילה מדוד, ראה: שמו"ב יט, כ. **ואשבע לו:** דוד נשבע לשמעי שלא יפגע בו. 29 **תינויו קשב:** שלמה הקשיב לדברי אביו וביצע אותם. **וגמל חסדו ונטל זכותו:** גמל טוב לזכאים והעניש את החייבים. 30 **כסף לשלם לכל מחויב:** שלמה רצה לשלם לכל החייבים כגמולם. **תת חריכותו:** לתת לו את עונשו, לשון חריכה ושריפה כסמל למוות. 31 **לכן סעדו קונו:** מאחר ששלמה קיים את צוואת דוד סייע בידיו הקב"ה. **וסגה יולדו:** דוד, אף הוא התעצם מהיותו אבי שלמה המלך. **והעצים ארוכתו:** על פי הניקוד בכתב היד צריך להיות אַרְיִכוֹתוֹ, ייתכן שהוא במשמעות של הארכת זמן השלטון של בית דוד. 33 **מלכ־וּתוֹ:** מלכות בית דוד, מילת שרשור מהסיומת המקראית הקודמת. **ודחוקים:** כינוי לישראל השרויים בצער ובדוחק. **ישבר עולם:** יצאו לחופשי מהשיעבוד. 34 **חורפימו ושוטנימו:** אויבי ישראל. **יסופו:** יכלו. 35 **זכים:** כינוי לעם ישראל. **יעלו לגבולם:** ישובו לארץ ישראל. **חדים:** שמחים. 36 **קוראים עזרת אבותינו:** תחילתה של התחנה הליטורגית הבאה מתוך 'אמת ויציב', אך גם קריאה אפשרית של עם ישראל בעת שישובו לארצם בשעת הגאולה.

שרידים ממערכת יוצר לפרשת שמות

ח. גוף היוצר

[. . .]

וַיִּמְרְרוּ אֶת חַיֵּיהֶם <בַּעֲבֹדָה קָשָׁה בְּחֹמֶר וּבִלְבָּנִים>

וּבִלְבָּנִים פְּלָצוּם לִכְן לְקוֹ בַּעֲפָר וְדָם וַצִּפְרָדַע וְהוֹכָה הָיָאֹר מַפְעֲלֵיהֶם

חִבְלָם עָרֹב וְדָבָר וְשָׁחִין כְּזָרַעַם וְשִׁמְשׁוֹ מְרַחֲצוֹת הָיוּ חִבּוּלֵיהֶם

זוֹעֲכּוֹ בָּאֵשׁ וּבָרֶד וְאַרְבֶּה וְחֹשֶׁךְ בְּעִבּוּדֹת אֶרֶץ וְאֵילָן וְנִדְדוֹ שׁוֹתֵיהֶם [ו]גְּמֻלֵיהֶם

קָלַע בְּכֹרֶתָם בְּ[ה]מְרִירוֹ כָּל [ג]בִּיר כָּל שָׁלֵם כָּקֵנָא לְקַהֲלֵיהֶם

5

כִּי גָדוֹל יְיָ מִכָּל הָאֱלֹהִים <כִּי בַדְבָר אֲשֶׁר זָדוּ עֲלֵיהֶם>

מקורות: T-S NS 275.39

חתימה: [כל]ף חזק

הערות לנוסח: 4 בעבודת: לפניו א' מסומנת למחיקה. | וגמליהם] יתכן שניתן לקרא 'עמליהם'.

1 וַיִּמְרְרוּ... וּבִלְבָּנִים: שמות א, יד. 2 וּבִלְבָּנִים: מילת שרשור מהסיומת המקראית של הסטרופה הקודמת. פְּלָצוּם: הפחידו אותם, והשווה לאיוב כא, ו: 'ואחזי בשרי פלצות'. במדרש מובא שהמצרים שינו את דרישותיהם לעיתים תכופות, ראה שמו"ר א, יא (עמ' 52): 'בתחילה בחומר וּבִלְבָּנִים, ולבסוף בכל עבודה בשדה, ולבסוף את כל עבודתם, אמר ר' שמואל בר נחמן אמר ר' יונתן, מלמד שהיו מחליפין מלאכת האנשים לנשים ומלאכת הנשים לאנשים'. לכן: משום ששיעבודו המצרים את ישראל. לקו: נענשו. ב[ע]פר: כינוי למכת הכינים שמקורה בעפר, ראה שמות ח, יג: 'ויך את עפר הארץ ותהי הכינים'. והוכה היאור: במכת הדם והצפרדע נפגע היאור. 3 חִבְלָם: השחית אותם. כְּזָרַעַם: הפייטן מתייחס למסורת דרשנית לפיה מכות הדבר או הערוב ניתנו על מעשה זריעה של בני ישראל, דהיינו על כך שהמצרים העבידו אותם בעבודות הארץ. להלן יובאו מדרשים שמשייכים דווקא את מכות כנים, ברד או ארבה לעניין זה; במקום אחר

מופיעה מכת ערוב כנקמה על גזירת הבנים ועל הנסיון להשמיד את בנ"י, השווה לשמו"ר יא, ב (עמ' 238): 'אמר להם הקב"ה אתם עשיתם המוניא על בני אף אני אעשה עליכם עוף השמים וחית הארץ המונים המונים'. מסורת דרשנית נוספת מתייחסת לכך שמכת הערוב ניתנה על כך שהמצרים שמו את ישראל לגדל את בניהם, ראה: משנת רבי אליעזר (מדרש ל"ב מידות), פרשה יט (עמ' 348): 'מפני מה הביא עליהן ערוב? מפני כשביטלו הלבנים אמור, הואיל ואין להן מלאכה להתעסק בה, יגדלו את בנינו'. **ושמשו מרחציות**: מכת השחין ניתנה על כך שהמצרים השתמשו בישראל על מנת שיחממו ויצננו את מימיהם, ראה שמו"ר יא, ה (עמ' 241): 'שחין למה בא עליהם? מפני ששמו ישראל לחום להם חמין ולצנן להם את הצונן, לפיכך לקו בשחין שלא יכלו ליגע בגופן', והשווה למשנת ר' אליעזר (מדרש ל"ב מידות), פרשה יט (עמ' 351). 4 **זועכו**: הוכו במכות הברד הארבה והחושך; השורש זע"ך הוא יחידאי במקרא ומופיע באיוב יז, א: 'רוחי חבלה ימי נזעכו', משמש אצל פייטנים גם במשמעות של מכה, ראה למשל אצל יוסף אבן אביתור: 'זועפתי זועכתי ונותרתי עני ואביון'. **עבודת ארץ ואילן**: מכות הברד והארבה ניחתו על המצרים בגלל ששיעבדו את ישראל בעבודת שדותיהם ואילנותיהם, ראה: תנחומא וארא, יד, (דף עז ע"א): 'ברד מפני ששמו את ישראל נוטעי גנות ופרדסים ואילנות וכרמים... ארבה למה? מפני ששמו את ישראל זורעי חטין ושעורים'; במקום אחר מתפרשת דווקא מכת הכנים ככזו שבאה בתגובה על כך שהמצרים שעבדו את ישראל לעבודת הארץ, ראה: תנחומא בא, ד, (דף עט ע"ב). **ונדדו שותיהם**: אולי צריך להיות 'ונדדו שנתיהם' ואז הכוונה היא לכך שהמצרים מנעו מבני ישראל שינה בבתייהם כחלק מהשיעבוד, והשווה לשמו"ר א, יב, (עמ' 53): 'וצוה לנוגשים שיהיו דוחקים בהם כדי שיהיו עושין סכום שלהם ושלא יהיו ישנים בבתייהם'. [ו]גמליהם: אולי הכוונה 'וגמליהם', דהיינו ששולם למצרים כגמולם. 5 **קלע**: היכה את המצרים במכת הבכורות, הפועל יכול להיות גם בבנין קל. **בכרתם**: בניהם הבכורים. **ב[ה]מרירו**: בהורגו את הבכורות, השורש מר"ר מיוחס בין השאר לשכול, ראה מדרש שלוש וארבעה לו (עמ' סא): 'ושכול הבנים נקרא מירור שנאמר (מלכים ב ד, כז): "הרפה לה כי נפשה מרה לה"; מופיע גם במדרה"ג, שמות (עמ' טו). **[ג]ביר**: ככל הנראה כינוי לבנים הבכורים. 6 **כי... עליהם**: שמות יח, יא, הסיומת המקראית של הפיוט מבטאת את הרעיון לפיו המצרים נענשו על פי העקרון של מידה כנגד מידה.

ט. סילוק

עליהם אָנף אַיִם לבותם להמריכה

בהתחברם בסוּגים שֶׁת חֲשָׁקָתָם [ה]פּוֹכָה

גְּעִילָתָם תִּקַּף וְשֶׁת בִּלְבָם [...]רִיכָה

דבר [...]חִים אֵין עַל יָדִי [...] יכָה

הָלֹא בְיוֹם הַוִּלָּדֶת א[וּתָךְ]... לֹא נִמְשְׁכָה

5

ובָּמִים ל[א רִחְצָת וּל]א הַמְּלַחֶת וְלֹא חוֹתֶלֶת לִמ[... ..] וְכָה

זִוְנַחַת עַל פְּנֵי הַשָּׂדֶה גְּעוּלָה מוֹשְׁלָכָה

חוֹס לֹא חֲסָה עָלֶיךָ עֵין אֶתְךָ לְתַמְכָּה

טַפְסָרִי עֶבֶר וְהִנֵּךְ מִתְּבוֹסֶסֶת בְּדָמִים מְלוֹכְלָכָה

יֵזֶם בְּדַמְיֶיךָ חַיִּי פְּעָמִים מִנְּפִילָה לְסַמְכָה

10

כְּצִמְחַת הַשָּׂדֶה נִתְתִּיךְ רִבְבָה מְכוֹרְכָה

לְמַנְיִן אֶלְפִּיָּה הֵייתָ עִם דְּגָלֶיךָ בְּמוֹף דָּרְכָה

מְאוּד רִבִּית וְתִגְדְּלִי בְּעָדִי עֲדִיִּים לְהִלָּכָה

נְכוֹנוֹ שְׂדֵיֶיךָ וְשַׁעֲרֶיךָ צִמְחָה וְאוֹיְבֶיךָ [תָּךְ] נְבוֹכָה

סִכְתָּתִי וְהִנֵּה עֵתְךָ עֵת דוֹדִים [רַחֲמִים צְרִיכָה

15

עֲבַרְתִּי וְאַפְרוֹשׁ כְּנָפֵי שִׁמְךָ סְכוּכָה

פִּיאֲרֶתְךָ וְאַכְסָה עָרוֹתְךָ מִכָּל אֵר חֲסוּכָה

צְנוּעָה[ה] [...] מְתִי מְחַרְפֶּת מְסוֹרֶסְכָה

קוֹמָמ[... ..] וְתִהְיִי לִי גִבֹּרֶת מִמְּלָכָה

רִחְצִתִּיךָ ב[... ..] מְטִינוֹף עוֹבְדֵי מִסִּיכָה

20

שְׁטַפְתִּי דָמֶיךָ מֵעֶלְיךָ וְאַזְקוֹף נְמוּכָה

תִּכְפָּתִיךָ לְסוּכָךְ בְּשֶׁמֶן וְאַעֲלֶה אֶת ה[...כָה]

כֵּן הִלְבַּשְׁתִּיךָ רֶק[מָה] מ[...]

לְהַנְעִילָךְ תַּחַת מִמְעַל לְהִיּוֹת

25 [...] שֶׁשׁ חֲבִשְׁתִּיךָ כִּי לֶכְךָ ה[...]

הַמָּשִׁי כִּיסִיתִיךָ לְעוֹרְךָ [...]כה]

[...]קתי

[. . .]

ח[...]
צור שְׂבָעָה[... ... כה]

[...] לְדָבֶשׁ מִסָּלַע עַר[... ... כה]

30 קָמַח סֶלֶת וּדְבֶשׁ אָכַלְתָּ [...]ה [...]בכה

וְתִיפִי בְּמֵאֵד מְאֹד וְתִּצְלַחִי לְמַלּוּכָה <

לְמַלּוּכָה כְּתִמְכָּה בְּעוֹז וְתַעֲצוּמוֹת

לִצָּה וּמִרְדָּה וְהַקִּיפוּהָ מִהוּמַת

פִּשְׁעֵינוּ [...]ה] וְתִמְחוּל אֲשָׁמוֹת

35 חוֹן תַּחֲוֹן הַיּוֹם [...]ת[...]

זֹכְרֵי בְּיוֹם שַׁבָּת עֲנִיִּין וְאַלֶּה שְׁמוֹת

קְדוֹשָׁה לְהַקְדִּישׁ לָנ[...]

לְקוֹרְאֵי זֶה אֵל זֶה קְדוּשׁוֹת רְשׁוּמוֹת

מקורות: 275.39 T-S NS (1-25), 277.229 T-S NS (26-36).

חתימה: כל[פ] ה[חזן] ח[ז]ק, בטורים 23-30; כלף ח[ז]ק בטורים 32-37

הערות לנוסח: 17 מכל כ' מתוקנת מ-ל'. 34 עניין ואלה שמות] בשולי הגליון. 36 לקוראי] אחריו תיבה מחוקה.

1 עליהם: מילת שרשור לסוף הפיוט הקודם, על פי המשך הפיוט סביר להניח שמתייחסת לעם ישראל. אנף: כעס, כמו בישעיה יב, א: 'אודך ה' כי אנפת בי', הקב"ה כעס על בני ישראל שהתחברו למצרים והושפעו מתרבותם. איום: כינוי לקב"ה. ליבותם להמריכה: להמיס את לב בני ישראל, להפחיד אותם. 2 בהתחברם בסוינים: כאשר בני ישראל התחברו עם המצרים ונטמאו מגילוליהם; סוינים - כינוי למצרים על שם 'ממגדל סוניה' (יחזקאל, כט, י). שת חשקתם הפוכה:

הקב"ה פעל באופן שגרם לתוצאה הפוכה מכוונת המצרים להשמיד את ישראל, וראה סיום גוף היוצר לשמות; אפשר לפרש גם שכוונת בני ישראל להיטמע במצרים לא הצליחה.

3 **געילתם**: טינופם, העבודה הזרה שבמצרים, שהוכתה על ידי הקב"ה. 5 ביום הולדת אותך: יחזקאל טז, ה. מטור זה והלאה מפתח הפייטן דברים מתוך יחזקאל פרק טז. 6 **ובמים...חלתת**: יחזקאל טז, ד. 7 **זונחת**: הופקרת לבדך. **על פני...מושלכה**: על פי 'ותשלכי על פני השדה' (יחזקאל טז, ה). 9 **טפסרי**: מלאך ה', ובפסוק: 'ואעבר עליך ואראך' (יחזקאל טז, ו).

10 **פעמים מנפילה לסמכה**: מתייחס לחזרה פעמים על הקריאה 'ואמר לך בדמיון חיי' (יחזקאל טז, ו), על פי המדרש העובדה שבני ישראל קיימו שתי מצוות שקשורות לדם סייעה לכך שנגאלו, ראה פסדר"כ ויהי בחצי, ד (עמ' 125): 'דבר אחר: "על משפטי צדקך" (תה' קיט, סב)... ועל צדקה שעשית עם אבותינו במצרים, שלא היו בידם מצות שיגאלו בהם אלא שתי מצות, דם פסח ודם מילה, הדא הוא דכתיב "ואעבור עליך ואראך מתבוססת בדמיון ואומר לך בדמיון חיי" (יחזקאל טז, ו) בדמיון, דם פסח ודם מילה'. 11 **כצמח... רבבה מכורכה**: יחזקאל טז, ז, אולי רומז למדרש המתאר כיצד תינוקות בני ישראל שיולדו בשדות נסתרו מעיני המצרים על ידי שהובלעו בקרקע, ראה שמו"ר א, יב (עמ' 55): 'נעשה להן נס ונבלעין בקרקע... ולמחר מבצבצין ויוצאין כעשב השדה, שנאמר "רבבה כצמח השדה נתתיך" (יחזקאל טז, ז)'. 12 **למניין אלפיה היית**: מתאר את הגידול שחל בקרב בני ישראל, בדומה לברכה שבירכו בני המשפחה של רבקה: 'את היי לאלפי רבבה' (בראשית כד, ס) והשווה לבר"ר ס, יג (עמ' 654): 'ר' ברכיה בשם ר' לוי, "ברכת אובד עלי תבוא" (איוב כט, יג), ברכת אובד זה לבן הארמי... עלי תבוא זו רבקה, "אחותנו את היי לאלפי רבבה" ועמדו ממנה אלופין מעשו ורבבה מיעקב... רבבה מיעקב, שנאמר "רבבה כצמח השדה נתתיך"'. 13 **במוף: במצרים. דרכה: קשה, ואולי צריך להיות 'דרוכה', כלומר רמוסה. 13 רבית... עדיים**: יחזקאל טז, ז. 14 **נכונו... צמח: יחזקאל טז, ז. ואויב[תך] נבוכה**: התרבות בני ישראל גרמה לקושי וסבל למצרים, ראה שמו"ר א, יא (עמ' 52): 'ויקוצו מפני בני ישראל, מלמד שהיו ישראל דומין בעיניהם כקוצים', ועיין שם בפירוש. 15 **סכתתי: הקשבתי לקולך. והנה עתך עת דוד[ים]**: הגיע המועד לקיים את ההבטחה לאבות, השווה למכילתא דר' ישמעאל, בשלח, מס' דפסחא, ה (עמ' 14): 'היה רבי מתיא בן חרש אומר הרי הוא אומר "ואעבור עליך ואראך והנה עתך עת דודים" (יחזקאל טז, ח) הגיע שבועתו שנשבע הקב"ה לאברהם שיגאל את בניו'. 16 **ואפרוש כנפי**: יחזקאל טז, ח. **שמך סכוכה**: מכוסה על ידי הכנף, מטאפורה לקרבה עם הקב"ה. 17 **ואכסח** פרוותך: יחזקאל טז, ח. **אר: כך בכתב היד וברור שהנוסח משובש וצריך להיות 'ער' או 'צר', דהיינו אויב. 18 צנועה: כינוי לעם ישראל. [...] מתי מחרפת מסורסכה: אולי יש להשלים: [עד] מתי,**

ו'מסורסכה' כנראה משובש מ'מסוכסכה'; ומשמע הטור: עד מתי תחרף מצרים את ישראל; 'מסוכסכה' הוא כינוי למצרים על פי 'וסכסכתי מצרים במצרים' (ישעיה יט, ב). 19 **גברת ממלכה**: מלכה, על פי לשון הפסוק מישעיה מז, ה, מטאפורה למידת הקירבה שבין ישראל והקב"ה. 24 **להנעילך תחת**: הפירוש קשה, הפסוק מן הפרק העוסק בהנעלה מדבר על 'ואנעלך תחש' (יחזקאל טז, י) אך בכתב היד נכתב בבירור 'תחת', ונראה שהוא טעות המעתיק במקום 'תחש', אולי בהשפעת 'מעלה' שבסמוך. 25 **שש חבשתיך**: על פי יחזקאל טז, י; על פי החתימה צריך הטור להתחיל באות פ, אולי במילה 'פאר' 26 **המשי כסיתיך**: שם. 27 [...]קתי: אולי היה 'חקקתי', כנראה חלק מהחתימה 'הח[זן]'. 29 לדבש מסלע: הלשון על פי דברים לב, יג, וראה מדרשו על ילדי ישראל במצרים, שמו"ר א, יב (עמ' 55): 'ומלקט להם שני עגולים, אחת של שמן ואחת של דבש שנאמר: "וינקוהו דבש מסלע ושמן מחלמיש צור" (דברים לב, יג)'. 30 **סלת ודבש אכלת**: דאגתו של הקב"ה לישראל במצרים ובמדבר. 31 **ותיפי... למלוכה**: יחזקאל טז, יג. 32 **למלוכה**: מילת שרשור מהסיומת המקראית הקודמת, מעבירה לחטיבת הסיום של הסילוק. **כתמכה**: כאשר תמך הקב"ה בכנסת ישראל והעלה אותה לגדולה. 33 **לצה ומרדה**: שינוי לרעה בהתנהגות בני ישראל, למרות כל הטוב שעשה עימהם הקב"ה, על פי המשך הפרק, ראה: יחזקאל טז, טו והלאה. 34 **ותמחול אשמות**: בקשת סליחה על חטאי בני"י. 35 **חון תחון**: תרחם, המשך הטור מתייחס מן הסתם לעם ישראל. 36 **[זוכ]רי ביום שבת**: אלה המזכירים וקוראים בשבת את פרשת שמות, בכך מכריז הפייטן על שם הפרשה. 37 **קדושה להקדיש**: לומר קדושה, ככל הנראה קדושת היוצר. 38 **קדושות רשומות**: פסוקי הקדושה.

י. מאורה

[מא] ורות

כָּעַס לָגוּ[...][... מְסֻגָּרִי דָלֶת בְּחוּר[...]] יָם הַבָּאִים

לִרְגָעִים [...] וּלְנִיּוֹךְ מוֹבָאִים

פָּאָר הוֹד עֲטוּיִים כְּאַרְתְּכִי צְבָאִים

וְהָאִיר אֹר עִם לָךְ [נָ]אִים / וְיִן בְּנֵי יִשְׂרָאֵל הַבָּאִים

מקורות: T – S NS 277.229

חתימה: כלף, ראה דיון במבוא.

1 **כעס:** יתכן שבציווי, או בלשון בקשה; כעסו של הקב"ה אמור לסייע לגאולת עם ישראל. **מסגורי דלת:** ראה מלאכי א, י: 'מי גם בכם ויסגר דלתים', על פי פיוטי מאורה אחרים של המחבר ניתן להבין שהטור עוסק במצב הקשה של עם ישראל. 3 **כארתכי צבאים:** כגלגלי מרכבות ומשמעו כאופנים ומלאכים; המילה ארתכי היא מן הארמית (רתיכא: אופנים) ומצויה בפיוטים. 2 **ולניווך מובאים:** אולי צריך להיות 'ולנווך מובאים', כלומר לארץ ישראל ולבית המקדש. 4 **והאיר אור:** במובן המטאפורי גאל את עם ישראל, הדבר נעשה תוך איזכור עניין המאורות ובקשר לפסוק שהוזכר לעיל: 'ולא תאירו מזבחי חינום' (מלאכי, שם) ואולי אף לפסוק שלאחריו. **נין בני ישראל הבאים:** עם ישראל דהשתא, צאצאי בני יעקב המנויים בתחילת ספר שמות; בטור זה נרמז גם הפסוק הראשון של הפרשה.

יא. זולת

א[...][...]מאש לנחם [...]ל[.]טה [...]ולתיה

בש[...][...]טובה דצו בתוקף א[...][...]תיה

גזרתי על חוזי לוכחה להזכירה רובי ט[...][...]ותיה

בן אדם הודע את ירושלים את תועבותיה

5 דוחקים הלא דחקו ויאנשו למעלה [...]ך

הבה נתחכמה נמו ולא [...] [...]בו[.]ך

ונעת ונדת לאפר [...] [...]ך

ומולדתיו ביום הולדת <אותך>

זיה[רתי]ך על [...]י [...]כי אחד [...]נפתלת

10 חיונים לא אבית ושיהוץ לא השלכת ובם חתלת

טפ[י]ך[?] הלא כדרך השתילים בשדה השלכת שתלת

ובמים לא רוחצת למשעי <המלח לא המלחת והחתל לא חתלת>

ילדיו להצליל ברפש [...] [...]

[...]

מקורות: T-S NS 277.229

הערות לנוסח: 5 דוחקים] ד' מתוקנת מח'

סיומות מקראיות: יחזקאל טז. 1 [...]מאש לנחם: קשה לפרש מחמת הקיטוע. 3 גזרתי

על חוזי: ציויתי על יחזקאל. לוכחה: להוכיח את ישראל. רובי ט[...][...]ותיה: הקריאה קשה

אך משמע הדברים: את חטאיה הרבים; אולי אפשר להשלים: 'טעויותיה' או 'טומאותיה'.
5 **דוחקים**: ככל הנראה כינוי למצרים. **הלא דחקוך**: שיעבדו אותך. **ויאפֿישו**: הקריאה מסופקת, כנראה מלשון מכה אנושה. 6 **הבה נחכמה נמו**: המצרים התכוונו להרע לעם ישראל בערמה, ראה: שמות א, י. 7 **ונעת ונדת לאפר**: אולי רומז ל'זתשלי על פני השדה' (יחזקאל טז, ה). 10 **חיווים לא אבית**: לא רצית לשמוע לדברי הנביאים. ושיהוץ: משובש, וצריך להיות 'ושיקוץ'; מתייחס לכך שבני ישראל נטמעו בעבודה הזרה במצרים, השווה ליחזקאל כ, ח: 'ולא אבו לשמע אלי איש את שיקוצי עיניהם לא השליכו ואת גלולי מצרים לא עזבו'. 11 **טפ[יך]**: תינוקות בני ישראל שנולדו במצרים לאחר גזירת פרעה. **כִּדְרֵךְ השתילים**: על פי המדרש גודלו התינוקות בשדה בהשגחת הקב"ה. ראה שמו"ר א, יב (עמ' 55): 'מבצבצין ויוצאין כעשב השדה'. **השלכת שתלת**: קשה, שהרי מדובר בפעולות הפוכות אחת לשניה, ואולי השלכת במשמעות של פיזור והנחה; אפשר לנקד גם 'בְּשִׁדָּה הַשְּׁלֶכֶת' אך עדיין נותר קושי בהבנת הטור. 12 **ילדיך**: הבנים הנולדים לבני ישראל במצרים. **להצליל ברפש**: להטביע ביאור על פי גזירת פרעה, ראה: שמות א, כב.

שרידים ממערכת יוצר לפרשת וארא

יב. סילוק

[. . .]

[...] שפר [...]

[...] לנפצה

חזקים יסופו [...] מו לנפצה

[זי]פה [...] המריבה [...]צה

5 נבהל[...] הברד תצא [...]צוזה

ישבר הני[צן] ויצא [...] .. צה

זד כק[ש]ב קושי [...] .. צה

כה השמיע לחוזים התחננו בנחיצה

הוא הצדיק ואנו בעלי שמצה

10 חנון אל תעפכו כי נפשינו קצה

זעקה אערוד אל תע[ש]ו עוד עושק ומרוצה

קבלו ופרש כפיו בעוז אל ל[...]צה

ויחדלו הקולות והברד >ומטר לא נתן ארצה<

ארצה כהפילו חללי ברה

15 לכן נפלו [. . .]

— — —

מקורות: T – S NS 277.229

חתימה: [ה]חזן יזכה חזק כל[ף]

3 חזקים יסופו: ככל הנראה מתייחס לנזקי הברד, שפגע בעיקר בגידולים שכבר הבשילו והתקשו,

ראה שמות ט, לא: 'והפשתה והשערה נכתה כי השערה אביב והפשתה גבעל'. 6 ישבר הני[צן]:

חוזר על כך שגידולים שהיו בשלים נפגעו, ראה טור 3. 7 זד: פרעה. 8 לחוזים: למשה ואהרן. התחננו: התפללו אל ה', ראה שמות ט, כח: 'העתירו אל ה'. **בנחיצה**: במהירות, כמו: 'כי היה דבר המלך נחוי' (שמו"א כא, ט) ועיין ברד"ק על אתר. 9 הוא הצדיק: על פי שמות ט, כז. **בעלי שמצה**: בעלי חטא, רשעים, ראה שמות, שם. 10 חנון אל תעכבו: אל תשתהו מלהתפלל. **כי נפשנו קצה**: נפשנו כלה, אנו בסכנה מן המכות, השווה: במדבר כא, ה: 'ונפשנו קצה בלחם הקלקל'. 11 **זעקה אערוך**: משה מבהיר לפרעה שיתפלל בעדו להפסיק את הברד, ראה שמות ט, כט: 'ויאמר אליו משה כצאתי את העיר אפרש את כפי אל ה'. **אל... עושק ומרוצה**: הפסיקו לרצץ ולעשוק את ישראל, וללשון השווה לירמיה כב, יז: 'זעל העשק ועל המרוצה'. 12 **ופרש כפיו**: משה, בעת שהתפלל אל הקב"ה. 13 **ויחדלו... ארצה**: שמות ט, לג. 14 **ארצה**: מילת שרשור מהסיומת המקראית הקודמת. כהפילו חללי ברה: כשם שהמצרים הפילו לארץ חללים מישראל; נראה שבהמשך עוסק הפייטן בעונשם, מידה כנגד מידה.

יג. מאורה

[כ...] [ר...ה]

[ל...][...]מאירה

פדות [...] תחיש למסברי מאורה

והאיר או[...] לה[...]

ככ>תוב< [...]

5

ב>רוך אתה יי יוצר המאורות<

מקורות: T – S NS 227.229

חתימה: [כל]ף

3 פדות: חירות, גאולה. תחיש: הבא במהרה. למסברי מאורה: כינוי לעם ישראל המקווים לאור המטאפורי של הגאולה. 4 והאיר: גאל, שימוש בהארה באופן מטאפורי, כך נזכר גם עניין מעין הברכה בסמוך לברכה. 5 ככתוב: על פי פיוטי מאורה אחרים של כלף בר סעיד כאן צריך לבוא פסוק מתחילת הפרשה.

י.ד. אהבה

[... ...]

כליון [...]

לעלות [ב]ראשיתי ואחריתי

פחדך לש[..]ר זממי [...] שאריתי

[...]]יך וענני ערביתי ושחריתי / לה[קי]ם [ב]ריתי

5 ככ>תוב> וגם הקי>מותי את בריתי אתם לתת להם את ארץ כנען ארץ מגריהם
אשר גרו בה>

ב>רוך אתה יי הבוחר בעמו ישראל באהבה>

מקורות: T – S NS 277.229

חתימה: כלף

הערות לנוסח: 3 זממי] אפשר לקרוא גם 'זממו'

- 1 כליון: השמדה. המשך הטור היה ככל הנראה בקשה להפסיק את הפורענות. 2 לעלות
[ב]ראשיתי ואחריתי: איני יודע לפרש. 3 פחדך: אולי הפחד מפניך, ראה גם במאורה לויחי.
שאריתי: עם ישראל הנותרים. 4 וענני ערביתי ושחריתי: קבל את תפילותי, מדי בוקר וערב.

זולת וארא

אָנח עת יָקִיף צוֹרְרִים צוֹרִים וְצִדוֹנִים וְכָל מְדַאֵיב
בְּהַעֲשׂוֹת שְׁפָטִים בְּכָל הַשָּׁטִים וְכָל מ[ס]תָּאֵב וּמְכָאֵיב
וְדוֹדֵי יִפְדּוּ בְּשִׁשׁוֹן מִמִּי יֵשַׁע לְהַשְׂאֵיב
וְלֹא יִהְיֶה עוֹד לְבֵית יִשְׂרָאֵל סֵלֹן <מִמַּאִיר וְקוֹץ מְכָאֵב>

דְּצִים חָדִים יֵשְׁרוּ וְאִין בָּם עֲגוּמִים

5

הַמְצוּקוֹת יִתְּמוּ לְהַשְׁקִיטֵם בְּמוֹרְשֵׁי [...] דוּמִים
וְיִמְחִלוּ א[ש]מִים בְּעֲצוּם [...] לִימִים לֹא נִכְלָמִים
כֹּה אָמַר יי' <אֱלֹהִים> בְּקִבְצֵי א[ש]ת בֵּית יִשְׂרָאֵל <מִן הָעַמִּים

זִיְהֲרֹנוּ נוֹאֵם אֲמָרִיו לְקַהֵל מְאֲמָרִיו

חֶקֶק הַחֲדָשׁ וְהַשְׁנָה לְהַכְנִיעַ קוֹשְׁבֵי סְדוּרִיו

10

טִיעַם הִנְנִי עַל פְּרָעָה לְהַחְרִידוֹ [...] לְהַשִּׁים מְדוּרִיו

הַתִּנְיִן הַגָּדוֹל הָרָבָע <בְּתוֹךְ יְאוּרִיו>

יַעַן נֶאֱמַר אֲנִי לִי [...] לְאֵלֹהִים בְּעִשְׂוֹתֶיךָ

כְּלִימַת [ק]לֹן לְכִסּוֹתֶיךָ בְּצִילוֹ בְּהַחֲסוֹתֶיךָ

לֹא יוֹעִיל לְךָ בְּגִזְרֵי לִשְׁרוֹתֶיךָ אוֹתִי כְּנִסּוֹתֶיךָ

15

וְנִתַּתִּי חַחִי <ם> בְּלִי <חִיךָ> וְהִדְּ <בְּקִתִּי> דְּ <גַת> יְ <אֲרִיךְ> בְּקִשְׁשׁוֹתֶיךָ

מִשְׁעָנָת קִנָּה בְּהִיּוֹתֶךָ תִּרְוָצֶךָ וּ[...] ש[ר]ך

נְהִי יָקִיף סְבִיבוֹ [...] ר[ך]

שֹׁכֵר אֶתְּנָן מְכוֹנָךְ [...] בְּרָאשׁ מְאוּרִיךְ

[...]

[... ...] שְׁלָלָה וּבָזָז בָּזָה וְהִיתָה <שָׁכַר לְחִילוֹ>

לְחִילוֹ פִּרְשֵׁתִי יָד רְחוּמִים כְּהִירְעוּ מִפְּעֻלָּם

חֲלָחִלִים חֲבָלוֹם [..] וְיָקְ[בְּדוֹ] מוֹט עֹלָם

זִיעוּכֶם [..] נֹהִיר וּא[... ..] שִׁמ[חַת גִּילָם]

קְרוּא [... ..] לְעוֹלָם

מקורות: T-S NS 277.229 (1 – 3), T-S NS 275.39 (4 – 25).

חתימה: [כלפ חזק]

הערות לנוסח: 12 התנין] כך בכתב היד, צריך להיות 'התנים'. 15 לשי[.תיך] בכתב היד נראה שהאות ל' תוקנה מהאות ב'.

סיומות מקראיות: סוף יחזקאל כח (מפס' כד) ולאחר מכן תחילת יחזקאל כט. 1 אנח: אנחה.
עת יקיף: כאשר האנחה תקיף את מחנות אויבי ישראל. צוררים: אויבים. צורים וצידונים: בני צור וצידון, ממלכות עליהם ניבא יחזקאל בפסוקים הקודמים לתחילת ההפטרה. ראה יחזקאל כח, א – כג. מדאיב: מכאיב. 2 שפטים: עונשים. בכל השטים: כמו 'השאטים' כינוי לפוגעים בעם ישראל, על פי הפסוק המתפייט: 'מכל סביבותם השאטים אותם' (יחזקאל כח, כד). 3 גדודי: ישראל. להשאيب: לשאוב, ראה ישעיה יב, ג: 'ושאבתם מים בששון' ובמשמעות מושאלת לגאולה.
5 דצים: שמחים. חדים: מן הארמית, שמחים. ואין במ עגומים: אין ביניהם מי שעצוב.
6 המצוקות יתמו: הקשיים והסבל של עם ישראל יסתיימו. להשקיטם: להושיב בשלווה. במורשי [..]דומים: אולי צריך להיות 'במורשי הדומים', כלומר בארץ ירושתם ('הדומים': ארץ, על פי ישעיה סו, א); אפשר להשלים גם 'במורשי קדומים', דהיינו ארץ ישראל שירשו האבות מקדם.
7 ויומחלו א[ש]מים: ייסלח להם. בעצום: בתוקף, בחזקה. [ל]ימים: אולי 'שלמים'. לא נכלמים:

לא יבוישו עוד בשל פגיעות עמים אחרים. 9 **זיהרנו:** אמרנו, ואפשר גם לנקד 'זִיְהָרְנוּ', דהיינו, הזהיר אותנו, אך עדיין קיים קושי בהבנת הטור, שהרי לא ברור מה מקומו של הגוף הראשון כאן אם בהמשך הטור נזכר עם ישראל בגוף שלישי. **נואם אמריו:** דבר ה'. **לקהל מאמריו:** לעם ישראל הממליכים את ה'. 10 **חקק החדש והשנה:** אולי הכוונה לתאריך הנקוב בראש פרק כט. **להכניע קושבי סדוריו:** הניצחון על המצרים מחנך גם את ישראל לאמונה ובטחון בה'. 11 **טיעם:** אמר. **להשים מדוריו:** להפוך את מצרים לשממה כפי שמובטח בדברי הנביא, ראה יחזקאל כט, יב: 'ונתתי את ארץ מצרים שממה'. 13 **יען נאמך:** פניה ישירה לפרעה המתואר כמי שנתגאה במעשיו ובכוחו מאוד, ראה יחזקאל כט, ג: 'אמר לי יארי ואני עשיתני', והשווה לשמו"ר ח, ב (עמ' 201): 'פרעה היה אחד מארבעה בני אדם שעשו עצמן אלוהות והרעו לעצמן... דכתיב: "לי יארי ואני עשיתני" (יחזקאל שם)'. 14 **כלימת [קלון] לכסותיך:** לבייש את פרעה. **בהחסותיך:** הניסוח קשה, אולי הכוונה לאלה החוסים בצל פרעה, שסופם שיבושו בעת מפלתו. 15 **לא יועיל לך:** מעשיו של פרעה לא יועילו לו מפני ה'. **לשחיתך:** הקריאה מסופקת, ולא ברור; אולי צריך להיות 'לְשַׁחֲתֶיךָ'. **אותי כנסותיך:** פרעה ניסה את ה' בהתנהגותו ובגאוותו. 17 **משענת קנה בהיותך:** משום שמצרים היתה לישראל דבר לא יציב שלא ניתן לבטוח בו ולהשען עליו, ראה יחזקאל כט, ו: 'יען היותם משענת קנה לבית ישראל' והשווה לדברי שליחי מלך אשור על מצרים במל"ב יח, כא: 'עתה הנה בטחת לך על משענת הקנה הרצוץ הזה על מצרים'. **תרוצץ:** על פי יחזקאל כט, ז: 'בתפשם בך בכף תרוץ'. 18 **נהי: קולות קינה ובכי.** 19 **שכר אתן מכונך:** מן ההקשר ברור שטור זה עוסק בפורענות שעתידה לבוא על מצרים. מחמת הליקוי בהמשך הטור קשה לקבוע אם מדובר במתן שָׂכָר ואזי יש כאן רמז לכך שמצרים תנתן כשכר למלך בבל על פי יחזקאל כט יט: 'הנני נתן לנבוכדראצר מלך בבל את ארץ מצרים... והיתה שכר לחילו', או שמא מדובר ב'שָׂכָר' ('סָכָר') על שום הנבואה על מצרים בישיעה יט, י: 'והיו שתתיה מדכאים כל עשי שכר'. **בראש מאורך:** קשה, ואולי יש לקרוא 'מאיריך' מלשון קללה, והשווה לישיעה כז, יא: 'נשים באות מאירות'. 21 **שללה... לחילו:** יחזקאל כט, יט. 22 **לחילו:** מילת שרשור מהסיומת המקראית הקודמת. **פרשתי יד:** קשה לפרש, ללשון השווה לישיעה סה ב: 'פרשתי ידי כל היום אל עם סורר'. **רחומים כהירעו מפעלם:** כנראה עוסק בישראל ובחטאיהם. 23 **חלחלום חבלום:** הפחידו והיכו את ישראל. **מוט עולם:** הסבל של ישראל. 24 **זיעוכם:** מכתם, הסבל של בני ישראל. 25 **קרוא:** לומר; נראה שהסטרופה מסתיימת לקראת התחנה הליטורגית הבאה: עזרת אבותינו אתה הוא מעולם, וראה הזולת לויחי.

טז. שריד מסילוק לפרשת שמיני

פֶּצַח הֵן הַיּוֹם הִקְרִיבוּ ... וְתִקְרְאָנָה אוֹתִי עַק[...]

וַיִּשְׁמַע מֹשֶׁה וַיִּיטֹב בְּעֵינָיו

בַּע'יָנְיוֹ <הוֹכֵשׁ לְבָאֵר לוֹ אֲסוּר וְהִתֵּר אוֹרְיָה

חֲזִיר וְשֶׁפֶן וְגַמֵּל וְאַרְנֶבֶת לְטִמְאַת שְׂלֵא לְגִגּוֹעַ בְּגוֹיָה

זֶה תֹאכְלוּ מִן הַמִּיִּם אִם יֵשׁ סִנְפִּיר אֶחָד וְשְׁנֵי קִשְׁקָשִׁים נִהְיָה 5

נֶצַח תִּשְׁקָצוּ שְׂאִין לוֹ כֶּךָ וְהוּא אֲסוּר בַּהֲנִיָּה

יִדְעֹתִי אֲסוּר אֶחָד וְעֶשְׂרִים מְנוּיָה

זָפַק אִם יֵשׁ וְקִרְקֶבֶן נִקְלָף וְאַצְבַּע יְתִירָה הִתְרֹתִי בַּהוֹרְיָה

כֹּן הִתְרֹתִי מִשְׁרָץ הָעוֹף אֲשֶׁר לוֹ כָּרְעִיִּים לְנִתֵּר עַל נְשִׂי[ה]

הִתְרֹתִי אֲרֻבָּעָה וְאַסְרֹתִי חֲמִשָּׁה עַל עֵידָה קְנוּיָה 10

חַי ל[...]
שְׂרָצִים יִטְמְאוּ בְּמוֹתָם כַּעֲדָשָׁה מְצוּיָה

זֶרַע זְרוּעַ טְהוֹר[... ...]טִמָּא פֶּצַח עֲנִיָּה

קוֹנָה כָּל אֲנִי יִי [...]יִם [...] כֶּהֲפָצִיחַ הוֹדִיָּה

לְהַבְדִּיל בֵּין הַטָּמֵא וּבֵין הַטְּהוֹר וּבֵין הַחַיָּה

15 [הַחַיָּה] כְּשֶׁרָה לְאַכּוּ[ל] פִּרְשִׁתִּי בְּאַזְהָרָה

[לֹא] תֹאכַל שְׁנֵמֹתִי אֶ[ס]וֹרָה

פְּאוּרִים הֵיוּת מְכָל [...]רָה

[ח]מְדִי כֹן אֶעוֹרֶ[ר] עַל [...]רִי יִקְרָה

זוֹכְרִי בְּזוֹ שַׁבָּת וַיְהִי ב'יּוֹם <שְׁמִינִי> קָרָא[א]

20 קָרָא[וּשׁ] לְהַקְדִּישׁ בַּה[...]
וּמִקְרָא

יִקְרְאוּ זֶה לָזֶה כָּ[...]
לֹא נִחַ[ק]רָה כַּכְּ <תּוֹב> [...]

1 פצח: אמר אהרון למשה על פי הפסוק המובא בסמוך. 2 וישמע...בעיניו: הסיומת המקראית של החטיבה הקודמת, ויקרא י, כ. 3 בעיניו הוכשר לבאר לו: אהרון ובניו זכו שהציווי על המאכלות המותרים והאסורים יאמר גם להם מפי ה' בגלל שפעלו נכון בנוגע לאכילת החטאת בשונה מדעתו של משה. ראה ויקר'ר יג, א (עמ' רעב): 'מיד "וישמע משה", הוציא כרוז בכל המחנה ואמר אני טעייתי את ההלכה ואהרן אחי למדני... זכו שנתייחד הדיבור עליהן ועל אביהן ועל אחי אביהן בחייהן, הדא הוא דכתיב "וידבר ה' אל משה ואל אהרון לאמור אלהם" (ויקרא יא, א), בדרשה זו מצויינת מעלתם של בני אהרון שידעו את ההלכה ושתקו, עניין זה לא מצוי בחלק זה של הפיוט. איסור והתר אורייה: ללמד ולהורות ענייני איסור והיתר לבני ישראל. 4 שלא לנגוע בגוייה: שלא לגעת בנבלתם, ראה ויקרא יא, ח: 'ובנבלתם לא תגעו'. 5 ושני קשקשים: אחת השיטות לפירוש קשקשת, ראה חולין, ג משנה ז: 'ובדגים כל שיש לו סנפיר וקשקשת, רבי יהודה אומר שני קשקשין', באורח מעניין מובאת בפיוט דעת היחיד בנוגע לסימני הטהרה בדגים, ולא דעת הרוב שמספיק קשקש אחד, ראה על כך במבוא בחלק שעוסק בסדרי תפילה, הלכה ומנהג. 6 נצח תשקצו: אסורים לעולם, ולשון הפסוק 'ואת נבלתם תשקצו' (ויקרא יא, יא). שאין לו כך: דגים החסרים סימנים אלה. אסור בהנייה: לא ברור מהיכן שואב המחבר את הרעיון שדגים טמאים אסורים בהנאה, יתכן שהכוונה הוא לאיסור אכילה והמילה 'הנייה' שובצה כאן בלחץ החרוז. 7 ידעתי: אמרתי, הודעתי בהמשך פרשיית איסור והיתר. אסור אחד ועשרים מנויה: מספר העופות האסורים למאכל ומפורטים בפרשה; ספירה פשוטה בפרשתנו מראה כי מנויים תשעה עשר עופות, ועשרים ואחד הוא מספר העופות המנויים בדברים יד. היישוב בין שני המניינים טמון בכך שמין העוף דאה כולל גם את שני המינים ראה ודיה המופיעים בספר דברים. 8 זפק... יתרה: שלושת סימני הטהרה בעופות; ראה: חולין, ג משנה ו: 'כל שיש לו אצבע יתרה וזפק וקרקבנו נקלף טהור'. 9 אשר לו כרעיים לנתר: סימן שרץ העוף המותר למאכל, ראה ויקרא יא, כא: 'אך את זה תאכלו מכל שרץ העוף ההולך על ארבע אשר לו כרעיים ממעל לרגליו לנתר בהן על הארץ'. נשייה: כינוי לארץ, על שום 'בארץ נשיה' (תהלים פח, יג). 10 ארבעה: מיני שרץ העוף המותרים: ארבה, סלעם, חרגל וחגב. ואסרתי חמישה: אסרתי את כל יתר השרצים בחמישה איסורים, ראה בבלי מכות טז ע"ב: 'אמר אביי אכל פוטיא לוקה ארבעה, נמלה – לוקה חמש משום שרץ השורץ על הארץ'. 11 שרצים יטמאו במותם:

שמונת השרצים משרץ הארץ המנויים בפרשה והנוגע בהם במותם טמא, ראה: ויקרא יא, כט-ל; טור זה פותח באות ח וייתכן שזו מציינת את מספר השרצים. **בעדשה מצויה**: יחידת השטח המינימלית למגע מטמא עם שרץ מת, ראה תוספתא כלים א, א (עמ' 569): 'השרץ אינו מטמא אלא בכעדשה'. 12 **זרע זרוע טהור**: על פי ויקרא יא, לז: 'וכי יפל מנבלתם על כל זרע זרוע אשר יזרע טהור הוא'; ניתן לשער שהמשך הטור עוסק בזרע שנטמא על פי הפסוק הבא. 13 **קונה כל אני יי**: פירוש אפשרי ל'כי קדוש אני' - מילות הסיכום של הפרשה, ראה ויקרא יא, מד – מה. ו'קונה כל' הוא כמו 'קונה שמים וארץ' (בראשית יד, כב). 14 **להבדיל... החיה**: ויקרא יא מז. 15 **פרשתי באזהרה**: הזהרתי בפירוש; אולי מתייחס לפסוקי הסיום של הפרשה ולציווי הכללי 'והייתם קדשים כי קדוש אני' (ויקרא יא, מה), והשווה למשל לספרא שמיני, פרשה י (נז ע"א): 'כשם שאני קדוש כך אתם קדושים...על כן העליתי אתכם מארץ מצרים על תנאי שתקבלו עליכם עול מצות...וכל הכופר בעול מצות כופר ביציאת מצרים', ואולי רומז לדברים בהמשך המדרש (שם, נז ע"ב): 'אחרים אומרים בין החיה אשר לא תאכל בא ליתן אזהרה לחיה'. 16 **[לא]...[אס]ורה**: אין לאכול את החיות שאסרתי לאכלן. 17 **פאורים**: מפוארים, כנראה הכוונה לישראל השומרים על הלכות איסור והיתר. 18 **[ח]מדי...יקרה**: הקב"ה יעורר את חיבתו ואהבתו לבני ישראל. 19 **זוכרי בזו שבת**: אלה המזכירים וקוראים את פרשת שמיני. 20 **קדושה להקדיש**: לומר את קדושת היוצר.

יז. מעריב לפרשת תזריע

[מ]עריב א[ש]ה

- 1 דְּבַר [אֶל] בְּנֵי יִשְׂרָאֵל <רָאֵל> אֲמִירָה מ[...][עִינֶה]
בְּהִתְבוּנָה [...] פֶּאֶר מְדֻוּה
גְּזִירַת [ל]דָּה וְנִדָּה וְזִיבָה
דְּבַר [...] [...]
[ברוך אתה ה' המעריב ערבים]

- 5 [אֲשֶׁה כִּי תִזְרִיעַ] [ה... עֲשֶׂה סוּרָח כְּנִסְרָח בּוֹ
[ו...][ת וְכִי תִזְרִיעַ נָם בְּכַתְּבוֹ
[ז...][ב וְהִנְשָׁכָב כְּשׁוֹכֵב לְחִיבּוֹ
[ח]וֹשֵׁב וּמִשְׁפִּיר חֲשׁוּבוֹ חִי יַעֲזֹר לוֹ חֲבוּבוֹ
ב<רוך אתה ה'> אוהב <עמו ישראל>

- 10 וַיִּלְדָּה זָכָר <כָּר> טַעְמֵי לִקְיִים בּוֹ וְתַצְלִיחַ
יִחְשַׁב כְּתֶשֶׁר עַל מַזְבֵּחַ
כּוֹנֵנִתִי מִצִּנּוֹתוֹ כְּזָבַח לְזֹבַח
לְזִכְוִתָּה שִׁים לָהּ נִין דָּת מְסֻחִיחַ

- 15 וְטָמָּא <אָה> ז' יָמִים מִנָּה כָּל חֵט לְהַבְרִיחַ
נֶצַח כְּשׁוֹשְׁנָה תִפְרִיחַ
סְגוּי בְּרִכּוֹת בְּנִיחָה לְהֶאֱרִיחַ
עֲרִיבִים פְּעֻלוֹת יִרְאִים כְּאֲשֶׁה [לְהֶרִיחַ]
פְּאִירִם יַעֲלָה וְשׁוֹטְנָם לְהִדִּיחַ

צִלְצוֹל לַהֲנָעִים כְּצַפְצָפוֹ עַל הַיָּם לְשִׁבְיָח בְּגִילָה

כִּימִי קָדָם וּכְשָׁנִים קְדָמוֹנִיּוֹת לְרֹב יִפְרוּצוּ
20 רְצוֹנִי בְּהִסְיָגָם גַּם הֵם מוֹלִי יִרְצוּ
שִׁיר לַהֲנָעִים בְּמִסִּילוֹת יִרוּצוּ
תַת הוֹדִיּוֹת לְשָׁמַי וּמִנִּי יַעֲרִיצוּ זֶה צוֹר

נִדְתָּ דְּוֹתָהּ כְּפִרְשָׁתִי תִנְצוֹר וְאֵל תוֹסִיף וְאֵל תַּחֲסֹר
לִהְיֶה כְּלִימִדְתִּי לַחוּזָה וּבְאֵרוֹ לְחִכְמִי מוֹסֵר
25 פּוֹנֶה לְקַבֵּלוֹ יְקַבֵּל וְהַמְסִיר יוֹסֵר
גּוֹאֵל עֵת יִתָּא פְּצוֹת נֵין שָׁנִים עֲשֹׂר
בְּרוּךְ אַתָּה ה' צוֹר יִשְׂרָאֵל וְגּוֹאֲלוֹ

תִּטְמָא חוּיָתִי לָהּ וְתִזְכֶּה לְהַמְלִיט מִמַּהְלוֹמִי
זוֹנָחִי נֶאֱמַי אֲזַנִּיחַ פְּגִיחָם בְּהַכְלִימִי
קְדוּשִׁי עוֹד אֶקְדֹּשׁ כְּהַשְׁעֲנִתִּיו בְּחִלּוֹמִי
30 וְאַפְרוּשׁ עֲלֵיהֶם סוּכַת שְׁלוֹמִי
בְּרוּךְ אַתָּה ה' הַפּוֹרֵס סוּכַת שְׁלוֹם עֲלֵינוּ וְעַל כָּל עַמּוֹ
יִשְׂרָאֵל וְעַל יְרוּשָׁלַיִם

מקורות: T – S NS 109.45

חתימה: כלף חזק

הערות לנוסח: 12 לה] בין השיטין. 21 במסילות] 'מתוקנת מו'.

פסוק המסגרת: ויקרא יב, ב. 1 אמירה: המצוות המפורטות בהמשך. 2 כאור מדווה: כנראה
כינוי לטומאת הנידה, ו'כאור' לשון כיעור ומאיסה.. 3 [ל]דה ונידה וזיבה: טומאת לידה

המופיעה בתחילת הפרשה וטומאת נידה וזיבה המופיעות בסוף פרשת מצורע. 5 **עשה סורח**

כנסרח: רומז לשותפות של הגבר והאישה ביצירת הולד ובטומאה המתלווה לכך, השווה למשל לספרא מצורע, פרשת זבים ג (עח ע"א): "ורחצו במים וטמאו עד הערב", הקיש רחיצתה לרחיצתו, מה רחיצתו בנקיות אף רחיצתה בנקיות, מה רחיצתו בארבעים סאה אף רחיצתה בארבעים סאה; לשון 'סורח כנסרח' על שום 'מנין באת, מטיפה סרוחה' (אבות ג, א) והדברים מקושרים ל'אשה כי תזרע' באדר"נ, הוספה ב לנ"א, ז (דף פ ע"ב). 6 **נם בכתבו:** אמר וכתב בתורה. 7 **והנשכב כשוכב:** צירוף זה מתייחס אף הוא לכך שהאיש השוכב והאישה הנשכבת, שניהם טמאים והשווה לבבלי סנהדרין טו ע"א: 'לאקושי שוכב לנשכב', אמנם שם מדובר על עניין משכב בהמה, אך הלשון זהה ללשון הטור. 8 **חושב:** קשה, ייתכן שמדבר בקב"ה שיוצר את הוולד, 'חושב' כמו 'מעשה חשב'. **ומשפיר:** ומייפה, מוסיף ליצירתו של הוולד. **חי:** כינוי לקב"ה. **יעורר לו חיבובו:** נראה שמדובר בוולד, והמשמעות היא שהקב"ה יגרום לכך שהוולד יהיה אהוב, והשווה לויק"ר יד, ד (עמ' שז): "ופא ישית בגאון גליך" (איוב לח, יא), ר' אייבו אמר בגאון גלליך, לפי שהוולד הזה יוצא מלא גללין וכל מיני סירחון והכל מחבקין אותו ומנשקין אותו. יש אפשרות להבין את הטור על עם ישראל וה'חיבוב' הוא מעניין הברכה הסמוכה. 9 **טעמי:** מצוותי, קיום מצוות הנידה מזכה בלידה של בן זכר. ראה ויק"ר יד, ז (עמ' שי): 'אמר הקב"ה אם שימרת ימי נידה אני נותן לך בן'; יש אפשרות לראות את הדברים כמוסבים על מצוות המילה, כפי שמתברר בהמשך הסטרופה. 10 **כתשר על מזבח:** מצוות המילה מושוות לקרבן, ראה פרד"א, כח (עמ' 190): 'למד שכל איש שמגיש את בנו למילה כאילו כהן גדול מקריב מנחתו ונסכו על גבי המזבח'; מן התחביר ניתן להבין את הטור כמוסב גם על מצוות נידה, אך אין מקור התומך בכך. 11 **כוננתי:** העמדת, ייסדתי. **מצותו:** של היילוד, דהיינו מצוות ברית המילה. **כזבח לזובח:** חוזר על הרעיון לפיו קיום מצוות המילה מקביל להקרבת קרבן. 12 **לזכותה:** לזכות היולדת ששמרה על מצוות הנידה. **נין דת מסוחיח:** בן זכר הלומד תורה. 13 **מנה:** ממנה. **כל חט להבריח:** להרחיק חטא, שלא תחטא (ולכן נטמאת שבעה ימים). 14 **נצח:** לנצח, לעולם. **כשושנה תפריח:** תפרח כשושנה, והשווה להושע יד, ו: 'אהיה כטל לישראל יפרח כשושנה', והמשמעות כאן היא כברכה ליולדת. 15 **סגוי ברכות:** ריבוי של ברכות. **בנויה להאריך:** לארח בבית היולדת, שהברכות ישכנו קבע בביתה. 16 **עריבים פעולות יראים:** מעשיהם הטובים של עושי רצון ה' הם עריבים ומקובלים. **כאישה [להריח]:** כמו קרבן. 17 **פאירם יעלה:** ה' ירומם את כבודם של היראים. **ושוטנם להדיח:** ואת אויביהם להרחיק. 18 **צלצול להנעים:** לשיר ולשבח. **כפצצפו על הים לשביח:** כמו השבח שאמרו בני ישראל על ים סוף. 19 **כימי קדם וכשנים קדמוניות:** כפי שהיה בעבר, וללשון הטור

השווה למלאכי ג, ד: 'וערבה לה' מנחת יהודה וירושלם כימי עולם וכשנים קדמניות'. **לרב יפרוצו:** יתרבו. 20 **רצוני בהסיגם:** כאשר ישיגו ויעשו את רצון ה'. **למולי ירצו:** יהיו ראויים ורצויים בעיני ה'. 21 **שיר:** שבח. **במסילות ירצו:** יבואו בדרכים, ראה ישעיה מ, ג: 'קול קורא במדבר פנו דרך ה' ישרו בערבה מסלה לאלוהינו', והכוונה היא לקיבוץ גלויות. 22 **תת הודיות לשמי:** להודות לה'. **ומני יעריצו:** וייראו מפני ה'. 23 **תנצור:** תשמור את הלכות היולדת. **ואל תוסיף ואל תחסר:** להקפיד על קיום המצווה במלואה. 24 **להג:** הדיבור, המצוות. **לחזזה:** כפי שנאמר למשה. **ובארו לחכמי מוסר:** ומסר לחכמי הדור המלמדים את ישראל. 25 **פונה לקבלו יקובל:** המקיים יהיה רצוי וברוך. **והמסיר יוסר:** ומי שמפר את המצווה ימות. 26 **גואל עת יתא:** כאשר יבוא המשיח. **פצות נין שנים עשר:** לגאול את עם ישראל, בני שנים עשר השבטים. 27 **תטמא חויתי לה:** זהו דבר ה': אמרתי ליולדת שתטמא. **להמלט ממהלומי:** ותנצל מעונש. 28 **זונחי נאמי:** אלה שמפרים את דבר ה'. **אזניח:** ה' יפקירם ויענישם. **פניהם בהכלימי:** הם יבוישו בעקבות העונש. 29 **קדושי עוד אקדש:** המקיימים את דבר ה' יהיו קדושים. **כהשענתיו בחלומי:** כפי שה' הבטיח ליעקב שמירה והגנה בחלום, ראה בראשית כח, טו: 'והנה אנכי עמך ושמרתיך בכל אשר תלך'. 30 **סוכת שלומי:** השגחה וגאולה, והזכרת לשון מעין הברכה לפני הברכה.

שרידים משבעת טל

יח. רשות

[...]

ענה נשארה כדוה

בטללי נ[דבה]

מתחננת נאנחה

[נ...] וצנחה

5 [ס...]סיחתה המפוענחה

ערוב כתשר [חח...]

פדינה כי לא נחה

צדקינה כמקאחה

ענינה כי זונחה

10 בטל[ללי] הנחה

קריאת[ה...]ם קחה

רצינה כרקוחה

שעי[נה] כי שחה

תקצר תוכחה

15 כי נשרפה כסוחה

לוהטה יבישה ולחה

ענינה היות [..]ר פתוחה

בטללי מנוחה

הסר לחצון

חשוף אלצון 20

זמן עלצון

נזורי מלצון

חון נקראו צאן

זכס למילוי רחצון

קומם פנימי וחיצון 25

וענה בטל רצון

ככתוב ואני תפילתי לך יי עת רצון אלהים ברב חסדך ענני באמת ישעך (תהילים סט, יד)

[ונאמר יהי] לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך יי [צור]י וגואלי (תהילים יט, טו)

פירוש לרשות

מקורות: T – S NS 92.63

חתימה: כלף החזן חזק

הערות לנוסח: 5 כמקאחה: יתכן שבכתב היד מופיע סימן למחיקה מעל האות א'.

1 נשארה כדווה: עם ישראל המבודדים והמנוודים (משולים לאישה נידה), מיוצגים בפיוט זה בגוף נסתרת. 2 בטללי [נדבה]: צירוף מקובל בפיוטים לטל ושבת. 3 מתחננת נאנחה: כאובה ומבקשת רחמים. 4 וצנחה: ייתכן שהמשמעות היא 'מוכה', והשווה להלן בשבח המתחיל במילים 'אדרי יחדתי', בטור 18: 'ניאוצנו הרחקונו ובכף הוצנחנו'. 5 סיחתה: שיחתה, דהיינו תפילתה, בקשתה. המפוענחה: שנאמרת, והשווה להלן 'אדרי יחדתי' טור 19: 'כי וידוינו פענחנו'. 6 כתשר: כמתנה, כקרבן; אולי ניתן להשלים בסוף הטור 'מנחה'. 7 פדינה: גאל אותה. לא נחה: אין לה מנוח. 8 צדקינה: הצדק אותה. כמקאחה: הקריאה מסופקת וקשה. 9 זונחה: מוזנחת, בודדה. 11 קריאת[ה]...ם: קבל תפילתה. 12 רצינה כרקוחה: קבל את תפילת עם ישראל כמו קרבן המעלה ניחוח טוב. 13 שעין[נה] כי שחה: תמוך בה וזקוף אותה, מאחר שהיא פגועה ומושפלת. 14 תקצר תוכחה: מעט באשמות. 15 כי שרפה כסוחה: כנסת ישראל בגלות משולה לצמח שנעקר ונשרף, השווה לתהילים פ, יז: 'שרפה באש כסוחה מגערת פניך יאבדו' ולפירוש רד"ק על אתר: 'כסוחה – כרותה, תרגום לא תזמר – לא תכסח'. 16 לוהטה

יבשה ולחה: נשרפה באש האוכלת גם עצים יבשים וגם עצים לחים, כלומר, כלתה לגמרי, והשווה ליחזקאל כא ג: 'הנני מצית בך אש ואכלה בך כל עץ לח וכל עץ יבש'. 19 **הסר לחצון:** הפסק את הסבל, השווה לשמות ג, ט: 'וגם ראיתי את הלחץ אשר מצרים לחצים אתם'. 20 **חשוך:** מנע. **אלצון:** לחץ ודוחק מלשון 'ותאלצהו' (שופטים טז טז). 21 **זמן עלצון:** הבא את שמחת הגאולה. 22 **נזורי מלצון:** עם ישראל המפרישים עצמם מלצון וקלות ראש. 23 **חון:** רחם. **נקראו צאן:** עם ישראל. 24 **זכם:** זכה אותם. **למילוי רחצון:** למימוש תקוותם ובטחונם בבוא הגאולה; 'רחץ' - בטח, השווה לדניאל ג כח: 'ושיזב לעבדוהי די התרחצו עלוהי'. 25 **קומם:** בנה מחדש. **פנימי וחיצון:** שני המזבחות שבבית המקדש, הכוונה היא לבניה מחדש של בית המקדש. 26 **וענה בטל רצון:** הורדת הטל תהווה סימן לדאגה ולהשגחה של הקב"ה.

- אֲמַנָם בְּכָל עֲגִין מַעֲלָה נִזְכָּר הַטַּל
- בְּרֵאשִׁית בְּרָא שָׁמַיִם לְהִרְעִיף טַל
- גִּיבְרָתָהּ כָּל צָדִיק בְּנוֹאֵם כִּי יָפּוּל לֹא יוֹטַל
- דִּי־צִתָּהּ תָּם וַיִּתֵּן לָהּ הָאֱלֹהִים מַטַּל
- הִזָּד הָלֹא לְכָךְ סָטֵם וְסִיבַר לְקַטַּל 5
- וַיּוֹשֶׁב בְּמִשְׁמָנִים וּמִיַּעַל הַטַּל
- זִנְתָהּ רְחוּמִים מִן בְּרִדַת הַטַּל
- חֵשׁ שָׁלוֹ בְּרִמָּשׁ וּבִקָּר שִׁכְבַת הַטַּל
- טוֹרֵד רוֹעַ יֵצֵר וְעוֹל כּוֹשֵׁר נָטַל
- יָהּ בִּירְכָתָהּ נוֹתָנוּ בְּמִמְגֵּד שָׁמַיִם מַטַּל 10
- כָּל בִּירָךְ בְּרוּחָךְ וְלֹא נָפַל אוֹמֵר וְלֹא בָטַל
- לְבִסוּף חֲתָם יַעֲרְפוּ שָׁמַיִם טַל
- מֹשֶׁה הַצָּדִיק זָחַל פֶּן יִכְעִיס עִם וַיּוֹטַל
- נָתַן שִׁירָה וְנָם תִּזָּל אִמְרָתִי כְּטַל
- סָגוּב הָיָה הַמְּנַשִּׁי וְחוֹקֵי הַבוֹשֶׁת טַל[טַל] 15
- עוֹדְדָתוֹ וּמִן מַגָּזָה מְלֵא סֶפֶל טַל
- פּוֹ[...]. שִׁיר הַמַּאֲבָד מִחֶרֶף ב[...]. מִזְמֶרֶת וְלֹא אֶגְרָטַל
- צִיָּה יִי אֶת הַבְּרָכָה בְּרִדַת הַטַּל
- קִהְלָךְ נִקְרָאוּ עִם נִדְבוֹת כִּי לָךְ יִלְדוּת הַטַּל
- רְדוּמִים כֵּן יִתְעוֹרְרוּ בּוֹ וְאוֹרוֹת אוֹתוֹ הַטַּל 20
- שִׁתָּה פְּרִנְסַת בֵּית בְּכָךְ וְצִפְחַת עַד אֶת הַטַּל
- תַּחַת כִּי רִצּוֹן מְלָךְ כְּעֶשֶׂב עָלְיוֹ טַל
- כְּרוֹז לְשִׁכְלוֹל גָּנָה לְהַחֲזִיר סִיכּוּף הַמַּטַּל

לְהַג פִּתְחֵי לִי שְׂרָאשִׁי נִמְלֵא טַל

25 פְּרִיחַת יִבְשִׁים שִׁתָּה בּו כִּי תִהְיֶה כֶּטֶל

חֲקוֹק בְּרָכָה חֲתוּךְ תִּמְוָרָה כִּי תִמְוֶרֶת לְט טַל

זוֹעֵק הַיּוֹם עָלֵי טַל מְזֻכּוֹת אֶל יִתְעַרְטַל

קִבְּלָהוּ בְּקוֹמוֹ בְּזֶרַע הַשָּׁלוֹם וְהַשְׁמִים יִתְנוּ טַל

ככתוב ויתן לך האלהים מטל השמים ומשמם <ני> <הא> <רץ> ורב דגן ותירוש (בראשית כז, כח)

[ונאמר כי ז]רע השלום הגפן תתן פריה והארץ תתן את יבולה והשמים יתנו טלם והנחלתי את

שארית העם הזו את כל אלה (זכריה ח, יב)

[ונאמר לא]דם מערכי לב ומיי מענה לשון (משלי טז, א)

פירוש לסדר עולם

מקורות: T – S NS 92.63

חתימה: כלף חזק

הערות לנוסח: 5 [לכך] ל' בין השיטין. 6 ויושב] מנוקד ויושב. 11 כל בירך] אפשר לקרוא 'כל בורך'.

1 אמנם: אכן. ענין מעולה: אירוע חשוב. 2 בראשית: בעת בריאת העולם. שמים: השמים
נבראו כדי להוריד את הטל. להרעיף: לטפטף. ראה דברים לג, כח: 'אף שמיו יערפו טל'.
3 גיברתה: חיזקת, ברכת, שימוש בבניין פיעל, וראה על כך במבוא עמ' 35. כל צדיק: לא אדם
מסוים אלא כל מי שנוהג בצדק, ענין הצדק שזור גם בפיוטי הטל האחרים של כלף בר סעיד,
הצירוף 'כל צדיק' מופיע בשריד מפיוט טל נוסף, ראה להלן עמ' 133. בנואם: במאמר, בדיבור. כי
יפול לא יוטל: על פי תהלים לז, כד: 'כי יפל לא יוטל כי ה' סומך ידו', הדברים בפרק מוסבים על
הצדיק ועל הגמול לו זוכה מידי ה'. 4 דיצתה: שימחת על ידי הברכה שנתן יצחק; שימוש
בבניין פיעל לשורש דו"ץ וראה על כך במבוא עמ' 35. תם: יעקב, על פי בראשית כה, כז: 'ויעקב
איש תם יושב אהלים'. ויתן לך: מתוך ברכת יצחק שניתנה ליעקב, בראשית כז, כח: 'ויתן לך
האלהים מטל השמים ומשמני הארץ ורב דגן ותירש'. 5 הזד: עשיו. לכך סטם: עשיו שנא את
יעקב בגלל שהברכה ובה ריבוי הטל, ניתנה לו. וסיבר: וקיווה. לקטל: להרוג. 6 ויושב
במשמנים: עשיו, שניתנה לו ברכה מצומצמת יותר, ראה בראשית כז, לט: 'ויען יצחק אביו ויאמר

אליו הנה משמני הארץ יהיה מושבך ומטל השמים מעל'; בכתב היד מנוקד 'וְיִשָּׁב', אך נראה שניקוד שמוצע בפנים נכון יותר מאחר שהדברים מוסבים על עשיו שבסופו של דבר קיבל גם הוא את ברכת הטל ונתרצה. **ומיעל הטל**: מקור הטל ממעל, בראשית, שם. 7 **זנתה רחומים מן**: האכלת את בני ישראל במן. **ברדת הטל**: המן ירד בשעת הופעת הטל, ראה שמות טז, יד: 'ותעל שכבת הטל והנה על פני המדבר דק מחספס דק ככפר על הארץ'. 8 **חש שלו ברמש**: השלו הופיע בערב (מן הארמית: 'רמשא'); טור זה ממשיך בתיאור השגחת ה' כלפי בני ישראל במדבר שבאה לידי ביטוי בסיפוק המזון. **ובוקר שכבת הטל**: על פי שמות טז, יג: 'ויהי בערב ותעל השלו ותכס את המחנה ובבקר היתה שכבת הטל סביב למחנה'. 9 **טורד רוע יצר**: יוסף, שהתגבר על יצרו ולא בא על אשת פוטיפר. **ועול כושר נטל**: ותחת זאת נשא ('נטל') בעול מעשים טובים ('כושר'). 10 **בירכתה נוותו**: ה' בירך את נחלתו של יוסף. **במגד שמים מטל**: מתוך ברכת משה, ראה דברים לג, יג: 'וליוסף אמר מברכת ה' ארצו ממגד שמים מטל ומתהום רבצת תחת'. 11 **כל בירך ברוחך**: כל הברכות שבירך משה את השבטים היו על פי ה'. 12 **לבסוף חתם**: בסיום הברכות של משה לעם. **יערפו שמי טל**: ראה: דברים לג, כח. 13 **זחל**: משה פחד. **פן יכעיס עם ויוטל**: שמא יכעיסו בני ישראל את ה' ויגורשו (יושלכו) מארצם כעונש. 14 **שירה**: שירת האזינו. **ונם**: אמר. **תזל אמרתי כטל**: מתוך דברי הפתיחה בשירת האזינו: 'תזל כטל אמרתי' (דברים לב, ב). 15 **סגוב**: חזק, גיבור, והשווה לשופטים ו, יב: 'וירא אליו מלאך ה' ויאמר אליו ה' עמך גבור החיל'. **המנשי**: גדעון, מבני שבט מנשה. **וחוקי הבושט טל[טל]**: הכוונה כנראה להריסת מזבח הבעל על ידי גדעון; הכינוי 'בושת' לבעל מתקיים בהחלפת הכינוי 'רבעל' שניתן לגדעון ב'רובשת', ראה שמואל ב יא, כא. 16 **עודדתו**: הקב"ה עודד את גדעון בנס המפורש בהמשך הטור. **ומץ**: סחט. **מלא ספל טל**: האות שקיבל גדעון מה', ראה: שופטים ו, לח: 'ויזר את הגזה וימץ טל מן הגזה מלוא הספל מים'. 17 **פון[...]** **שיר המאבד מחרף**: אולי ניתן להשלים 'פוצח שיר המאבד מחרף' ואז הכוונה לדוד המלך על שום מזמורי התהלים שחיבר ועל שום שהרג את גלית הפלשתי שחרף את ישראל, ראה שמואל א יז, י: 'ויאמר הפלשתי אני חרפתי את מערכות ישראל'. **ב[...]** **מזמרת ולא אגרטל**: אולי צ"ל 'באין מזמרת ולא אגרטל' והכוונה קודם שנברא המקדש; מזמרת ואגרטל הם כלים מן המקדש, ראה מלכים ב יב, ד: 'אך לא יעשה בית ה' ספות כסף מזמרות' וכן עזרא א, ט: 'אגרטלי זהב שלשים'. 18 **ציוה ה' את הברכה**: ראה תהילים קלג, ג: 'כטל חרמון שירד על הררי ציון כי שם צוה ה' את הברכה חיים עד העולם'. 19 **קהלך**: עם ישראל. **עם נדבות... הטל**: השווה לתהילים קי, ג: 'עמך נדבת ביום חילך בהדרי קדש מרחם משחר טל ילדתך'. הפייטן מקשר בין הטל ובין בחירת ישראל, והשווה לפירוש רד"ק במקום.

20 **רדומים**: מתים. **כן יתעוררו בו**: המתים צפויים לקום לתחיה בעקבות ירידת הטל לעתיד לבוא. **ואורות אותו הטל**: על פי ישעיה כו, יט, והשווה לירושלמי ברכות פרק ה ה"ב: 'ומניין שאין המתים חיינן אלא בטללים? "יחיו מתיך נבלתי יקומון הקיצו ורננו שכני עפר כי טל אורות טליך וארץ רפאים תפיל" (ישעיה שם). 21 **שתה**: העמדת. **בכף וצפחת**: נס צפחת השמן של אליהו, שלא חדל עד לירידת הגשם, ראה: מל"א יז, יב – יד. הפייטן מתייחס לדברי אליהו במל"א יז, א: 'אם יהיה השנים האלה טל ומטר'. **את**: בא. **הטל**: מייצג כאן דווקא את הגשם. 22 **תחת כי רצון מלך**: ראה משלי יט, יב: 'נהם ככפיר זעף מלך וכטל על עשב רצונו', טור זה מתייחס לטור הקודם, ומסביר שהגזירה על מניעת הגשמים בימי אחאב היא רצון המלך – ה', ואולי מתייחס לנס הכד והצפחת. 23 **כרוז לשכלול נוה**: קרא לבנייה מחודשת של בית המקדש. **להחזיר סיכוך המטל**: להשיב את מלכות בית דוד והשווה לעמוס ט, יא: 'ביום ההוא אקים את סכת דוד הנפלת'; פירוש 'מטל': מַצֵּל, בהשפעת הארמית (סוכה – מטללתא). 24 **להג**: אמר. **פתחי לי**: על פי שיר השירים ה, ב: 'אני ישנה ולבי ער קול דודי דופק פתחי לי אחתי רעיתי יונתי שראשי נמלא טל קוצותי רסיסי לילה'. על פסוק זה דרשות רבות הקושרות אותו לגאולה, השווה למשל לפרד"א לג (עמ' 204): 'ולעתיד לבוא מנער שער ראשו ומוריד תחיית טל ומחיה את המתים... שנאמר פתחי לי אחותי רעייתי יונתי תמתי שראשי נמלא טל'. 25 **פריחת יבשים**: ייתכן שרומז כאן לישראל הממתינים לגאולה ואולי לתחיית המתים כפי שנרמז בטור 20. **שתה בו**: כוננת בטל. **כי תהיה כטל**: מקור למחיה ושיגשוג לעם ישראל, ראה הושע יד, ו: 'אהיה כטל לישראל יפרח כשושנה ויך שרשיו כלבנון'. 26 **חקוק ברכה**: ברך בתוקף ובנחרצות. **חתוך תמורה**: קבע תחליף למצב הקיים. **תמורת לט טל**: טל הוא היפוך אותיות 'לט' שמשמעו בארמית קללה; בהתאם לבקשה 'לברכה ולא לקללה'. 27 **עלי טל**: עם ישראל מבקשים טל. **מזכות אל יתערטל**: שזכויותיו ייזכרו לו, שלא ייחשף ויתפשט מזכויותיו; הדברים מוסבים על ה'זועק עלי טל', דהיינו, ציבור המתפללים. 28 **קבלהו**: קבל את צעקתם. **בקומו**: בקוממו, על ידי גאולת עם ישראל. **בזרע השלום**: על פי נבואת הגאולה בזכריה ח, יב, הפסוק מובא בסמוך לפיוט.

כ. סדר פסוקים

סדר

אֶנֶק אֶזֶן וְדוֹחַק הָבֵן

אוֹם הַהוֹדָשָׁה כְּהוֹדוֹשׁ מִתְבֵּן

טל אומץ יהי רעיון לכוון

אֶמוּנָיִךְ תַּחֲיָה בְּנוֹאֵם יְחִי רְאוּבֵן

5 רְאוּבֵן בְּאוֹדֶם כּוֹנֵן וְכָל כַּעַס יִכָּלֶה

בְּצִדֶּק בְּרֵאתוֹ תַּחֲיִלָּה זָכְרוּ לַעֲלֶה

טל בו ספק צרכנו בניסן וטלא

בְּשִׁכְבַּת הַטֵּל חַיִּי אַחֲרוֹנִים תִּבְלֶה

ככתוב בתורתך ותעל שכבת הטל והנה על פני המדבר דק מחספס דק ככפר על הארץ (שמות טז יד)

10 גוֹן בְּצִלָּה נִשְׁעֲנוּ בְּדָ שְׁעוֹן

גְּאוּלִּים תִּנְהַלֵּם לְמַעוֹן

טל גילה ינוססנו כגדעון

גְּבוּרָה תַּחֲזִיר לְבָנִי שְׁמַעוֹן

שְׁמַעוֹן דָּגַל בְּפִטְדָּה מְשֻׁרִים יָשׁוּר

15 בְּצִדְקַת דְּכוּתוֹ חִילְצָתָהּ עֲצוּרִים כְּגִזְרָתָהּ לַחֲשׁוּר

— — — —

1 אנק: בכי, צעקה. א[זן]: הקשב. ודוחק: לחץ האומות. הבן: שים לב. 2 אום ההודשה: עם ישראל הרמוסים. כהדוש מתבן: עם ישראל בגלות מדומים לתבואה הנלחצת ונשברת בשעת הדיש, וראה ישעיה כה, י: 'ונדוש מואב תחתיו כהדוש מתבן'. 3 טל אומץ: הורדת הטל תחזק ותעודד את עם ישראל. רעיון לכוון: אולי לעזור לישראל לכוון את מחשבותיהם ולגרום להם ליישוב הדעת. 4 אמוניך: עמך, המאמינים בך. בנואם יחי ראובן: עם ישראל יבורכו בחיים כלשון הברכה לראובן, ראה דברים לג, ו: 'יחי ראובן ואל ימת ויהי מתיו מספר'. 5 ראובן באודם כונן: אודם היא האבן של שבט ראובן באבני החושן, ומשמעות הדברים היא להשיב את ראובן ואת כלל עם ישראל למקומו. וכל כעס יכלה: עם חזרתו של ראובן למקומו עם שאר שבטי ישראל, יכלה כעס ה' שהביא את הגלות על עם ישראל. 6 בצדק בראתו תחילה: בזכות אדם הראשון. לעלה: לרומם, לחזק. 7 טל בו ספק צרכנו: הורדת הטל תספק את הנחוץ בתקופה זו של השנה. בניסן וטלא: בתקופת חודש ניסן שמזלו טלה ובה מבקשים על הטל. 8 בשכבת... תבלה: ייתכן שמשמעו בזכות הטל תגרום לאחרונים, אלה החיים כיום, לבלות את חייהם בטוב, השווה לאיוב כא, יג (בנוסח הכתיב): יבלו בטוב ימיהם. 9 ככתוב בתורתך... על הארץ: בכתב היד מופיע 'ותעל שכבת הטל סביב למחנה וגו'', זהו שיבוש שמקורו ככל הנראה בעירוב של שני פסוקים, פסוק יג ופסוק יד משמות טז. 10 גונן בצילך: הגן בצלך. נשענו בך שעון: על עם ישראל, השמים בך מבטחם. 11 גאולים: כשיגאלו. תנהלם למעון: פניה לקב"ה שישבי את עם ישראל לארץ ישראל ולמקדש. 12 טל גילה: הטל המשמח. ינוססנו: ירוממנו. כגדעון: כשם שלגדעון היה הטל סימן, נס להשגחתו של הקב"ה, ראה שופטים ו, לו - מ. 13 גבורה: כוח. תחזיר לבני שמעון: נראה שהכוונה כאן היא לכלל עם ישראל. 14 דגל: רומם. בפטדה: אבנו של שמעון בחושן. משרים ישור: עם ישראל ילכו בדרכי משרים. 15 בצדקת... לחשור: דכותו, כאן כמו 'זכותו' ומשמע הטור: בזכות נח, שזכותו הצילה אותו מן המבול, כאשר גזר הקב"ה לשטוף את העולם בחשרת המים העצורים בדרך כלל באוצרותיו.

[. . .]

תְּהִי אַחֲרִית זֹאת שָׁנָה שְׁלֹמִים וְשָׁבַע
כֹּלָה לְהִיטֵת פָּגַע רַע אִם נִקְבַּע
חִינּוֹן זַעֲקַת קוֹרָאִים תִּדְלָה הַנִּטְבָּע
בְּצִדְקַת כָּל צָדִיק רַחֲמִים תִּבֶּעַ

מקורות: T – S NS 109.53

חתימה: כלף חזק

1 **אחרית זו שנה:** סיום השנה הזו, ימי הקיץ, ואולי מלשון 'לתת לכם אחרית ותקוה' (ירמיה כט יא). 2 **כלה:** חדל, הפסק. **להיטת פגע רע:** פגיעה, כמו שריפה. **אם נקבע:** גם אם נחתם כך קודם בדין. 3 **חינון זעקת קוראים:** תפילת ישראל הזועקים וקוראים אל ה'. **תדלה הנטבע:** התפילה תגרום להצלה של אלה העומדים לטבוע, כלומר להעביר את רוע הגזירה. 4 **בצדקת כל צדיק:** בזכות כל אבות האומה ויתר הצדיקים. **רחמים תבע:** שבקש רחמים מה'.

כב. סליחה לג' בתשרי

תִּרְצֶה עֲדָה נֶאֱמָ[נ]ה

שְׂדֵי שָׁכִין מְעוֹנָה

בְּשִׁלוּשָׁה בְּתַשְׁרֵי רַחִים וְחֵישׁ [ל]ה חֲנִינָה

יְיָ אֱלֹהִים סֶלַח נָא

קָרַב קֶץ הִישׁוּעָה

5

צוּר שָׁכִין שְׁבַעָה

בְּ>שִׁלוּשָׁה בְּ<תַשְׁרֵי פֶתַח שָׁמַיִם וּרְצָה שׁוּעָה

יְיָ הוֹשִׁיעָה

עֲשֵׂה עִמָּנוּ כְּרַחֲמֶיךָ

סֶלַח לָנוּ מִשְׁמֶיךָ

10

בְּשִׁ>לוּשָׁה בְּתַשְׁרֵי< נֹרָה סְכוּת מִמְרוֹמֶיךָ

יְיָ עֲשֵׂה לָמַעַן שְׁמֶיךָ

מִכָּל חֲטָא טְהַרֵּינוּ

לֹא תִשְׁלִים לָנוּ כְּמַעַלְלֵינוּ

15 בְּשִׁלוּשָׁה בְּתַשְׁרֵי< כָּלָה צוּרֵינוּ וְעֲגִינוּ

יְיָ חֲנִינוּ לְךָ קוֹיֵנוּ<

יְהִי שׁוֹכֵין טְפוּחָה

טְהַרֵּינוּ וְחֵישׁ לָנוּ רְחוּמָה

בְּשִׁ>לוּשָׁה בְּתַשְׁרֵי< חוֹן עֲלֵינוּ וְקַבֵּל שִׁיחָה

זָכַר לָנוּ זְכוּת זֶקֶן בָּא בְּיָמִים

וְעִקִּידוֹת נִפְדָּה בְּאֵל תָּמִים

בְּשֵׁן לֹוֶשָׁה > בֵּת > שְׁרִי > הַעֲבִיר חֲטָאֵינוּ בְּזְכוּת אִישׁ הוֹלִיד שְׁנִים עָשָׂר שְׁבָטִים תְּמִימִים

יִי מֶלֶךְ יִרְגְּזוּ עַמִּים

דָּרוֹל שׁוֹכֵין שְׁמִים

25

גְּאֻלֵּינוּ בְּזְכוּת מְשׁוּי מַמִּים

בְּשֵׁן לֹוֶשָׁה > בְּ > ת > שְׁ > רִי > בָּנוּ לְפָנֶיךָ רוֹכֵב רְבוּתִים

יִי אֶרֶץ אֲפִים

כָּלָנוּ כְּמִהְנוּ לִישׁוּעָתֶיךָ פּוֹקֵד רוּחוֹת

חֵי זוֹכֵר נֶאֱמָיךְ שׁוֹכֵן טְפוּחוֹת

30

סֶלַח וְכִפָּר עֲוֹנוֹת וְקַבֵּל שִׁיחוֹת

אל מלך

וְאַתָּה אֱלֹהֵי סְלִיחוֹת

מקורות: T – S H10.105

חתימה: כלף חזן

1 תרצה: תקבל ברצון, תסלח לעם ישראל המכונים עדה נאמנה. 2 שכינ מעונה: השוכן בשמים.
 וחיש חנינה: מהר לחון את עם ישראל. 4 יי... נא: עמוס ז, א. 5 קרב קץ הישועה: הבא את זמן
 הגאולה. 6 צור: הקב"ה. שכינ שבעה: השוכן מעל שבעת הרקיעים. 7 ורצה שועה: קבל את
 תפילות עם ישראל. 8 יי הושיעה: תה' כ, י. 9 עשה עמנו כרחמך: רחם עלינו. 11 נורה:
 נורא, פנייה לקב"ה. סכות: הקשב. 12 יי... שמך: ירמיה יד, ז. 14 לא... כמעללינו: אל תגמול

לנו כמעשינו הרעים. 15 **כלה צורינו**: השמד את הקמים על עם ישראל לרעה. **וענינו**: ענה
 לנו. 16 **י... קוינו**: ישעיה לג, ב. 17 **שוכין טפוחה**: הנמצא בשמיים, שנאמר בהם
 'וימינו טפחה שמים' (ישעיה מח, יג). 19 **וקבל שיחה**: קבל את התפילות. 20 **י...
 סלחה**: דניאל ט, יט. 21 **זכות זקן בא בימים**: זכור את מעשיו הטובים של אברהם אבינו
 ואלה ייחשבו לעם ישראל לזכות. 22 **ועקידות נפדה באיל**: וזכור גם את עקידת יצחק.
 23 **העביר חטאינו**: כפר את חטאינו. **בזכות איש... תמימים**: בזכות יעקב אבינו. 24 **י...
 עמים**: תהלים צט, א. 25 **דרול**: דגול, בהגייה של ג' רפה. 26 **בזכות משוי ממים**: בזכות
 משה רבינו. 27 **בנו**: באנו להתחנן לפניך. **רוכב ריבותים**: כינוי לקב"ה, השווה לתהילים סח,
 יח: 'רכב אלהים רבתיים אלפי שנאן אדני במ סיני בקדש'. 28 **י... אפים**: במ' יד, יח.
 29 **פוקד רוחות**: כינוי לקב"ה. 30 **חי**: כינוי לקב"ה. **זוכר נאמין**: טעות המעתיק במקום
 'זכור'. **נאמן**: הבטחתך. 31 **וקביל שיחות**: קבל ברצון את התפילות. 32 **ואתה...
 סליחות**: נחמיה ט, יז.

כג. שבח

א[...]^ם שְׁבַחְךָ בְּמִקְהֵלוֹת אֵיזוֹמָה
בְּהִכָּחִידְךָ^{ךָ} כָּל מִשְׁטִין וְתֹאבְדֵנוּ בְּמִהוּמָה
הַמְהוּלָּל <בְּפִי כָּל נִשְׁמָה>

גֵּאָה עֲמֶלֶק וְנַחֲשָׁלִים גִּימָה
דְּחָפוּ בֶן נֹון וְלִהְבֵּל דְּמָה
הַמְהוּלָּל <בְּפִי כָּל נִשְׁמָה>

5

הָרִים [סִי]חֹן זְרוּעַ לְשׁוּמֵי הוֹמָה
וְתֹאבְדֵנוּ בְּ[לִי] נְאוּם מָה וְלָמָה
הַמְהוּלָּל <בְּפִי כָּל נִשְׁמָה>

זֶד מֶלֶךְ הַבָּשָׁן לְת[תי] זְעוּמָה
חֲרוֹם נַחֲרָם וְתִהְיֶה לִי חוּמָה
הַמְהוּלָּל <בְּפִי כָּל נִשְׁמָה>

10

טִיעַם בִּלְעָם עִיצָה וּפְתָאִים טִימָא
יֻקָּשׁ הוּא וְחִבְרוּ לְהִבְהִיל דְּרוֹם עִם יָמָה
הַמְהוּלָּל <בְּפִי כָּל נִשְׁמָה>

15

כָּבְדוּ עָלֶי מְלָכִים וְעָרִיצִים [כ..מה]
לוֹבְטוּ [...] כָּצָגוּ [לִמ]לְחָמָה
הַמְהוּלָּל <בְּפִי כָּל נִשְׁמָה>

[מ... .. מ..מה]

[נ...]ם גָּאוּ וּנ[... .. מה]

20

הַמְהוּלָּל <בְּפִי כָּל נִשְׁמָה>

[ס... .. ס..מה]

[ע... .. ע..מה]

הַמְהוּלָּל <בְּפִי כָּל נִשְׁמָה>

פֶּץ נְבוּכַדְנֶצַּר גְּבוּהָהּ וּפָגַם פְּגָמָהּ

25

צִיעֲרֹתוֹ שִׁבַּע שָׁנִים וְנִתְגַּלָּה צָמָהּ

הַמְהוּלָּל <בְּפִי כָּל נִשְׁמָה>

קָם בִּלְשָׁצַר וְהִרְעִי כְרַעַת הוֹרוֹ אֲשֶׁר קִדְּמָהּ

רוּחוֹ נִלְקַחָהּ כְּגִזְיֹת רִימָהּ

הַמְהוּלָּל <בְּפִי כָּל נִשְׁמָה>

30

שָׁלַט הָמָן צוּבָה תִּתִּי שִׁמָּהּ

תָּלוּ מ[לכו] עַל עֵץ ו[... ..]תוּ תִּמָּהּ

הַמְהוּלָּל <בְּפִי כָּל נִשְׁמָה>

כְּסָפוֹ בְּנֵי יְוֹנִים וּמִלְבִּישֵׁי כְּלִימָהּ

לִיהָטוּם מְכַהֲנִים מְלָכוּתָם לְהִלָּמָהּ

35

הַמְהוּלָּל <בְּפִי כָּל נִשְׁמָה>

פָּשְׁעָהּ אָדוּם וַתַּעַשׂ כְּסָל עָלַי [פִּימָה]

חבלה [...] הַגְזִירָה [ח]תומה

המהולל <בפי כל נשמה>

[... ...] ל בני [... ...]

[... ...] מ[... ...]

מקורות: T – S NS 235.123

חתימה: כלף ח[זק]

1 א[...]**ם שבחך**: אולי ניתן להשלים 'אנעים שבחך', ומשמעו אומר ואשורר את שבחו של ה'.
במקהלות איומה: בקרב עם ישראל, ייתכן שגם ציבור המתפללים נרמז כאן. 2 **בהפחידך** כל
משטין: כאשר הרגת את שונאי ישראל; בהמשך הפיוט מצויינים עמים ואישים שפגעו בעם
ישראל, בסטרופה זו נראה שמדובר באמירה כללית על כל שונאי ישראל. **ותאבדנו במהומה**: ה'
היכה באויבים והשמידם, ראה דברים ז כג: 'ונתנם ה' אלהיך לפניך והמם מהומה גדלה עד
השמדם'. 3 **המהלל**: אין בהעתקה בכתב היד גירסה מלאה של הפזמון, על פי החרוז ניתן לשער
שהמשכו הוא 'בפי כל נשמה'. 4 **גאה עמלק**: הם הראשונים שנלחמו עם ישראל לאחר קריעת ים
סוף, במדרש מצביעים על הקשר שבין גאוותו של עמלק ובין פגיעתו בבני ישראל, ראה במ"ר נשא,
פרשה יג, ג (נא ע"ב): "גאות אדם תשפילנו" (משלי כט, כג), זה עמלק שנתגאה על הקב"ה'.
ונחשלים: מקרב בני ישראל שהוכו בידי עמלק, ראה דברים כה, יח: 'ויזנב בך כל הנחשלים אחריך'.
גימה: כנראה כמו גַּמַם, קצץ והרג. 5 **דחפו**: הדפו. **בן נון**: יהושע. **ולהבל דמה**: הובס, מת,
השווה לתהילים קמד ד: 'אדם להבל דמה ימיו כצל עובר'. 7 **הרים סיחון זרוע**: סיחון נלחם
בבני ישראל לאחר שבקשו לעבור בארצו, ראה: במדבר כא, כא – לא. **לשומי הומה**: להבהיל
ולהפחיד את עם ישראל. 8 **ותאבדינו... ולמה**: מתייחס לנצחון של ישראל על סיחון ועל עמו
ראה: במדבר כא, כד; לא ידוע לי על מקור המזכיר שהדבר נעשה ללא יידוע ('בלי נאום מה ולמה').
10 **זד מלך הבשן**: עוג שפתח במלחמה עם ישראל, ראה: במדבר כא לג – לה. **זעומה**: חסרה,
פגועה. 11 **נחרם**: הפסיד במלחמה, ארצו נכבשה, ורכושו נלקח. **ותהיה לי חומה**: והיית לי, לעם
ישראל למגן. 13 **טיעם**: יעץ. 14 **יוקש**: נלכד ונהרג. **הוא וחברו**: בלעם ובלק. **להבהיל דרום**
עם ימה: להבהילם ולהלחם בהם מכל עבר. 15 **כבדו עלי**: הקשו, הכבידו במלחמותיהם. **מלכים**:
יתכן שמדבר על מלחמות המלכים ביהושע, ראה יהושע י. 25 **פץ**: אמר, דיבר. **נבוכדנצר**: מלך

בבל. **גבוהה**: נתגאה, אמר דברי שחץ, ראה דניאל ד, כז: 'ענה מלכא ואמר הלא דא היא בבל רבתא די אנה בניתה לבית מלכו בתקף חסני וליקר הדרי'. **ופגם פגימה**: וחטא, הן בדברי השחץ והן בשיעבוד עם ישראל. 26 **ציערתו שבע שנים**: שבע השנים בהן היה נבוכדנאצר לבדו בקרב בעלי חיים, ראה דניאל ד, כט: 'ומן אנשא לך טרדין ועם חיות ברא מדרך עשבא כתורין לך יטעמון ושבעה עדנין יחלפו עלך'; ההתייחסות לתקופה של שבע שנים נדירה ומופיעה במדרשים קדומים ובספרות החיצונית, ראה: אגדות היהודים ו, עמ' 108 ובהערות שם. **ונתגלה צמה**: סמל לפגיעה בבבל, כדברי הנביא על בבל: 'קחי רחים וטחני קמח גלי צמתך' (ישעיה מז, ב). 28 **כרעת הורו**: כמו חטאו של אביו; בלשאצר חטא בכך שהשתמש בכלי המקדש במשתה, ראה: דניאל ה, א – ד. בפסוקים אלה מציין בלשאצר את נבוכדנאצר כ'אבוה'. 29 **רוחו**: נשמתו. **בגזירת רימה**: במוות שנגזר עליו, ראה דניאל ה, ל: 'בה בליליא קטיל בלאשצר מלכא כשדאה'. 31 **צובה**: רוצה. **תתי שמה**: להשמיד את ישראל ולשימם שממה. 32 **תלו מ[לכו]**: המן נתלה בפקודת אחשוורוש מלכו, 'תלו' כמו 'תלאו': תלה אותו. ו[...]**תו תמה**: לא ברור כיצד להשלים אך משמעו שמחשבת המן נתבטלה. 34 **כספו**: היוונים נתביישו. **ומלבישי כלימה**: הלשון על פי תהלים לה, כו: 'יבשו ויחפרו יחדו...ילבשו בשת וכלמה'; הפסד היוונים בייש אותם. 35 **מכהנים**: מתתיהו ובניו הכהנים. 37 **אדום**: רומי ואולי הנצרות. **ותעש כסל עלי [פימה]**: על פי איוב טו כז: 'ויעש פימה עלי כסל', ומשמעו כאן שמנה מאוד מן העושק שעשקה את ישראל. 38 **חבלה**: משאלה ותפילה לכך שהקב"ה יכה את מלכות אדום. **בגזירה [ח]תומה**: הפיענוח מסופק והכוונה כאן היא ההבטחה להביא את הגאולה שזמנה חתום וסתום, ראה: דניאל יב, ד.

כד. שבח

אֲדָרִי יַחֲדָתִי קוֹנֵן וְתָנִי מַעֲט מִמֶּהֱלָלִיו

בּוֹרְאֵךְ מַלְחָה סְרוּחָה בְּנוֹאֵי מַפְעָלִיו

גַּם בְּכָל לַיִל תּוֹפֵקְדִי אֶצְלוֹ / וְהוּא מַחְזִירֶךְ בְּמִילּוּלִיו

בְּרָכִי נִפְשִׁי אֶת יְיָ וְאֵל תִּשְׁכַּחֲכִי כָּל גְּמוּלָיו

דְּפִיִּיךְ זוֹרָה גַּם סוֹלִיחַ שְׁמֶיךָ וּכְתָמִים

5

הַרוֹפֵא מַחְצֵךְ וּמַצִּילֶךְ מִמֶּהֱלוּמִים

וְגוֹאֲלֶךְ מִרְשׁוֹת קָמִים / וּפוֹדֶךְ מִכָּל זַעֲמִים

הַמַּעֲטָרִכִי חֶסֶד וְרַחֲמִים

זָנַךְ וְרוּעֶךְ לַעֲדָנֶךָ בְּמִינֵי פִינוּקִים

חִידוּשֶׁךָ שֶׁתִּכְנָשֶׁר כְּנֶשֶׁר בְּסִבְרֶךָ מִלִּי הַחֲקוּקִים

10

טוֹב טַעֲמִיו [הֵ]לֹא לַחֲשׂוּקִים / שְׁמִי צֶדֶק וּמִשְׁפָּט [עֲ]שׂוּקִים

עוֹשֶׂה צִדְקוֹת יְיָ וּמִשְׁפָּטִים לְכָל עֲשׂוּקִים

יודיע דרכי התשובה להשכיל לכל מוראיו

כִּי הוּא חֲנוּן וּמְרַחֵם כְּרַחֲמֵי אָב

לֹא יִטּוֹר וְלֹא יָרִיב לְנִבְיָאִיו / לְקַיִּים מִבְּטָאִיו

15

כִּי כְּגִבוּהַ שָׁמַיִם עַל [הֵ]אָרֶץ גָּבַר חֶסְדּוֹ עַל יִרְאָיו

מִזֶּרֶחַ הָרְחִיק מִמַּעַרְב וּמִפֶּה לָפָה טוֹלְטָלְנוּ וְנֶאֱנַחְנוּ

נִיאֻצִּינוּ הָרְחִיקָנוּ וּבִכְף הוֹצֵנָהְנוּ

סִמְכִינוּ סוּמָךְ נוֹפְלִים כִּי וַיְדוּיֵינוּ פֶּעֶנְחָנוּ

עִתּוֹתַי בֶּן אָדָם כָּחֲצִיר אָבֵל לִיבוֹתָם כְּאֲבָנִים
פּוֹעֲלֵי יוֹשֶׁר אֲשֶׁרֶם כִּי בָצַל אֵל לָנִים
צוֹרְרִים וּמַעֲיִזִים לָהֶם מְשָׁלִם בְּרָעוֹת מְשׁוֹנִים
וְחֶסֶד יְיָ מַעֲלֵם וְעַד עוֹלָם עַל יִרְאָיו וְצִדְקָתוֹ לִבְנֵי בָנִים

קוֹרְאֵי דָת וְשׁוֹמְרִים וְעוֹשִׂים הֵם מְבוֹרָכִיו
רְכוּבוֹ הֲלֹא שֶׁת בְּשַׁחַק וְעָלִי חוּג מִהֲלָכִיו
שׁוֹלְטֵת מַלְכוּתוֹ בְּכֹל לֶכֶד וּפְצִיחוֹ חוֹכִיו
בָּרְכוּ יְיָ מְלֹאכִיו

25

מְלֹאכִיו תִּנּוּ קְדוּשָׁתוֹ כְּנֶגֶד עֲדָרֵי צֹאנוֹ
כִּי הִמְיָחַד בְּלַחְצוֹנוֹ יִזְכֶּה לְשִׁבְיַח בְּעֶלְצוֹנוֹ
לִכֵּן פְּצִיחַת כָּל מְשַׁפֵּר פְּנִימוֹ וְחִיצוֹנוֹ
בָּרְכוּ יְיָ כָּל מַעֲשָׂיו מְשֻׁרְתָיו וְעוֹשֵׂה רְצוֹנוֹ

30

רְצוֹנוֹ פּוֹעֲלוֹ יְדָחָה יִקְשׁוּ וּמוֹקְשׁוֹ
חִיכּוּי לֹא יִקּוּפַח מַחִילָה בְּבִקְשׁוֹ
זִיהוּרֵי מִנְגֵּן בְּזָכָר וּפְצִיחַת לְחֶשׁוֹ
קְרָא בָּרְכֵי נַפְשִׁי אֶת יְיָ וְכֹל קִרְבִּי אֶת שֵׁם קְדֻשּׁוֹ

35

כַּכְּ>תוֹב> לְדוֹד בְּרַכִּי נַפְשִׁי אֶת יְיָ וְכֹל <קִרְבִּי אֶת שֵׁם קְדֻשּׁוֹ> (תהילים קג א)
בְּ>רוּךְ> יְיָ לְעוֹלָם אָמֵן וְאָמֵן (תהילים פט נג)

מקורות: פילדלפיה, אוניברסיטת פנסילבניה אוסף הלפר 275 (כולו, נוסח היסוד לפיוט זה, ג), ENA 2385.10 (1 – 20, א), ENA 2920.8 (1 'יחידתי' – 9 'ורועך', ב), ENA 3705.8 (1 'מ'עט' – 24 'בנים', קרוע לארכו, לכאורה מדולגת סטרופה ד – ו מושלמת לאחר סטרופה י – ל, ג), T-S NS 132.32 (9 – הסוף, ד), T-S AS 116.131 (10 'ב'ספריך' – הסוף, קרוע במספר מקומות, ה) **חתימה:** כלף חזק.

חילופי נוסח

1 יחדתי א 2 בוראיק א | מליחה ג 3 במלוליו ג 5 דפיק ב 7 ופד[ך] ב 9 זונך ב
 10 כפילות התיבה 'כנשר' נראית כטעות של המעתיק ג | בסברך[בספריך ג בספרך ד 11 שמי
 צדק[כל שמי צדק ג | [ע]שוקים['שוקים', ההשלמה בפנים על פי הפסוק ג תיבה שאינה בפענוח,
לא דומה ל'עשוקים' ג [...שקים ד 13 יודיע[יודע ד | להשכיל[להסכיל ד 15 לא יטור ולא
יריב[[לא] יקום ולא יטור ולא יריב ג לא יקום ולא יטור ד 16 יראיו[יריאיו ג 19 סמכנו א
ו וידינו א ג | פענחנו] אחריו מילה מחוקה ג 23 ומעזים[ומזיקים ד 25 קוראי[לפניו המילה
'קורא' ג 26 מהלכיו[תהלכיו(!) ד 27 מלכותו[חסר ג ד | לכך[לכן ד | יפצחו[יפצחו ד
29 תנו] לפניו המילים 'גיבורי כח' ג ד | כנגד[בקרב(!) ד 30 המייחד ד | לשבח ג ד 31
פצית[חסר ג ד 32 ברכו] הפסוק הקודם מפרק התהילים ואף הוא בשיבוש ד | מעשיו[על פי
הפסוק צריך להיות 'צבאיו' ג | ועושה[על פי הפסוק צריך להיות 'עשיו' ג 34 חי[כ]ו[חיכיו
ד 35 זיהורי[זיהור ד | בזכר[בזכרו ד | לחשו[לפניו המילה 'חלשו' ועליה סימן מחיקה ד
 36 קרא[חסר ג ד | [קריב]] חסר ג

סיומות מקראיות: תהלים קג, ב ואילך, לעיתים בדילוגים. 1 אדרי: האדירי, שבחי. יחידתי: כינוי
 לנשמה, הדובר פונה בדיבור ישיר לנשמתו בדומה למתקיים בפרק התהילים עליו מיוסד הפיוט,
 וראה בהמשך הפירוש. ותני: ספרי. מעט ממהלליו: קצת מן השבחים של הקב"ה. 2 בוראך
 מלחה סרוחה: הנשמה נוצרת מטיפה סרוחה, השווה לאבות ג, א: 'מאין באת? מטיפה סרוחה'.
 בנואי מפעליו: במעשיו הנאים של הקב"ה. 3 תופקדי אצלו: הנשמה שבה אל הקב"ה בלילה.
 במילוליו: על פי דבריו, ציוויו. 5 דפייך: חטאך. זורה: משליך. שמץ וכתמים: כינוי לחטאים.

6 הרופא: מרפא ומתקן. מחצץ: מכתך. ממהלומים: מצרות ומכות. 7 קמים: אויבים. זעמים: עונשים. 9 זנך: מספק מזון. ורועך: דואג ומנהיג. לעדנך במיני פינוקים: להיטיב ולטפח. 10 חידושך שת כנשר: ריפוי המכות על ידי הקב"ה מדומה כאן להתחדשות נוצותיו של הנשר, הדברים עשויים להיות מוסבים הן על הנשמה והן על עם ישראל. בסברך מיליו החקוקים: בעת האמירה והעשייה של דבר ה'. 11 טוב טעמיו: חסדיו הטובים של הקב"ה. הלא לחשוקים: הנבחרים על ידי הקב"ה. שמי צדק: אלה ששמים לנגד פניהם את הצדק והמשפט, הם החשוקים; בפרק התהילים עשיית הצדק והמשפט היא מפעולותיו של הקב"ה וכאן מייחס הפייטן פעולות אלה לצדיקים. 13 יודיע: ילמד, יראה את הדרך לתשובה. לכל מוראיו: לכל אלה היראים אותו. 14 כי הוא חנון: הודעת דרכי התשובה נובעת מרחמנותו של הקב"ה. 15 לקיים מבטאיו: הקב"ה יקיים דברים שהבטיח לנביאים ולא יבטלם גם אם חטאו. 17 מזרח הרחיק ממערב: הדובר משתמש בצירוף מתוך פרק התהילים באופן המתאר את הפירוד בו שרויים עם ישראל כאשר הם בגלות. 18 ניאוצינו: חטאינו. הרחיקנו: הרחיקו אותנו. ובכף הוצנחנו: נפלנו בידי אויבינו. 19 סמכינו: חזק אותנו. סומך נופלים: כינוי לקב"ה. וידוינו פענחנו: התוודנו על חטאינו. 21 עיתותי בן אדם כחציר: חיי האדם קצרים וחולפים מהר. אבל ליבותם כאבנים: אולם, לב האדם קשה כאבן. 22 פועלי יושר: אלה העושים את רצון הקב"ה. אשרם: אשריהם. בצל אל לנים: קרובים הם לשכינה. 23 צוררים ומעיזים: אלה החוטאים, או אויביהם של פועלי היושר, דהיינו אויבי ישראל. ברעות משונים: נענשים בעונשים שונים. 25 קוראי דת ושומרים ועושים: אלה המקיימים את המצוות. מבורכיו: מתברכים על ידי ה'. 26 רכובו הלא בשחק: ה' שוכן בשמים, וזו גם כוונת המשך הטור. הפייטן משלב פסוקים המתייחסים למקומו הגבוה של ה': 'רכב שמים בעזרך ובגאותו שחקים' (דברים לג, כו), 'וחוג שמים יתהלך' (איוב כב, יד). 27 שולטת מלכותו בכל: מאחר שה' מצוי בשמים הוא שולט ומולך על הכל. לכך יפצחו: יהללו בניהם, בתפילות. חוכיו: מאמיניו, הממתינים לו. 29 מלאכיו: מילת שרשור מהסיומת המקראית הקודמת, פניה למלאכים. כנגד עדרי צאנו: על המלאכים להלל את ה' עם תפילות ישראל. 30 המיחד בלחנונו: מי שמייחד את ה' ומאמין בו בשעת מצוקה. לשבח בעלחנונו: יזכה להודות על הטובה לאחר שירווח לו וישמח. 31 משפר פנימו וחיצונו: משפר את מידותיו ואת מעשיו. 32 ברכו... רצונו: בכתב היד הופיעה המילה 'מעשיו' במקום 'צבאיו'. וכן 'עושי' במקום 'עושי'. 33 רצונו פועלו: מעשיו הרצויים, 'רצונו' מילת שרשור מהסיומת המקראית הקודמת. ידחה יקשו ומוקשו: יסלקו מהצדיק כל מוקש ומכשול. 34 חיכו: כנראה שיבוש מנוסח המקבילה 'חיכויו', דהיינו, תקוותו, הדבר שהוא מחכה לו. מחילה בבקשו: כאשר

הוא מבקש סליחה, תפילותיו יתקבלו ובקשותיו תתגשמה. 35 **זיהורי מנגן**: אזהרותיו ותפילותיו של דוד המלך. **בזכר**: בנוסח זה הפירוש קשה, יש להעדיף את נוסח המקבילה 'בְּזָכְרוֹ', כלומר, כאשר הוא מזכיר את דברי דוד ומשלבם בתפילותיו. **ופציחת לחשו**: תפילותיו. 36 **קרא**: לומר את מזמור ברכי נפשי; הפייטן מסיים את הפיוט עם סופו של פסוק כב ומוסיף עליו קטע מהפסוק הראשון בפרק.

כָּבֵד וְעֶצֶם

לָכֵן יִשְׁבְּתִי בּוֹד שׁוֹמֵם

פִּיר הָעֵלָה שָׁפֵל לְקוֹמָם

ש' ב' ח' כ' אַרְוָמָם

5 רָאָה עָנִי ו' ה' ל' ח' צ'

סִגְפָּנִי שׁוֹטֵן בְּכָל צַד

עוֹיֵל חוֹרֵשׁ בְּרֹזֶל מַעֲצָד

יְחַרֵּף יְגַדֵּף י' נ' א' ע'

דָּלָה עָשׂוּק מ' ח' ו' ס' ס'

10 חִי כְּקֶדֶם תַּפְּלִי נַפֵּץ

זְכוּת תַּעֲוִיר לְדוֹחֲקֵי מַסִּין

קוֹמָה לְקוֹמָם ה' ר' ו' ס'

נַחֵם ע' ל' י' א' ז' ו' ו'

ו' ז' ר' תִּשְׁיֵמוּ חֲנוּן

15 ח' ס' ד' כ' אֶתְנֶה בַשֹּׁטֵן

אֶל מֶלֶךְ נ' א' ס' ו'

הערות לנוסח: 2 פיר] האות ר' נראית גם כמו ה' או ח'. 13 ע'ל'י'ר'] יתכן סימן למחיקה ליד האות ו'.

נדפס: עזרא פליישר, 'ענייני פיוט ושירה', בתוך: הנ"ל (עורך), **מחקרי ספרות מוגשים לשמעון הלקין**, ירושלים תשל"ג, עמ' 198. מועתק ב'מאגרים' מפעל המילון ההיסטורי.

1 **כבד ועצם:** מכביד וקשה. פליישר משלים על פי החרוז את המשך הטור באותיות ה'א'ש'מ'.
 ייתכן שגם התיבה 'ועצם' צריכה הייתה להכתב בפירוט שם האותיות. 2 **לכן:** בעקבות המצוקה והקושי. **בוד:** ככל הנראה יש להשלים ל'בודד'; הניסוח בפיוט אישי לכאורה אך מהמשך השיר ניכר כי מצבו של הדובר מייצג את המצב של עם ישראל השרוי במצוקה ובלחץ. 3 **פיר:** ההעתקה משובשת, אפשר לקרוא גם 'פיה' ו'פיה' אך הדבר לא מוביל לקריאה הגיונית של הטור; נראה שעניינו של הטור בקשה מה' לתמיכה ולעידוד. **שפל לקומם:** להעמיד ולעודד את מי ששרוי במצב קשה. 4 **ש'ב'ח'כ':** שבחך. **ארומם:** אשבח וארומם את ה'. 5 **ו'ה'ל'ח'צ':** והלחץ. 7 **עויל:** רשע, ראה איוב טז, יא: 'סגירני אל אל עויל ועל ידי רשעים ירטני'. **חורש ברזל מעצד:** הגויים, עובדי האלילים שמייצרים את אלוהיהם בידיהם, והשווה לישעיה מד, יב. 8 **יחרף יגדף:** יקלל ויבזה את עם ישראל. **ינ'א'ץ':** ינאץ. 9 **דלה עשוק:** הצל את עם ישראל העשוקים, **מחוסס:** פליישר משער שיש כאן חילופי מם וסמך ולכן קורא כאן 'מחומס'. 10 **חי:** פניה לקב"ה. **תפלי:** קשה לפרש, אולי מלשון הפלאה ואולי מדובר בהעתקה לא נכונה. **נפץ:** קשה לפרש, ייתכן שיבוש, צריכה להיות תיבה שמסתיימת בחרוז 'סין'. 11 **זכות תעורר:** זכות האבות תהווה עילה לפעולה ולגאולה. **לדוחקי מיסין:** יש לקבל את הצעת התיקון של פליישר 'דחוקי', המיסים מסמלים כאן את הלחץ והסבל בו נתון העם. 12 **קומה לקומם ה'ר'ו'ס':** 'הרוס', פעל לבנות מחדש את בית המקדש ההרוס. 13 **נחם:** את עם ישראל, קשה לדלות משמעות מצירוף האותיות בהמשך הטור. על פי פליישר אפשר לתקן 'עלי אנון', כלומר אבל. 14 **ז'ר':** נזר. האות הראשונה היא אות סופית. ייתכן ו' וסימן מימנה או ע'. במאגרים העתיקו 'צור'. מכל מקום הכוונה היא שה' יחון את בית המקדש ומתוך כך את עם ישראל. 15 **ח'ס'ד'כ':** חסדך. **אתנה בשטן:** ברור שמדובר בשיבוש והכוונה 'בשינון', ומשמעו: אשבח ואתפלל על חסדך, מוסב על המשך הסטרופה. 16 **אל מלך נ'א'סין:** המילה האחרונה היא 'נאמן' ובכתב היד האות מ' נכתבה

כמו ס', הקריאה 'אל מלך נאמן' מופיעה בנוסח הקבע של התפילה ומשמעה כאן: שמסייע לעמו בצרה.

כו. רהט

רהט

1 כְּלָתָהּ לְשִׁמְחַת עַמִּי נַפְשִׁי

מִתִּי יֵאָתֶה וִירוֹם רֹאשִׁי

לִי שְׁשׁוֹנֵי יָאבִי לִי וְעֲנִי נִשְׁי

עוֹד יִלְבִּישֵׁנִי רִקְמָה וְמִשִּׁי

5 פִּי רָצָה נָא בְּחֻצְרוֹת קִדְשִׁי

רִם הַחֲזִירִי לְבֵית מִקְדָּשִׁי

מקורות: T – S NS 125.138 (1 – 4, נוסח היסוד לשורות אלה, נ), LON BL OR 5557 U (1 – 2, 5 – 6,

א), OX 2738.11 (1 בלבד, ב)

חתימה: כלף.

חילופי נוסח: 1 יאתא א

1 כלתה: חשקה מאוד. לשמחת עמי: לזמן הגאולה בו ישראל ישמחו. יאתה: יבוא המשיח. וירום ראשי: יזדקף, ינשא. מטאפורה לגאולה, השווה לתהלים כז, ו: 'ועתה ירום ראשי על איבי סביבותי ואזבחה באהלו זבחי תרועה'. 2 יאבי: יביא. ינשי: ישכח. רקמה ומשי: בגדי פאר, ראה יחזקאל טז, י: 'ואלבשך רקמה ואנעלך תחש ואחבשך בשש ואכסך במשי', הלבשת הבגדים המפוארים מהווה מטאפורה לחידוש הקרבה בין הקב"ה ובין עם ישראל. 3 פי: מייצג את התפילה, השווה לתהלים קיט, קח: 'נדבות פי רצה נא ה' ומשפטיך למדני'. רצה נא: קבל את תפילתי. רם: כינוי לקב"ה. החזירי: השב את עם ישראל.

כז. סילוק לפרשת מצורע – הצעת שיחזור

	[. . .]	
	[...]ש[...] שְׁבַעֲרוּ [...]	
	[...]ה[...] כִּי יִהְיֶה בּוֹ בְּעוֹרוֹ מ[...]או	
	חָלוּט יִחַלִּיטוּ [...]	
5	זָקְנוּ וְרֹאשׁוֹ [...]	
	נָתַן עוֹד נָבֹא לְהִרְא[ות...]	
	[...י]	
	ז[ה] רֹאשׁוֹ אִם יִתֵּר יִסְגָּ[יר...]	
10	[כ...]	
	הַבְּגָדִים יִהְיֶה פְּרוּמִים [...]	
	[...ח]	
	זֹוַעַתּוֹ תִּהְיֶה בְּבִגְדָ[יו] פְּמָשִׁי [...]	
	קוֹרְעוֹ אוֹ שׁוֹרְפוֹ ל[.][...]ל מ[...]	
15	[זאת תורת נגע צרעת... לטהרו או לטמאו]	
	לְטַמְּאוֹ כְּהִיּוֹת ה[...קשה	
	[...ל]	
	פּוֹצִיחַ הוֹדוֹת לַנֶּע[...ב]ק[...]	
	[...ח]	
20	זוֹכְרֵי בְּזוֹ שַׁבָּת [...]	
	[קדושה...]	
	כְּקוֹרְאֵי זֶה[...]	

כח. שריד ממעריב לפרשת מצורע

מעריב

זאת תהיה אורֵייה סְדוּרָה רְצוּן[ה...]

[ב...]

גם היא בָּה חֲזָרָה וּבִקְבוּל אֲמָרִים

[...]

מקור: ENA 3688.5

לוח הכינויים בפיוטי כלף בר סעיד

הקב"ה: איום, אל, אלוה כל בשר, גאה, גוזר ברית בבתר, דגול, דוק וחלד נטה, זך, חי, יה, יחיד, מוריש מעשיר ובורא, מחוללי (של יעקב), מחוללם (של בני ישראל), מחיה, מחיה דמוכי הדומים, מכחיד ערים, מלך, פוקד רוחות, צור, קונו (של דוד ושל שלמה), רוכב ריבوتים, שדי, שוכן טפוחה, שוכן שמים, תקיף.

ישראל: אום היקושה, אמוניך, גאולים, דאובים, דחווה, דחוקים, זכים, יקירי (של יעקב), כלויה, מיחדי פעמים, מסברי מאורה, מסברי תחיה, מקהלות איומה, מתי תמימות, נזורי מלצון, נחשלים, נין אתוי נהרים, נין שנים עשר, נקראו צאן, עדה נאמנה, עם נדבות, פאורים מכלי יקרה, קצינים, רחומים, שירי שירים

התורה: דת, ספרים חמש, קדומה אלפים, קדומת יומים, תעודה

מקומות

ארץ ישראל: לוז, מעון

מערת המכפלה: מכון הורים וחבלם

המקדש: הרוס, מעון, מעונה, סיכוך המטל, פנימי וחיצון

אישים

האבות: דגלים

נח: המאיר כמאורים

אברהם: אב המון, אתוי נהרים, זקן בא בימים

יצחק: יחידו (של אברהם), נפדה באיל תמים

עשו: זד, רשע

יעקב: אב, איש הוליד שנים עשר שבטים, הירא, הצדיק, חסיד, עוסק דותותים, קרבו ימיו למות, תם

רחל: רחומתך (של יעקב)

השבטים, בני יעקב: חיליו (של יעקב)

שבט לוי: זרע קהת,

יוסף: אבי מנשה ואפרים, איתן, הורי (של יהושע מצאצאי אפרים), השליט, נכדו (של יעקב), נקרא פורת, רחומו הצעיר (של יעקב)

מנשה: גדול

אפרים: הקטון; שניהם (מנשה ואפרים) ביחד: הנערים

משה: חוזה, מדמים ים וגליו, משוי ממים, צור

משה ואהרון: חוזים

יהושע: בן נון, נערו (של משה)

גדעון: המנשי

יפתח: גלעדי

דוד: יולדו (של שלמה), מלך

שלמה: אגור

יואב: רוצח

שמעי בן גרא: הימיני

יונה הנביא: איש חזיוני

יחזקאל: חוזי

ישמעאל בן נתניה: בן נתניה

חשמונאים: מכהנים

פרעה: בשר ודם, זד, פני אריה

מצרים: מוף, מופתים, סוינים, צוען

בלק: חברו (של בלעם)

עוג: מלך הבשן,

אחשוורוש: מלכו (של המן)

המן: קוצץ

נבוכדנאצר: הורו (של בלשצאר)

אחרים

השמים: אלפי רבوتים, טפוחה

השמש: חרס

המבול: גזירת ירידת מים

דור הפלגה: דור חמישי

מכת כנים: עפר

בני אדם: בשר ודם, עמוסי מעים

נשמה: יחידתי

מלאכים: טפסרי (של הקב"ה), קוראי זה אל זה

חטאים: שמץ וכתמים

רשעים: חטאים, צלולים ביקשם

מתים: דמוכי הדומים, יבשים, רדומים

המשיח: גואל

רשימת כתבי היד שנעשה בהם שימוש בעבודה זו

קמברידג'	אוקספורד
ספריית האוניברסיטה: אוסף טיילור שכטר	קטעי גניזה
הסדרה הישנה	f.36 (2738.11)
20.7	f.57 (2852.11)
H10.105	
8H.17/15	לונדון
הסדרה החדשה	הספריה הבריטית
92.63	קטעי גניזה
109.45	Or 5557U
109.53	
125.138	ניו יורק
132.32	אוסף אדלר
235.123	2385.10
275.39	2920.8
277.229	3688.5
סדרת הנוספות	3705.8
116.131	
אוסף האוניברסיטה	פילדלפיה
Or 1080 J290	אוניברסיטת פנסילבניה, אוסף הלפר
	275

ביבליוגרפיה

לא נזכרו כאן ספרי התנ"ך ומסכתות המשנה והתלמודים.

מקורות

אגדות היהודים = לוי גינצבורג, **אגדות היהודים עם מבואות ומפתח שמות ועניינים**, ירושלים תשס"ט.

אדר"נ = **אבות דרבי נתן**, מהדורת ש"ז שכטר, וינה תרמ"ז.

במ"ר = **מדרש במדבר רבה**, וילנא תרמ"ז.

בר"ר = **מדרש בראשית רבא**, מהדורת יהודה תיאודור וחנן אלבק, ירושלים תשכ"ה.

ויק"ר = **ויקרא רבה**, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשי"ד.

כל אגדות ישראל = ישראל בנימין לבנר, **כל אגדות ישראל**, ירושלים 1946.

מדרש הגדול = **מדרש הגדול מאת ר' דוד העדני**, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תש"ז.

מדרש פנים אחרים = שלמה באבער, **לקוטי מדרשים שונים**, וילנא תרמ"ז, עמ' 53 – 82.

מדרש שלושה וארבעה = שלמה אהרון ורטהימר, **בתי מדרשות**, כרך ב, ירושלים תשט"ו, עמ' מז – עג.

מדרש תהלים = **מדרש תהלים המכונה שוחר טוב**, מהדורת שלמה בובר, וילנא תרנ"א.

מסכת סופרים = **מסכת סופרים**, מהדורת מ' היגער, ניו יורק תרצ"ז.

מסכת שמחות = **מסכת שמחות**, מהדורת מ' היגער, ניו יורק תרצ"א.

משנת רבי אליעזר = **מדרש שלושים ושנים מידות**, מהדורת ה' ענעלאו, ניו יורק תרצ"ד.

ספרא = **ספרא דבי רב**, מהדורת א"ה וייס, וינא תרכ"ב.

ספרי במדבר = **ספרי על ספר במדבר וספרי זוטא**, מהדורת ח"ש הורוויטץ, לייפציג תרע"ז.

ספרי דברים = ספרי על ספר דברים, מהדורת פינקלשטיין, ניו יורק תשכ"ט.

פדר"א = פרקי דרבי אליעזר, מהדורת מ' היגער, חורב ח (תש"ד); חורב ט (תש"ו); חורב י (תש"ח).

שמ"ר = מדרש שמות רבה, מהדורת אביגדור שנאן, ירושלים תשמ"ד.

תוספתא = תוספתא, מהדורת צוקרמנדל, פאזעוואלק תרל"ט.

תורה שלמה = חומש תורה שלמה, בעריכת מנחם כשר, ירושלים תרפ"ז.

תנחומא = מדרש תנחומא, ורשא תשכ"ד.

תנ"ב = מדרש תנחומא הקדום והישן, מהדורת שלמה בובר, וילנא תרמ"ה.

מחקרים

אליצור, האסכולה = שולמית אליצור, 'שוב לשאלת האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון' (בדפוס).

אליצור, החידתיות = שולמית אליצור, 'לגלגולי החידתיות בפיוט המזרחי', פעמים, 59 (תשנ"ד), עמ' 14 – 34.

אליצור, יהושע = שולמית אליצור, פייטן בעידן של מפנה: יהושע בר כלפה ופיוטיו, ירושלים תשנ"ד.

אליצור, יוסף = שולמית אליצור, שארית יוסף: פיוט ר' יוסף הלוי החבר, ירושלים תשנ"ד.

אליצור, יסודות ארמיים = שולמית אליצור, 'לדרכי שילובם של יסודות ארמיים בפיוטי ארץ ישראל הקדומים', לשוננו, ע (תשס"ה), עמ' 331 – 348.

אליצור, מערכת היוצר = שולמית אליצור, 'בעיות בקומפוזיציה של מערכת היוצר', דברי הקונגרס העולמי האחד עשר למדעי היהדות, ג (תשנ"ד), עמ' 1 – 8.

אליצור, עלילה = שולמית אליצור, 'מעללי אנוש או "עלילת קדוש"? על ידו המכוונת של הקב"ה בסיפור מכירת יוסף', בתוך: משה בר אשר ואחרים (עורכים), תשורה לעמוס:

אסופת מחקרים בפרשנות המקרא מוגשת לעמוס חכם, אלון שבות תשס"ז,

עמ' 405 – 419.

אליצור, פיוט בגניזה = שולמית אליצור, 'שירה ופיוט בגניזה: תהליכי הישרדות וקנוניזציה של טקסטים א־קנוניים', בתוך: מנחם בן ששון ואחרים (עורכים), הקנון הסמוי מן העין: חקרי קנון וגניזה, ירושלים תשע"א, עמ' 234 – 258.

אליצור, פינחס = שולמית אליצור, פיוטי רבי פינחס הכהן, ירושלים תשס"ד.

אליצור, פרשה = שולמית אליצור, שירה של פרשה: פרשות התורה בראי הפיוט, ירושלים תשנ"ט.

אליצור, קילר = שולמית אליצור, פיוטי ר' אלעזר בירבי קילר, ירושלים תשמ"ח.

אליצור, רמיזות = שולמית אליצור, 'רמיזות לסדרים ארצישראלים בגופי יוצר לפרשות בבליות', מחקרי ירושלים בספרות עברית, א (תשמ"א), עמ' 211 – 225.

אנציקלופדיה תלמודית = שלמה זווין (עורך), אנציקלופדיה תלמודית לענייני הלכה, ירושלים תשכ"ב, כרך י, עמ' תשג – תשכז

בארי, אלברדאני = טובה בארי, החזן הגדול אשר בבגדאד: פיוטי יוסף בן חיים אלברדאני, ירושלים, תשס"ג.

בארי, נשיא = טובה בארי, לדויד מזמור: פיוטי דויד הנשיא בן יחזקיהו ראש הגולה, ירושלים תשס"ט.

ברודי, קנון = ירחמיאל ברודי, 'המושג החמקמק של הקנון', בתוך: מנחם בן ששון ואחרים (עורכים), הקנון הסמוי מן העין: חקרי קנון וגניזה, ירושלים תשע"א, עמ' 11 – 23.

בלאו, דקדוק = יהושע בלאו, דקדוק הערבית היהודית של ימי הביניים, ירושלים תשכ"ב.

ברקת, שפריר = אלינוער ברקת, שפריר מצרים, ההנהגה היהודית בפוסטאט במחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה, תל אביב תשנ"ה.

ברקת, סהלאן = אלינוער ברקת, סהלאן בן אברהם, תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 17 – 40.

Shlomo Dov Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World As Portrayed in the Documents of the Cairo Genizah*, Vol. 5, Berkeley, University of California Press, 1967

דוד, זבדיה = יונה דוד, **שירי זבדיה**, ירושלים תשל"ב.

הכהן, אלסנג'ארי = עדן הכהן, 'למלאכת גיבושן של מערכות היוצר של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי', בתוך: משה בר אשר ואחרים (עורכים), **תשורה לעמוס**, אלון שבות תשס"ז, עמ' 473 – 486.

הרושובסקי, החרוז = בנימין הרושובסקי, 'השיטות השונות של החרוז העברי מן הפיוט עד ימינו' **הספרות**, ב (תשל"א), עמ' 721 – 749.

ולנשטיין, פיוטים = Wallenstein Meir, *Some Unpublished Piyyutim From the Cairo Genizah*, Mnchester University Press, 1956

זולאי, א"י = מנחם זולאי, **ארץ ישראל ופיוטיה: מחקרים בפיוטי הגניזה**, ירושלים תשנ"ו.

זולאי, האסכולה = מנחם זולאי, **האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון**, ירושלים תשכ"ד.

זולאי, מפי פייטנים = **מנחם זולאי**, **מפי פייטנים ושופכי שיח**, ירושלים תשס"ה.

זינדר, היבטים = אריאל זינדר, 'הקולך זה הקול' **היבטים רטוריים ודיאלוגיים בפיוטי הגאולה של ר' שלמה אבן גבירול**, ירושלים תשע"ב.

יהלום, דרמה = יוסף יהלום, 'הדרמה של יוסף ואחיו בפייטנות', **מבוע**, מא (תשס"ד), עמ' 65 – 78.

יהלום, שמעון בר מגס = יוסף יהלום, **פיוטי שמעון בר מגס**, ירושלים תשמ"ד.

מאן, יהודים במצרים = Jacob Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, London: Oxford University Press, 1920

פליישר, האיי גאון = עזרא פליישר, 'נוספות למורשתו הפייטנית של רב האיי גאון', סיני, סז (תשל"ל), עמ' קפ – קצח.

פליישר, היוצרות = עזרא פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים, תשמ"ד.

פליישר, חדותא = עזרא פליישר, עזרא פליישר, 'חדותא בירבי אברהם – ראשון לפייטני איטליה?', איטליה, ב (תשמ"א), עמ' ז-כט.

פליישר, פיוט ושירה = עזרא פליישר, 'ענייני פיוט ושירה', בתוך: הנ"ל (עורך), מחקרי ספרות מוגשים לשמעון הלקין, ירושלים תשל"ג, עמ' 183 – 204.

פליישר, רשות = עזרא פליישר, פיוטי הרשות, דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ג (תשל"ג), עמ' 359 – 362.

פליישר, שירת הקודש = עזרא פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה.

פליישר, שלמה הבבלי = עזרא פליישר, פיוטי שלמה הבבלי, ירושלים תשל"ג.

פליישר, תפילה = עזרא פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארצישראליים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח.

קוק, עיונים = שאול חנא קוק, עיונים ומחקרים ב, ירושלים, תשכ"ג.

קלאר, אחימעץ = בנימין קלאר, מגילת אחימעץ, ירושלים תשל"ד.

קצומטה, הסגנון העברי = Naoya Katsumata, *Hebrew Style in the Liturgical Poetry of*

Shmuel Hashlishi, Leiden – Boston, 2003

The Hebrew University of Jerusalem

The Faculty of Humanities

The Department of Hebrew Literature, Yiddish and Folklore

The Poems of Khalaf Bar Sa'id

Critical Edition with Introduction and Commentary

M.A. Thesis

Under the supervision of Professor Shulamit Elizur

Presented by: Amitai Harroch

Jerusalem, March 2014

Contents

State of the research.....	7
Khalaf Bar Sa'id's Time Period and the seat of his activity.....	11
The volume of material That has survived, genre of the poems and problems of attribution.....	12
The structure of the poems.....	17
Khalaf Bar Sa'id's poetic corpus.....	31
Halachic issues, customs and prayers which appear in the poems.....	32
Unknown Midrashim in the poems.....	35
Language issues.....	37
Kalaf Bar Sa'id and his relation to Sa'adya Ga'on's poetry.....	42
Structural embellishments.....	46
Rhyming.....	48
Figurative language.....	50
Themes in the poems.....	56
The Reworking of sources.....	65
Distribution and reception of his Poems.....	68
The Challenge of Khalaf Bar Sa'id's Period.....	72
Conclusion.....	75
Critical edition of the poems of Khalaf Bar Sa'id.....	79
Table of epithets.....	165
Manuscripts.....	168
Bibliography.....	169

Khalaf Bar Sa'id, the author of liturgical poems (*piyyutin*) which were discovered solely in the Cairo Genizah, most likely lived in Egypt in the middle of the 11th century. His poems have been the subject of research for several decades. Some of his poems were published and discussed by Piyyut scholars Menachem Zulai, Ezra Fleisher and Shulamit Elizur. Their research has shown that Khalaf Bar Sa'id was a very eclectic poet, well versed in the traditions of creation of oriental *Piyyutin*, who was influenced by Rav Saadia Gaon.

In this thesis, for the first time, all of the known poems of Khalaf Bar Sa'id have been collected in a critical edition with alternate versions and a running commentary.

While Khalaf Bar Sa'id composed poems of various genres, it seems that his main focus was composing *Yotzrot*. In addition, one can find *Piyyutei Ma'ariv*, remnants from *Shiv'atat Tal*, and genres which were renewed during his time like *Rahat* and *Shevach*. His poems, particularly in the body of the *Yotzrot*, show the influence of the classical *Piyyut* period, and they include numerous allusions to *Midrashim*, newly coined terms and an effort to maintain accepted classical rhyming. All of his 'Yotzrot' also include *Piyyutei Silluk*, which was very rare in his days.

Another influence discernable in Khalaf Bar Sa'id's poetry is the style of Rav Sa'adya Gaon: his linguistic features, thematic moves and multiple cryptic elements. Similar to Sa'adya, Khalaf Bar Sa'id also strove to restore to his *Piyyutin* that enlightened, educated character. Other poets who left their mark on Khalaf Bar Sa'id are Sh'muel HaSh'lishi, Shlomo Suliman Alsenjari and Yosef ibn Avitor.

Khalaf Bar Sa'id's extant *Yotzrot* are from the end of the Book of Genesis through the beginning of Exodus. It is likely that he composed a *Machzor* of *Yotzrot* for all Sabbaths of the year, and perhaps even *Piyyutei Ma'ariv* for the whole year.

For good reason Khalaf Bar Sa'id's *Piyyutin* have attracted the attention of scholars. While his creations are comparatively few in number, they generate much discussion on a wide variety of topics, and take their place among others in the history of oriental *Piyyutin*.